

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ».

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

*Η ΑΣΠΙΔΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΣ.
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΧΑΛΚΙΝΩΝ
ΤΗΣ ΠΡΩΪΜΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ.*

ΤΕΥΧΟΣ 1

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΣ ΦΟΙΤΗΤΗΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗΣ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΧΡ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2017

Το δικαίωμα δημοσίευσης της ασπίδας της Ελεύθερας ανήκει **αποκλειστικά** στον καθηγητή Νικόλαο Σταμπολίδη, ο οποίος θα την πραγματοποιήσει σε εύθετο χρόνο. Η παρούσα μελέτη για την απόκτηση μεταπτυχιακού τίτλου πραγματοποιήθηκε **με την άδεια** του καθηγητή Νικολάου Σταμπολίδη, ο οποίος παραχώρησε και το αντικείμενο για το συγκεκριμένο σκοπό.

Copyright για το παρόν κείμενο: Νικόλαος Μαραγκουδάκης, 2017.

ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ

Νικόλαος Σταμπολίδης, Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Αικατερίνη Κόπακα, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης

Παυλίνα Καραναστάση, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης

Στους γονείς μου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΕΥΧΟΣ 1 - ΚΕΙΜΕΝΟ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	7-10
1 Η ΑΣΠΙΔΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΣ	
1.1 ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΕΥΡΕΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ.....	11-13
1.1α ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ – ΣΧΗΜΑ.....	13-14
1.2β ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ.....	14-17
1.3 ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗΣ.....	17-19
2. Η ΤΕΧΝΙΚΗ.....	20-24
3. ΟΙ ΑΣΠΙΔΕΣ ΜΕ ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΛΕΟΝΤΟΚΕΦΑΛΗ	
3.1 ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΑ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ.....	25-26
3.2 ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΧΡΗΣΗ	
3.2α ΧΡΗΣΤΙΚΗ ΑΣΠΙΔΑ Ή ΠΩΜΑ;	26-42
3.2β ΑΝΑΘΗΜΑΤΙΚΗ, ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΗ ΑΣΠΙΔΑ	42-55
4 Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	
4.1 Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	56-62

5	ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ.....	63-77
6	ΟΙ ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΜΟΡΦΕΣ	
6.1	Η ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΛΕΟΝΤΟΚΕΦΑΛΗ.....	78-82
6.2	ΟΙ ΑΝΤΙΘΕΤΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ. ΟΙ ΛΕΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΦΙΓΓΕΣ.....	82-90
7	ΚΑΤΑΤΑΞΗ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΑΣΠΙΔΩΝ....	91-100
8	Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΑΣΠΙΔΑΣ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΣ.....	101-105
9	ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	106
10	SUMMARY.....	107-108

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΤΕΥΧΟΣ 2 - ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΙΝΑΚΩΝ

ΠΙΝΑΚΕΣ	1-51
ΧΑΡΤΕΣ	1-2

*Ἀσπίδι μὲν Σαΐων τις ἀγάλλεται, ἦν παρὰ θάμνω
ἔντος ἀμώμητον κάλλιπον οὐκ ἐθέλων·
αὐτὸν δ' ἔκ μ' ἐσάωσα· τί μοι μέλει ἀσπίς ἐκείνη;
Ἐρρέτω· ἔξαῖτις κτήσομαι οὐ κακίω.*

Ἀρχίλοχος

[6 D. 5 W. (Snell) *Plut. Lacon. inst.* 34 (p. 239b) –
Sext. Emp. Pyrrhon. hypot. 3, 216.]

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το καλοκαίρι του 1995, συμμετέχοντας ως φοιτητής αρχαιολογίας και σχεδιαστής στην ανασκαφική ομάδα του Δυτικού Τομέα της Πανεπιστημιακής Ανασκαφής της αρχαίας Ελεύθερνας υπό την εμπνευσμένη διεύθυνση και επιστασία του καθηγητή Νικολάου Σταμπολίδη, είχα την τύχη, για πρώτη φορά, να αντικρύσω κατά χώραν εντός του θαλαμωτού τάφου Α1Κ1 του γεωμετρικού νεκροταφείου της Ορθής Πέτρας, έναν ομφαλωτό χάλκινο δίσκο που κάλυπτε έναν ευμεγέθη τεφροδόχο αμφορέα. Ο καθηγητής αμέσως την αναγνώρισε ως ασπίδα του τύπου του Ιδαίου Ἄντρου. Τρία χρόνια αργότερα από αυτή την πρώτη επαφή με την χάλκινη ασπίδα της Ελεύθερνας και ενώ η συντήρηση του αντικειμένου στα εργαστήρια του Μουσείου Ηρακλείου δεν είχε ακόμη ολοκληρωθεί, είχα την ευκαιρία να γράψω κάτι γι' αυτήν, στο πλαίσιο ενός μεταπτυχιακού σεμιναρίου. Η ασπίδα είναι το θέμα και της προκειμένης, εκτενέστερης μελέτης, καθώς ο καθηγητής Νικόλαος Σταμπολίδης, μου την εμπιστεύτηκε για να αποτελέσει το αντικείμενο της διπλωματικής εργασίας μου, γιατί συνηθίζει να δίδει στους φοιτητές υλικό από τις ανασκαφές του για την εκπόνηση προπτυχιακών και μεταπτυχιακών σεμιναρίων και διατριβών.

Η ασπίδα της Ελεύθερνας, η οποία ήλθε στο φως 110 χρόνια μετά από την ανακάλυψη των χάλκινων ασπίδων του Ιδαίου, προσφέρει σταθερές απαντήσεις σε αρκετά από τα ερωτήματα που σχετίζονται με τη χαλκοτεχνία και την πλαστική κυρίως της Κρήτης, αλλά και του ελληνικού χώρου γενικότερα, από τον 9ο έως τον 7ο π.Χ. αιώνα. Και αυτό γιατί είναι απαλλαγμένη από τις μεγάλες αδυναμίες των υπολοίπων κρητικών ασπίδων, δηλαδή, την κακή διατήρησή τους και την προέλευσή

τους από διαταραγμένο ανασκαφικό περιβάλλον. Οι αδυναμίες τους αυτές κατέστησαν τη χρονολόγηση τους προβληματική, ώστε ακόμη και σήμερα να επικρατεί διάσταση απόψεων σχετικά με τη χρονολόγησή τους στον 8ο ή στον 7ο π.Χ. αιώνα.

Τα χάλκινα της Κρήτης ευτύχησαν να μελετηθούν νωρίς από τον Emil Kunze, ο οποίος με την πληρέστατη, αναλυτικότερη και εξαιρετικά εύχρηστη μελέτη του *Kretische Bronzereliefs* (Stuttgart 1931), αφενός έλυσε πολλά από τα μείζονα προβλήματα της τυπολογίας, της χρονολογικής κατάταξης και της τεχνοτροπίας τους και αφετέρου έθεσε τις βάσεις της κατοπινής έρευνας. Το βιβλίο αυτό που αποτελεί ουσιαστικά το «ευαγγέλιο» της χαλκοτεχνίας της πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην Κρήτη παραμένει ακόμη και σήμερα, 85 χρόνια από την έκδοσή του, απαραίτητο βοήθημα και σημείο αναφοράς για όλους τους σύγχρονους ερευνητές, άσχετα με το αν αυτοί συμφωνούν ή διαφωνούν με τις απόψεις του σπουδαίου γερμανού αρχαιολόγου.

Ιδιαίτερα χρήσιμα βοηθήματα για τα προβλήματα της χρονολόγησης και της εικονογραφίας των κρητικών χάλκινων παραμένουν, παρά την παλαιότητά τους, οι μονογραφίες των F. Canziani, *Bronzi Orientali e orientalizzanti a Creta nell' VIII e VII sec. A.C* (Roma 1970), E. Akurgal, *Spathethitische Bildkunst* (Ankara 1949), H. Gabelmann, *Studie zum frühgriechischen Lowenbild* (Berlin 1965) και P. Blome, *Die figurliche Bildwelt Kretas in der geometrischen und früharchaischen Periode* (Mainz 1982). Από τις νεώτερες, η διατριβή της Κ. Γκαλανάκη, *Θεοί, δαίμονες και θνητοί σε χάλκινα τορεύματα από το Ιδαίο Άντρο*, (Ηράκλειο 2001), υπήρξε χρήσιμο βοήθημα σε κυρίως ζητήματα τεχνοτροπίας.

Επίσης πολύτιμες μελέτες για τα έθιμα, την εικονογραφία και την τεχνοτροπία υπήρξαν τα βιβλία των R. F. Willets, *Cretan cults and festivals*, (N. York 1962), Χρ. Χρήστου, *Potnia Theron* (Θεσσαλονίκη 1968), P. Müller, *Löwen und Mischwesen in der archaischen griechischen Kunst* (Zurich 1978), και φυσικά αυτά της Α. Λεμπέση, *Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου I. Χάλκινα κρητικά τορεύματα*, (Αθήνα 1985) και της St. Böhm, *Die Näckte Göttin* (Mainz 1990). Νεώτερες συνθετικές εργασίες όπως αυτή της M. Prent, *Cretan sanctuaries and cults: continuity and change from Late Minoan III C to the Archaic period*, (Leiden, Boston 2005), χρησίμευσαν πολύ για την παρακολούθηση των εξελίξεων της έρευνας και την αναζήτηση των δεδομένων από διάφορες κρητικές θέσεις.

Οι κατά καιρούς παρουσιάσεις από το 1998 και εξής σε συνέδρια και καταλόγους της ασπίδας της Ελεύθερνας από τον καθηγητή Νικόλαο Σταμπολίδη, μαζί με κάποια από τα συνευρήματά της με την επικαιροποίηση κάθε φορά της βιβλιογραφίας τους, απετέλεσαν χρήσιμους οδηγούς, γιατί προσπαθούν να φωτίσουν το αντικείμενο από διαφορετική κάθε φορά οπτική, εντάσσοντας το στην κοινωνία και στην καλλιτεχνική παραγωγή της εποχής του. Ιδιαίτερα όμως το άρθρο του «Από την Ελεύθερνα και το Ιδαίον: μία απόπειρα ερμηνείας χαμένων τελετουργιών» στο

περιοδικό *Ευλιμένη* 6-7 (2005-2006), ως ένα κείμενο ουσίας και προβληματισμού, απετέλεσε σημαντικό σημείο αναφοράς σχετικά με τη χρήση του αντικειμένου.

Ο κύριος στόχος της παρούσας μελέτης είναι η επανεξέταση των προβλημάτων χρήσης, τεχνοτροπίας και χρονολόγησης των κρητικών χάλκινων της πρώιμης Εποχής του Σιδήρου και ιδιαιτέρως των ασπίδων με προτομή του Ιδαίου Άνδρου, με βάση την ασπίδα της Ελεύθερνας. Στο κείμενό που ακολουθεί προσπαθώ αρκετές φορές να τεκμηριώσω περισσότερες της μίας ερμηνευτικές εκδοχές, οι οποίες σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσαν να είναι απόλυτες, αλλά αποτελούν περισσότερο αφορμή ανάπτυξης ενός διαλόγου. Έγινε προσπάθεια να αξιοποιηθεί η αναγκαία σε έκταση βιβλιογραφία για την υποστήριξη των επιχειρημάτων που αναπτύσσονται εδώ και για την εξυπηρέτηση της συγκεκριμένης οπτικής της μελέτης. Πολλές παλαιές, δεδομένου του έτους δημοσίευσής τους μονογραφίες εξακολουθούν να είναι χρήσιμες, καθώς λείπουν από τη νεώτερη έρευνα οι συστηματικές, αναλυτικές και καινοτόμες εργασίες για ζητήματα, όπως η χρήση, η χρονολόγηση και κυρίως η τεχνοτροπία των κρητικών χάλκινων.

Ασφαλώς, εάν ήθελε κάποιος να εξαντλήσει τα διάφορα πεδία αυτής της έρευνας σε όλες τους τις προεκτάσεις, θα μπορούσε να ενσωματώσει πολύ περισσότερα βιβλία, ανακοινώσεις και άρθρα. Αυτό όμως ξεπερνά κατά πολύ τον σκοπό του παρόντος πονήματος. Εύχομαι, ωστόσο, η μελέτη μου να αποτελέσει χρήσιμη προσθήκη και εφαλτήριο για επόμενες που θα πρέπει να γίνουν, μιας και η ασπίδα της Ελεύθερνας προσφέρει μια μοναδική δυνατότητα πολυεπίπεδης έρευνας, η οποία θα μπορούσε να επιμεριστεί σε ζητήματα όπως η τεχνική, η τεχνοτροπία, η χρήση, οι κοινωνικές δομές, τα ταφικά έθιμα, η θρησκεία και οι σχέσεις των Κρητών και των λαών της Ανατολικής Μεσογείου κατά τους πρώτους αιώνες της 1^{ης} χιλιετίας π.Χ.

Στο κείμενο τηρούνται κάποιες συμβάσεις. Για παράδειγμα όλα τα αντικείμενα με την πλαστική λεοντοκεφαλή στο κέντρο τους ονομάζονται «ασπίδες», ενώ, όπως θα γίνει αντιληπτό κατά την ανάγνωση της μελέτης, υπάρχει και εναλλακτική πρόταση για μια χρήση τους διαφορετική από αυτήν της ασπίδας. Αυτό έγινε για λόγους καλύτερης κατανόησης, καθώς όλη η βιβλιογραφία ως τώρα ονομάζει αυτά τα χάλκινα αντικείμενα «ασπίδες». Για λόγους ευκολίας ακολουθήθηκε η αρχική κατάταξη και αρίθμηση των αντικειμένων από τον E. Kunze, όπως ακριβώς έπραξε και πράττει η πλειονότητα των ερευνητών. Η μελέτη ασχολείται κατά κύριο λόγο με τις ασπίδες του Ιδαίου Άνδρου που σώζονται σε ικανοποιητικό βαθμό, από τις οποίες μπορούν να εξαχθούν ασφαλέστερα συμπεράσματα για τη χρήση τους, την τεχνοτροπία και την χρονολόγησή τους. Πολλοί όροι του κειμένου, π.χ. «προτομή», «φοινικοειδής ρύγχος» κ.λπ., προέρχονται από τη μετάφραση του αντίστοιχου ξενόγλωσσου όρου (π.χ. *protome*, *Palmettenschnauze*), η οποία επικρατεί στη βιβλιογραφία. Στο φωτογραφικό ευρητήριο υπάρχουν εικόνες προερχόμενες από πηγές μη ενσωματωμένες στη

βιβλιογραφία ή κάποιες φορές από διαδικτυακούς τόπους, αλλά η προέλευσή τους σημειώνεται αναλυτικά.

Από τη θέση αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω πρώτον από όλους τον διευθυντή των Τομέων I & III της πανεπιστημιακής ανασκαφής της αρχαίας Ελεύθερνας, που περιλαμβάνουν το νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας, καθηγητή Νικόλαο Σταμπολίδη, ως άνθρωπο και ως επιστήμονα, όχι μόνο για την παροχή του υλικού, την κατανόηση, την εμπιστοσύνη του και τις συμβουλές του, αλλά και για τη ανεκτίμητη ευκαιρία ζωής, να εργάζομαι αρχικά ως φοιτητής και κατόπιν, επί σειρά ετών, ως συνεργάτης του αρχαιολόγος στην ανασκαφή της αρχαίας Ελεύθερνας, επωφελούμενος από τις γνώσεις και τη διδασκαλία του.

Θα ήθελα στη συνέχεια να ευχαριστήσω τους φίλους μου και συναδέλφους αρχαιολόγους, Παναγιώτη Κουτή, Νικόλαο Σημαντηράκη και Παναγιώτη Ζερβουδάκη, για τη βοήθειά τους και για τις συζητήσεις μας για διάφορα ερευνητικά ζητήματα, σχετικά με το εξεταζόμενο αντικείμενο. Ευχαριστώ ακόμη τον Παρασκευά Καλλιτσουνάκη, αρχιτεχνίτη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου, για τις παρατηρήσεις του σε ζητήματα τεχνικών. Ιδιαίτερες επίσης ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω στην φίλη αρχαιολόγο, της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου Ειρήνη Γαβριλάκη για τη συμπαράσταση, τις παροτρύνσεις της και τις συμβουλές. Όλοι όσοι ασχολήθηκαν ή ασχολούνται με το υλικό του τάφου Α1Κ1 της Ορθής Πέτρας οφείλουν πολλά, στον διευθυντή της ανασκαφής καθηγητή Νικόλαο Σταμπολίδη, καθώς και στους τότε φοιτητές αρχαιολογίας, Μαρίνα Βιτσαζάκη, Παναγιώτη Βρόντο, Δημήτρη Κριτσωτάκη, Ιωάννη Λαγαμτζή, Δευκαλίωνα Μανιδάκη, οι οποίοι υπό την εποπτεία του τον ανέσκαψαν με επιστημονική μέθοδο, συνέπεια και προσήλωση, όπως και στους αρχαιολόγους Γιώργο Τασούλα, Σταυρούλα Οικονόμου και Εύα Μητάκη, οι οποίοι ασχολήθηκαν με τον συντονισμό της ανασκαφής, την τακτοποίηση και την κατάταξη του υλικού του, ώστε αυτό να είναι διαθέσιμο στην έρευνα.

Αναμφίβολα, η από καρδιάς συμπόρευση της συζύγου μου, Ελεονώρας και η ακάματη, συνεχής ενασχόλησή της με τα παιδιά και με όλα τα τρέχοντα οικογενειακά ζητήματα κατά το διάστημα της ερευνητικής μου «κρυπτείας» για την συγγραφή αυτής της μελέτης ήταν ανεκτίμητη και υπήρξε ίσως η κυριότερη συμβολή στην επιτυχή περαίωσή της. Χωρίς την βοήθειά όλων αυτών, η παρούσα διπλωματική εργασία δεν θα είχε ολοκληρωθεί.

Ρέθυμνο, Φεβρουάριος 2017

1. Η ΑΣΠΙΔΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΣ

1.1 ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΕΥΡΕΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Η ασπίδα της Ελεύθερνας¹ (ΠΙΝ.1-3), ανήκει σε ένα μεγάλο σύνολο αντικειμένων που προέρχονται από έναν θαλαμωτό λαξευτό τάφο, ο οποίος βρίσκεται κάτω από το μνημείο Α1Κ1 του γεωμετρικού νεκροταφείου της Ορθής Πέτρας². Ο τάφος ήλθε στο φως το καλοκαίρι του 1992 και η συστηματική ανασκαφική έρευνα σε αυτόν συνεχίστηκε ως και το καλοκαίρι του 1996.

Πρόκειται ουσιαστικά για έναν σχεδόν τετράγωνο στην κάτοψή του θάλαμο, με εμβαδόν περίπου 4μ.², λαξευμένο στο μαλακό ασβεστολιθικό πέτρωμα του λόφου της αρχαίας Ελεύθερνας. Στο εσωτερικό του τάφου, αλλά και στον παρακείμενο χώρο (εξωτερική πλευρά στομίου, δρόμο) έγιναν διαδοχικές αποθέσεις κάποιων τεφροδόχων αγγείων και των συνοδευτικών κτερισμάτων τους, κατά την γενικευμένη κρητική ταφική πρακτική της γεωμετρικής περιόδου³ (ΠΙΝ.6 i-iii).

Το περιεχόμενο του τάφου που χρονολογείται με βάση την κεραμική από το β' τέταρτο του 9ου π.Χ. αιώνα έως το γ' τέταρτο του 7ου, είναι πολύ σημαντικό⁴. Έχουμε εδώ ένα σπάνιο, αδιατάρακτο, «κλειστό» σύνολο αντικειμένων, αντίστοιχο εκείνου παρόμοιων κρητικών τάφων που είναι γνωστοί από διάφορες θέσεις της

¹ Αριθμός Καταλόγου Μουσείου της Ελεύθερνας Μ2803.

² Για το γεωμετρικό-αρχαϊκό νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας, βλ. Stambolidis 1990, σ.375-404, Σταμπολίδης 1994, σ.25-32, Σταμπολίδης 2004, σ.116-138, Σταμπολίδης 2008, σ.105-160. Ιδιαίτερα για τις καύσεις, βλ. Σταμπολίδης 2001, σ.187-191. Για τον λαξευτό τάφο και το μνημείο Α1Κ1, βλ. Σταμπολίδης 1996, σ.149, Σταμπολίδης 2004, σ.122-125, Σταμπολίδης 2008, σ.112-119. Για το οστεϊκό υλικό του τάφου, βλ. Agelarakis, 2005, σ.30-66.

³ Coldstream 1977, σ.48-50, Για μια γενική συζήτηση για τους τάφους και τα ταφικά έθιμα, βλ. Cavanagh 1996, σ.657-675. Επίσης, βλ. Kotsonas 2008, σ.305-306 για κρητικούς τάφους με μεγάλη περιεκτικότητα σε τεφροδόχα αγγεία (μεταξύ αυτών, ο τάφος Α1Κ1 της Ελεύθερνας βρίσκεται στην πρώτη θέση).

⁴ Για τα τεφροδόχα αγγεία και την κεραμική του τάφου γενικότερα, καθώς και για τη χρονολόγησή της, βλ. Kotsonas 2008, σ.41-52.

Κρήτης, αλλά κυρίως από την ευρύτερη περιοχή της Κνωσού⁵. Το ταφικό αυτό σύνολο της Ελεύθερνας επιτρέπει, με βάση την κεραμική, να προταθεί μια ακριβέστερη χρονολόγηση για κάποια σπάνια και ιδιόμορφα αντικείμενα, όπως οι κρητικές ασπίδες με προτομή⁶.

Η ασπίδα της Ελεύθερνας βρέθηκε άθικτη, με την κυρτή της πρόσθια επιφάνεια προς τα επάνω, να καλύπτει λοξά έναν αργό λίθο που με τη σειρά του έφραζε το στόμιο του μεγάλου τεφροδόχου πιθαμφορέα Α143 (ΠΙΝ.7i-ii). Ο τελευταίος χρονολογείται στην αρχή της ΠΓ περιόδου⁷, δηλαδή γύρω στο 810-800 π.Χ (ΠΙΝ.8i). Πάνω ακριβώς από το σύνολο πιθαμφορέα-λίθου-ασπίδος βρέθηκε ανεστραμμένο ένα μεγάλο ΥΓ ληκύθιο τύπου «Πραισού», το οποίο θεωρήθηκε εύλογα από τον ανασκαφέα ως το *terminus ante quem* για τη χρονολόγηση της ασπίδας⁸ (ΠΙΝ.8ii). Το στόμιο του ληκυθίου το οποίο προφανώς προήλθε από το

⁵ Coldstream 1977, σ.99-100, 276-277, βιβλιογραφία σ.374-376 (Crete) και 381, Sjögren 2003, σ.68-75 με πίνακα όλων των έως τότε αποκαλυφθέντων νεκροταφείων και Sjögren 2008, σ.152-156. Για πλήρη κατάλογο των τάφων της γεωμετρικής περιόδου στην ανατολική και κεντρική Κρήτη, Rizzotto 2015, σ.107-211. Για μια γενικότερη εξέταση των ταφικών εθίμων, των μετασχηματισμών και της διασποράς των τάφων, βλ. Wallace 2010, σ.286-311.

⁶ Από τάφο προέρχονται και δύο ασπίδες αρ.11 και 56 από τους Αρκάδες (τάφος L), Levi 1927-29, σ.335 κ.ε., πίν.22, Kunze 1931, αρ.11, σ.14 και 40 για τις συνθήκες εύρεσης τους. Η χρονολόγησή τους όμως δεν είναι βέβαιη, καθώς ο τάφος χρονολογείται από τον πρώιμο 8ο έως και τον ύστερο 7ο π.Χ. αιώνα, με τη χαμηλή χρονολόγηση να φαίνεται πιθανότερη για τις ασπίδες. Επίσης βλ. Canziani 1970, σ.182, Γκαλανάκη 2001, σ.213, Prent 2005, σ.370.

⁷ Για τη θέση της ασπίδας επί του στομίου του πιθαμφορέα, βλ. Σταμπολίδης 1996α, σ.66-69, Σταμπολίδης 2005-2006, σ.183, Stampolidis 2007, σ.300-301. Ο πιθαμφορέας Α143 περιείχε τμήματα σιδηρών όπλων και τα τμήματα από τα καμένα οστά ενός εύρωστου άνδρα 28-35 ετών (Agelarakis, 2005, σ.152). Για το σχήμα, τη γραπτή διακόσμηση και τη χρονολόγηση του αγγείου, βλ. Kotsonas (2008), σ.103-106. Για τα διακοσμητικά θέματα του πίθου - τριπλά ενάλληλα τρίγωνα με δίκτυο στο εσωτερικό και ομόκεντροι κύκλοι με τον σταυρό της Μάλτας- βλ. Brock 1957, σ.171, θέμα 4n (τρίγωνα) και σ.176, θέμα 9am. Τα τοποθετεί στις ΠρΓ και ΠρΓ.Β. περιόδους της Κρήτης. Τα σχήματα αυτά σχετίζονται με ανάλογα του κνωσιακού εργαστηρίου (Kotsonas 2008, σ.106), γεγονός αξιοπερίεργο, αν παραβληθεί με την εικονογραφική και τεχνολογική εγγύτητα της διακόσμησης της ασπίδας με κνωσιακά τορευμένα. Τα τρίγωνα με το δικτυωτό εσωτερικό είναι πολύ αγαπητά στα ΠρΓ Β ληκύθια, ενώ οι κύκλοι με σταυρούς της Μάλτας συνηθίζονταν σε μεγάλα αγγεία (κρητικούς πίθους και πιθαμφορείς), των οποίων κοσμούσαν τον ώμο: Coldstream 1968, σ.243, 397 για τα τρίγωνα (ΜΓ) και σ.395 για τους σταυρούς Μάλτας. Ο Brock, ωστόσο, κάνει λόγο γενικά για ολόκληρο τον ελληνικό χώρο.

⁸ Το ύψος του ληκυθίου αυτού (Α178) είναι 0,25μ. Για τη χρονολόγηση του ληκυθίου, το οποίο ο Κοτσώνας θεωρεί κνωσιακής προέλευσης, βλ. Kotsonas 2008, σ.238. Αποτελεί ένα από τα πρωιμότερα παραδείγματα τέτοιων αγγείων και χρονολογείται στην ΥΓ περίοδο, φθάνοντας ως τα 730-720 π.Χ. Ένα σχεδόν πανομοιότυπο ληκύθιο με αυτό της Ελεύθερνας προέρχεται από τον τάφο 19 του βορείου νεκροταφείου της Κνωσού: Carrington Smith 1996, σ.71, T19, αρ.2, πίν.95. Πολύ κοντά επίσης βρίσκεται το αποσπασματικά σωζόμενο ληκύθιο (Carrington Smith 1996, σ.72, αρ.29). Αυτά ανήκουν, όπως και αυτό της Ελεύθερνας, στα πιο πρώιμα παραδείγματα του τύπου της «Πραισού», τα οποία έχουν τη συγκεκριμένη μορφή. Για την ΥΓ χρονολόγησή τους, βλ. Coldstream 1996, σ.355, 411, 412 που θεωρεί ότι προετοιμάζουν τα Πρ.Α παραδείγματα. Όντως, η συντριπτική πλειονότητα αυτού του τύπου ληκυθίων ανήκει στην ανατολίζουσα περίοδο: Payne 1927-1928, σ.249, αρ.76, πίν.9.12 (Πρ.Α).

υψηλότερα κείμενο και υστερότερο ΥΓ στρώμα, εισχώρησε κατά τι μεταξύ καλυπτήριου λίθου και ασπίδας. Η προέλευσή του από υψηλότερο σημείο επιβεβαιώνεται από την ανεστραμμένη του θέση⁹. Αυτή η μετατόπιση, πιθανή για ένα ραδιόν, σχετικά μικρό αγγείο, είναι πολύ δύσκολη για ένα ευαίσθητο, λεπτό, χάλκινο αντικείμενο της μορφής και του μεγέθους της ασπίδας, το οποίο βρέθηκε μη ανεστραμμένο και μη συνεστραμμένο, σχεδόν ακέραιο, στο ΠΓ στρώμα.

Το τσάκισμα που παρουσιάζει στη μια του πλευρά οφείλεται πιθανότατα στην πίεση των αγγείων και του χώματος που συσσωρεύτηκαν επάνω του, καθώς είχε ελαφρά μετατοπιστεί σε σχέση με το τεφροδόχο και τον λίθο, τα οποία σκέπαζε. Με ταφονομικά συνεπώς κριτήρια, η προέλευση του αντικειμένου από το υπερκείμενο του πιθαμοφρέα Α143 ΥΓ στρώμα πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να θεωρηθεί μάλλον απίθανη¹⁰. Δεν μπορεί όμως να αποκλειστεί η μεταφορά της ασπίδας από μια άλλη αρχική θέση, στο πρωϊμότερο ή στο ίδιο το ΠρΓ στρώμα, επάνω ή δίπλα σε κάποιο πήλινο τεφροδόχο ή ίσως επάνω σε χάλκινο λέβητα, προκειμένου να καταλήξει να σκεπάσει τελικά το αγγείο Α143. Η τοποθέτησή της επάνω στον καλυπτήριο λίθο του Α143 και όχι απευθείας στο στόμιο του τεφροδόχου αγγείου δημιουργεί οπωσδήποτε προβληματισμό, αν και με βεβαιότητα η ασπίδα ακουμπούσε εν μέρει στα χείλη του στομίου του πήλινου αγγείου¹¹ (ΠΙΝ. 7ii). Η διάμετρος της ασπίδας συμπίπτει σχεδόν απόλυτα με τη διάσταση του άνω τμήματος του αμοφρέα Α143, αν αυτή μετρηθεί από λαβή σε λαβή και αυτό αποτελεί μια μάλλον θετική πρόσθετη ένδειξη για το ότι αμοφρέας και ασπίδα εξ αρχής συνανήκαν¹².

1.2α ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ – ΣΧΗΜΑ

Η ασπίδα είναι ουσιαστικά ένας κυρτός χάλκινος δίσκος, ο οποίος κορυφώνεται σε μια πλαστική λεοντοκεφαλή, φυόμενη στο κέντρο του (ΠΙΝ.1-2). Η διάμετρός του είναι 0,39μ., το συνολικό «ύψος» της, μαζί με την προτομή, 0,106μ., ενώ το πάχος

Ακόμη βλ. Brock 1957, σ.155 και κυρίως σ.118, T.P, αρ.1362, και σ.129, αρ.1499, (ΠρΑ με την κατάταξη του Brock, 735-680 π.Χ.). Moignard 1996, σ.442 (ΠρΑ). Για τα κοσμήματα του ληκυθίου βλ. Brock 1957, σ.170, θέμα 3a-b, (τεθλασμένες) και σ.181, θέμα 13b (γλωσσωτό). Το αγγείο 3a χρονολογείται από την ΠΓ έως την ΠΑ, ενώ το 3b από ΠΓ έως ΜΓ. Το 13b από ΜΓ – ΥΓ.

⁹ Σταμπολίδης 1996α, σ.68, Stampolidis 2007, σ.301.

¹⁰ Η άποψη αυτή συμφωνεί με την εικόνα που παρουσιάζει ο ανασκαφέας, Σταμπολίδης 1996α, σ.68, Stampolidis 2007, σ.301.

¹¹ Σταμπολίδης 1996α, σ.66-67. Ο ίδιος δεν αποκλείει και μια παρείσφρηση, λόγω πτώσης, του λίθου μεταξύ τεφροδόχου και ασπίδας. Ο μεγάλος σχετικά όγκος του λίθου σε σχέση με το στόμιο του πήλινου αγγείου, ενισχύει αυτή την εκδοχή. Ο λίθος διαφέρει σε αυτό του το στοιχείο από τις κατά κανόνα ελαφρύτερες και λεπτότερες καλυπτήριες πλάκες κάποιων άλλων τεφροδόχων.

¹² Η πρώτη εντύπωση του ανασκαφέα ήταν ότι οι διαστάσεις τους δεν συνέπιπταν, αλλά αυτό πλέον άλλαξε μετά από την συντήρηση του χάλκινου αντικειμένου, Σταμπολίδης 1996α, σ.69.

του ελάσματος δεν ξεπερνά τα 0,0005μ. Το χείλος του δίσκου, το οποίο αντιστοιχεί στην άντυγα μιας κανονικής ασπίδας, είναι διαμορφωμένο με ιδιαίτερο τρόπο. Αρχίζοντας από το εσωτερικό, το έλασμα του χαλκού νεύει προς τα επάνω, σε ορθή σχεδόν γωνία, και κατόπιν ομοίως προς τα έξω, για να σχηματιστεί το χείλος. Η παρυφή-άντυγα της ασπίδας σχηματίζει δηλαδή, σε τομή, ένα όρθιο Γ. Εξαιτίας αυτής της κατασκευαστικής ιδιομορφίας, δημιουργείται ένα αυλάκι πλάτους 0,008μ. μεταξύ του χείλους και της υπόλοιπης επιφάνειας του δίσκου¹³.

1.2β ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ

Πριν από οποιαδήποτε περιγραφή της διακόσμησης της ασπίδας, θα πρέπει να αναφερθούμε στις βασικές αρχές που τη διέπουν. Εκτός από την προεξέχουσα πλαστική λεοντοκεφαλή, η επιφάνεια της ασπίδας κοσμείται με ανάγλυφες ζωφόρους και ζώνες διακοσμητικών θεμάτων, διατεταγμένες σε ομόκεντρους κύκλους¹⁴. Αυτή η διάταξη είναι αυτονόητο ότι υπαγορεύεται από το ίδιο το κυκλικό σχήμα του αντικειμένου. Οι μορφές τοποθετούνται στις ζωφόρους κατά τέτοιο τρόπο ώστε το διακοσμητικό σύνολο να είναι ορατό από μια θέση, χωρίς να χρειάζεται περιστροφή του αντικειμένου για να παρακολουθήσει και να αντιληφθεί κάποιος συνολικά την παράσταση. Αυτό επιτυγχάνεται, σοφά, με την έδραση των μορφών, πότε στην εσωτερική και πότε στην εξωτερική περίμετρο της κάθε ζωφόρου. Ο τρόπος αυτός της παρουσίασης των μορφών υπαγορεύεται από την ύπαρξη της προτομής του λιονταριού στο κέντρο, που μπορεί να ειπωθεί σωστά μόνο από μια θέση¹⁵ (III. 1,3,4ii).

¹³ Αυτού του είδους η παρυφή της ασπίδας αποτελεί χαρακτηριστική ιδιομορφία των ασπίδων του Ιδαίου με πλαστική λεοντοκεφαλή. Βλ. Kunze 1931, σ.67-68 και Canziani 1970, σ.47, όπου συγκρίνεται αυτή την διαμόρφωση του χείλους με την αντίστοιχη διαμόρφωση της άντυγας της χάλκινης ασπίδας του βασιλιά Argistis I (785-760 π.Χ.) της Urartu, από το Karmir Blur. Πολύ κοντά σε αυτόν τον τύπο της παρυφής βρίσκεται και η ουραρτιανή ασπίδα του Rusas I (735-714 π.Χ.), πάλι από το Karmir Blur: André-Salvini και Salvini 2014, σ.88-90, με ευρύτερη όμως αύλακα μεταξύ άντυγας και σώματος της ασπίδας.

¹⁴ Ο Kunze (1931, σ.75-77 και 86-87) πραγματεύεται αναλυτικά τη διάταξη σε ομόκεντρους κύκλους, αναφέροντας τα ανατολικά πρότυπα της. Υποτίθεται ότι σε ομόκεντρους κύκλους ήταν διατεταγμένες και οι παραστάσεις επί της ασπίδας του Αχιλλέα, κατ' αντιστοιχία με την εικονογραφική διάταξη σε φιάλες, χέρνιβες και ασπίδες (Όμηρος, *Ιλιάς* Σ 478-600). Αυτό προκύπτει από κάποιες αποστροφές του κειμένου για το κυκλικό σχήμα της και από την απεικόνιση θεμάτων, όπως του Ωκεανού στην άντυγα, του γάμου και του χορού: Fittschen 1975, σ.8-9.

¹⁵ Ο Kunze (1931, σ.77-79) αναπτύσσει αναλυτικά αυτό το θέμα, τονίζοντας τις ομοιότητες των κρητικών ασπίδων με αυτές τις Urartu. Θεωρεί, σωστά κατά την γνώμη μου, ότι αυτό το χαρακτηριστικό υπαγορεύεται βασικά από την ίδια τη φύση του αντικειμένου ως ασπίδας, καθώς αυτή κρατιέται σταθερά και σωστά σε μια θέση. Πιστεύει ότι η αλλαγή στην γραμμή εδάφους πρέπει να

Η προτομή καταλαμβάνει το κέντρο της επιφάνειας της ασπίδας (ΠΙΝ.2-3). Είναι σύμφυτη με το σώμα της, όπως συμβαίνει και στην πλειονότητα των αντίστοιχων κρητικών ασπίδων¹⁶. Το κεφάλι του αιλουροειδούς απεικονίζεται με ανοικτό στόμα και τα χαρακτηριστικά του προσώπου σε σύσπαση. Το ρυτιδωμένο στην άκρη ρύγχος και τα ανορθωμένα φρύδια δηλώνουν σαφώς την επιθετική του διάθεση. Τα αυτιά είναι μικρά, ημικυκλικά. Μια πτυχή που περιβάλλει το κεφάλι υποδηλώνει τη χαίτη, ενώ, στο μέτωπο, σχηματίζεται ένας θύσανος από τις τρίχες της χαίτης. Το σημείο που φύεται ο λαιμός του λιονταριού στην επιφάνεια της ασπίδας δημιουργεί και την εσωτερική περίμετρο της πρώτης ανάγλυφης διακοσμητικής ζωφόρου.

Η πλησιέστερη προς το κέντρο ζωφόρος πλάτους 0,06μ. είναι η πλατύτερη και σημαντικότερη όλης της ασπίδας (ΠΙΝ.1,3). Οι μορφές της, οι οποίες θεματικά συνδέονται άμεσα με την πλαστική λεοντοκεφαλή, βρίσκουν εδώ αρκετά επίπεδο χώρο για να αναπτυχθούν. Η ζωφόρος αποτελείται ουσιαστικά από δυο ομάδες αντιθετικών μορφών, που αναπτύσσονται πάνω και κάτω από την προτομή¹⁷. Στον αυχένα της τελευταίας πατά ραδινή, όρθια, γυμνή γυναικεία μορφή, εικονιζόμενη κατ' ενώπιον με υψωμένα τα χέρια. Τα μαλλιά της είναι μακριά με τη χαρακτηριστική «αθωρική» κόμμωση που σχηματίζει δυο βοστρύχους στους ώμους. Τα χέρια της γυναίκας ακουμπούν στο ρύγχος δυο μεγάλων, αντωπών, πάρισων λεόντων, οι οποίοι αποδίδονται σε κατατομή.

Τα ζώα απευθύνονται προς την κεντρική μορφή υψώνοντας αντίστοιχα από ένα πρόσθιο τους πόδι. Έχουν μακρύ σχετικά ρύγχος και μικρά αυτιά, ενώ αξιοπρόσεκτες είναι οι κρεμάμενες έξω από το στόμα γλώσσες και οι ουρές που βρίσκονται κάτω από τα σκέλη. Χαρακτηριστικές είναι επίσης οι δύο λεπτές ταινίες-ζώνες που κοσμούν τους γλουτούς τους. Η άνω ομάδα έχει χονδρικά μια πυραμιδοειδή διάταξη (ή μισού ρόμβου), η οποία κορυφώνεται στη γυναικεία μορφή.

Η δεύτερη αντιθετική ομάδα που βρίσκεται κάτω από την προτομή, αποτελείται από δυο σωματώδεις εραλδικές σφίγγες σε κατατομή, με κόμμωση με

αποδοθεί στην Ασσυρία, πατρίδα των ασπίδων με λεοντοκεφαλή. Επίσης αναφέρει ελληνικά και μη παραδείγματα που τηρούν ή παραβιάζουν τον κανόνα της αλλαγής της γραμμής εδάφους. Σχολιάζει παραδείγματα με αλλαγή κατεύθυνσης των μορφών. Επίσης βλ. Γκαλανάκη 2001, σ.173: εδώ αναφέρεται ότι εναλλαγή της έδρασης στα παραδείγματα της Κύπρου και της Urartu γίνεται ακριβώς στον οριζόντιο άξονα της ασπίδας.

¹⁶ Μόνο στην ασπίδα αρ.9 του Kunze από τη Φαιστό, η κεφαλή του λέοντος έχει προσηλωθεί και στερεωθεί με διαφορετικό υλικό στο σώμα της ασπίδας. Όμως αυτή η κατασκευαστική λύση ίσως να εφαρμόστηκε σε δεύτερη φάση, δεδομένου ότι η προτομή για κάποιο λόγο είχε σπάσει, είτε κατά την κατασκευή, είτε αργότερα.

¹⁷ Kunze 1931, σ.84-85 και 87-88, Canziani 1970, σ.161-162. Ο πρώτος εκτός από τις ασπίδες ανιχνεύει τις αντιθετικές ομάδες στη γεωμετρική τέχνη. Και οι δυο αναφέρονται στα ανατολικά πρότυπα αυτού του τρόπου σύνθεσης.

απλό πλόκαμο και τριγωνικά φτερά. Τα δυο όντα συνδέονται άμεσα με την εξέχουσα προτομή του λιονταριού. Από τον λαιμό της τελευταίας προβάλλουν προς τα κάτω, σε ανάγλυφο πια, τα δυο πρόσθια πόδια του ζώου, τα οποία, πιέζοντας στις ράχες τις σφίγγες, τις αναγκάζουν να καθίσουν το πρόσθιο μέρος του σώματός τους. Οι απολήξεις των ποδιών του λέοντα αποδίδονται ως ανθρώπινα χέρια με τέσσερα δάκτυλα και αντίχειρα¹⁸. Η στάση των σφιγγών γίνεται έτσι αντιφατική, αφύσικη, με τα πίσω πόδια σε ευρύ διασκελισμό και το πρόσθιο τμήμα του κορμού σε στάση οκλαδόν.

Η αμέσως επόμενη διακοσμητική ζώνη πλάτους 0,01μ. η οποία ορίζεται από δυο ανάγλυφες λεπτότατες ταινίες, κοσμεύεται με πλοχμό¹⁹.

Κατόπιν ακολουθεί μια στενή ζωφόρος πλάτους 0,03μ. η οποία κοσμεύεται με ομάδες ισομεγεθών ζώων, ταύρων και λιονταριών που συγκρούονται (ΠΙΝ.4i-ii). Αυτή χωρίζεται σε δυο άνισου μήκους τμήματα. Στο μακρύτερο κάτω τμήμα, απεικονίζονται πέντε λιοντάρια και πέντε ταύροι που μάχονται. Κάθε ζώο βρίσκεται πλάτη με πλάτη με ζώα του είδους του. Στο άνω τμήμα που επιστέφει τη γυναικεία μορφή και τα δυο αντιθετικά λιοντάρια της κύριας ζωφόρου, απεικονίζονται συνολικά πέντε ζώα, διατεταγμένα σε δυο άνισα συμπλέγματα. Στα δεξιά ένας ταύρος δέχεται επίθεση δυο λιονταριών, ενώ αριστερά ένας ταύρος αντιμετωπίζει μόνο ένα λιοντάρι²⁰.

Η ζωφόρος περιβάλλεται από μια ζώνη πλάτους 0,01μ., η οποία ορίζεται από δυο λεπτότατες ανάγλυφες ταινίες και κοσμεύεται πάλι με πλοχμό²¹. Ακολουθεί λεπτή ζώνη πλάτους 0,01μ., ακόσμητη, η οποία ορίζεται επίσης από ταινίες. Και στην επόμενη ζώνη αναπτύσσεται πάλι, μεταξύ λεπτών ταινιών, ένας πλοχμός. Στη συνέχεια επαναλαμβάνεται ακόσμητη ζώνη πλάτους 0,02μ., η οποία αντιστοιχεί στο εσωτερικό τοίχωμα του αυλακιού, που σχηματίζει το σώμα της ασπίδας με την άντυγά της. Η επόμενη ζώνη που αντιστοιχεί στον πυθμένα του αυλακιού έχει πλάτος 0,008μ. και κοσμεύεται με σειρά διαδοχικών κυκλίσκων ίσης διαμέτρου. Αυτό το διακοσμητικό θέμα προφανώς παραπέμπει στις εφηλίδες των καρφιών που συνάρμοζαν στην άντυγα των πραγματικών ασπίδων τις διάφορες επιστρώσεις τους.

¹⁸ Αντίστοιχα «χέρια» υπάρχουν στην ασπίδα αρ.2 και στο σπάραγμα αρ.20 του Kunze από το Ιδαίο: Kunze 1931, σ.6 και 17, αρ.2 και 20, Γκαλανάκη 2001, σ. 87-88, 223-224, αρ.2, σ.93-94, 247-248, αρ.31, όπου η δήλωση αντίχειρα είναι σαφής.

¹⁹ Για τον πλοχμό, βλ. Kunze 1931, σ.91-94, Pappalardo 2001, σ.172-174, Kaiser 2006, σ.66.

²⁰ Το διαδεδομένο εικονογραφικό θέμα των αλληλοσπαρασσόμενων λεόντων και ταύρων υπάρχει και στην ομηρική περιγραφή της ασπίδας του Αχιλλέα, όπου δύο λέοντες καταβάλλουν ταύρο: Όμηρος, *Ιλιάς* Σ 579-584.

²¹ Ο Kunze (1931, σ.76-77), ανέτρεψε την παλιά θεωρία του Poulsen που, στον διαχωρισμό των ζωφόρων με λεπτές ανάγλυφες ταινίες, έβλεπε έναν ελληνικό νεωτερισμό, παρουσιάζοντας ανατολικά παραδείγματα. Η Γκαλανάκη (2001, σ.173), περιέργως την επαναλαμβάνει.

Η επόμενη ζώνη πλάτους 0,016μ., η οποία αποτελεί το εξωτερικό τοίχωμα του αυλακίου, είναι ακόσμητη. Η ασπίδα ολοκληρώνεται με την έξω νεύουσα παρυφή της άντυγας, η οποία φέρει πάλι το διακοσμητικό θέμα των εφηλίδων.

Σ' αυτή την τελευταία ζώνη, σε τέσσερα σημεία, υπάρχουν τρία ζεύγη και μία τριάδα μικρών οπών. Έτσι, κοιτώντας την κατ' ενώπιον, βρίσκονται στην περιφέρεια της μία τριάδα οπών, δεξιά και λίγο υψηλότερα της προτομής του λέοντος, καθώς και ένα ζεύγος στην αντίστοιχη αριστερή πλευρά.. Σε αυτό το ζεύγος στα αριστερά του αντικειμένου, ίσως να υπήρχε και τρίτη οπή αλλά η θέση της συμπίπτει με το σημείο της άντυγας που έχει στρεβλωθεί. Η ύπαρξή της μπορεί να θεωρηθεί δεδομένη λόγω της αντίστοιχης τριάδας οπών της δεξιάς πλευράς. Ένα ακόμη ζεύγος υπάρχει κάτω από την προτομή, λίγο αριστερότερα από την κάτω απόληξη του νοητού κατακόρυφου άξονα. Ένα τρίτο ζεύγος, με οπές μεγαλύτερης διαμέτρου από τις υπόλοιπες, βρίσκεται στην άντυγα, στην άνω απόληξη του κατακόρυφου άξονα, πάνω από την προτομή και από τη γυμνή θέα της κύριας ζωφόρου, στο ανώτατο σημείο της ασπίδας. Προφανώς, αυτό το συγκεκριμένο ζεύγος χρησίμευε και για την ανάρτηση του αντικειμένου στη σωστή θέση, ώστε να είναι ορατό μόνο από τη θέση αυτή. Συνολικά σώζονται εννέα οπές επάνω στην παρυφή-άντυγα της ασπίδας.

1.3. ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗΣ

Εύκολα αντιλαμβάνεται κάποιος ότι η ασπίδα της Ελευθέρνας αποτελεί αντικείμενο υψηλού καλλιτεχνικού επιπέδου, το οποίο ξεχωρίζει από τα ομοειδή της χάλκινα της Κρήτης. Υπάρχουν αρκετά στοιχεία που την καθιστούν έργο ποιότητας. Σ' αυτά συγκαταλέγονται η άψογη τεχνικά εκτέλεση, η ισορροπημένη διάρθρωση του πλαστικού και των ανάγλυφων μερών της επιφάνειας του αντικειμένου και η αντίστοιχη ισόρροπη παράθεση ζωφόρων και διακοσμητικών ζωνών. Οι μορφές έχουν πλαστικότητα και ευκαμψία, ενώ ειδικά αυτές που εντάσσονται στην πλατιά κεντρική ζωφόρο είναι πολύ καθαρές και επιβλητικές. Το έργο αναδεικνύεται βέβαια και λόγω της άριστης διατήρησής του.

Θα μπορούσαμε βάσιμα να υποστηρίξουμε ότι υπάρχει μια κλιμάκωση, όσο προχωρούμε από τη δευτερεύουσα ζωφόρο των συμπλεκόμενων ζώνων προς την προτομή του λιονταριού. Αυτό επιτυγχάνεται με τη βαθμιαία μεγέθυνση των μορφών, από την περιφέρεια προς το κέντρο της ασπίδας. Έχουμε λοιπόν τρία επίπεδα: το πρώτο είναι η ζωφόρος των αλληλοσπαρασσόμενων ζώνων, το δεύτερο η ζωφόρος με τις αντιθετικές ομάδες και το τρίτο η πλαστική λεοντοκεφαλή. Θα λέγαμε ότι υπάρχει ενός είδους προοπτική κλιμακωτή διάθεση, με κορύφωση την προτομή.

Η διακοσμητική αρχή που διαπνέει τη σύνθεση της κύριας ζωφόρου και κατ' επέκταση ολόκληρης της διακόσμησης της ασπίδας είναι προφανώς αυτή της

συμμετρίας²². Οι μορφές τοποθετούνται σε δυο αντιθετικές ομάδες, πάνω και κάτω από την προτομή του λιονταριού. Η ανάπτυξη της παράστασης γίνεται σε δυο άξονες. Ο ένας είναι ο κάθετος που ορίζεται από το σώμα της γυμνής γυναίκας και που συνεχίζει λιγότερο ευδιάκριτος στην κάτω ομάδα, περνώντας από τον χώρο μεταξύ των δυο αντωπών σφιγγών. Η καθετότητα ενισχύεται εδώ από τα παράλληλα προς αυτό τον νοητό άξονα πόδια της πλαστικής λεοντοκεφαλής, τα οποία πατούν στις σφίγγες. Ο άλλος άξονας είναι οριζόντιος και έχει ως άκρα τα σημεία συμβολής των πίσω ποδιών των λεόντων της πάνω ομάδας με τα αντίστοιχα πόδια των σφιγγών της κάτω.

Η συμμετρία και η ισορροπία δεν παρουσιάζονται μόνο ως προς τον κάθετο άξονα, πράγμα εύκολο λόγω της αντιθετικής παράθεσης λιονταριών και σφιγγών, αλλά και ως προς τον οριζόντιο, μολονότι οι δυο αντιθετικές ομάδες δεν εδράζονται στην ίδια περίμετρο της ζωφόρου. Η τοποθέτηση των αντιθετικών ομάδων παρουσιάζει δυσκολίες καθώς πρέπει να ενταχθούν στην καμπυλόγραμμη ζωφόρο. Οι διαμήκεις άξονες των σωμάτων των λεόντων τέμνονται, αν τους προεκτείνουμε, σχηματίζοντας γωνία. Αντίστοιχη και αντίστροφη γωνία σχηματίζουν οι άξονες των σωμάτων των σφιγγών. Οι κορυφές αυτών των γωνιών βρίσκονται στα εκ διαμέτρου αντίθετα σημεία του κάθετου άξονα. Ουσιαστικά οι διαμήκεις άξονες των σωμάτων των ζώων σχηματίζουν κανονικό ρόμβο που εγγράφεται στον εξωτερικό κύκλο της κύριας ζωφόρου²³. Οι άξονες της κύριας ζωφόρου δεν προεκτείνονται στην δευτερεύουσα. Εδώ υπάρχει ένας ευδιάκριτος άξονας, διαγώνιος σε σχέση με αυτούς της κύριας ζωφόρου. Η αρχή και το τέλος του βρίσκονται στα σημεία όπου οι μορφές της δευτερεύουσας ζωφόρου αναστρέφουν την έδρασή τους (III N.1,4ii).

Η συμμετρία δεν ακολουθείται από μονότονη επανάληψη στην εκτέλεση των μορφών²⁴. Τα σώματα των ζώων είναι μυώδη, συμπαγή και ελαστικά. Η πλαστικότητα των μορφών είναι το αντίβαρο της συμμετρικής τους. Μεγάλη προσοχή

²² Γκαλανάκη 2001, σ.175-176.

²³ Το ίδιο στοιχείο εντοπίζει ο Kunze στην ασπίδα αρ.8 (Παλαικάστρου): Kunze 1931, σ.84-85. Νοητά σχηματίζονται και άλλα γεωμετρικά σχήματα, όπως για παράδειγμα το τρίγωνο που δημιουργούν πάνω από τον αυχένα της προτομής τα πρόσθια πόδια των αντωπών λεόντων που βρίσκονται σε διάσταση. Όλη η σύνθεση δείχνει γεωμετρημένη αρχική σύλληψη.

²⁴ Ο Kunze (1931, σ.241) θεωρούσε αυτή τη συμμετρική παράθεση των μορφών μονότονη. Η άποψή του είναι εν μέρει δικαιολογημένη, καθώς έκρινε έργα χαμηλότερης αισθητικά στάθμης σε σχέση με την ασπίδα της Ελεύθερας. Ο καλλιτέχνης, δημιουργώντας τη σύνθεση, έπρεπε να λαμβάνει υπ' όψιν του την ιδιαιτερότητα κάθε θέματος. Για παράδειγμα, δεν μπορούσε να εξαλείψει τα πόδια της προτομής του λιονταριού που πατούν τις σφίγγες, για τα οποία τίποτε αντίστοιχο δεν υπάρχει στην άνω αντιθετική ομάδα. Την παρουσία τους επιβάλλει το περιεχόμενο της παράστασης. Επίσης έπρεπε να τηρεί κάποιες συμβάσεις που υπαγορεύονταν από το καμπύλο σχήμα του αντικειμένου και την τάξη των μορφών σε καμπύλες ζωφόρους.

έχει δοθεί στην πλαστική και όχι στη γραμμική-διακοσμητική αποτύπωση των μεταβάσεων. Οι έντονες κινήσεις των σωμάτων, παρόλο που δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, ζωντανεύουν τη σύνθεση, διευκολύνοντας παράλληλα τη σωστότερη ένταξη των μορφών στον χώρο της κυκλικής ζωφόρου. Τα ζώα δεν είναι ούτε μεγάλα, ούτε μικρά για τον χώρο που έχουν στη διάθεση τους.

Τα λάθη που θα μπορούσε να εντοπίσει κάποιος δεν επηρεάζουν καθόλου την ποιότητα της σύνθεσης. Ένα λάθος θα μπορούσε να είναι η διαφορά ανάμεσα στα κεφάλια των σφιγγών της κάτω αντιθετικής ομάδας και κυρίως το ότι αυτό της δεξιάς σφίγγας φαίνεται λίγο «στριμωγμένο», σε σχέση με αυτό της αριστερής. Εδώ μάλλον δεν έγινε καλός υπολογισμός του χώρου μεταξύ των ανάγλυφων ποδιών της προτομής. Ας μην ξεχνάμε, όμως, ότι η εκτέλεση του ανάγλυφου γινόταν με ελεύθερο χέρι και τέτοιου είδους ελάσσονα λάθη είναι απολύτως αναμενόμενα. Ένα άλλο λάθος είναι μάλλον, ο περιττός αριθμός των ζώων στην πάνω ομάδα της δευτερεύουσας ζωφόρου, ο οποίος, ωστόσο, δεν επηρεάζει καθόλου τη συνολική εικόνα του έργου.

Έχουμε μια εξαιρετικά ισορροπημένη «κλειστή» σύνθεση, αυστηρή χωρίς να είναι μονότονη, η οποία στηρίζεται στη διευθέτηση των μορφών επάνω σε νοητούς άξονες και σχήματα. Η σταθερή χρονολογική τοποθέτηση της ασπίδας βάσει των κεραμικών συνευρημάτων της, ενισχυμένη από τις αρχές ανάπτυξης της διακόσμησης της και από την τεχνοτροπική ανάλυση, επιτρέπει μια ορθολογικότερη επαναπροσέγγιση των κρητικών χάλκινων των 9ου-7ου αιώνων π.Χ..

2. Η ΤΕΧΝΙΚΗ

Η μελέτη της ασπίδας της Ελεύθερνας μας δίνει την ευκαιρία να κάνουμε παρατηρήσεις σχετικά με την τεχνική κατασκευής τέτοιων αντικειμένων, δεδομένου ότι είναι ακέραια και μάλιστα σε πολύ καλή κατάσταση διατήρησης. Οι πρώτες παρατηρήσεις για την κατασκευή ασπίδων του τύπου του Ιδαίου, έγιναν ήδη από τον Kunze²⁵.

Η ασπίδα της Ελεύθερνας είναι φτιαγμένη από λεπτό έλασμα χαλκού, το πάχος του οποίου δεν υπερβαίνει, όπως είπαμε, τα 0,0005μ. Το αντικείμενο και οι διακοσμητικές επιφάνειες δημιουργήθηκαν με σφυρηλάτηση. Η ολοκλήρωση ενός έργου με αυτή την τεχνική προϋποθέτει ορισμένα στάδια επεξεργασίας του χαλκού. Αυτά έχουν περιγραφεί αναλυτικά και στο παρελθόν, αλλά θα γίνει και εδώ σύντομη αναφορά για να φωτιστούν κάποια σημεία της τεχνικής που παρουσιάζουν ενδιαφέρον²⁶. Η σειρά των βημάτων κατασκευής της ασπίδας είναι, περιληπτικά, η ακόλουθη.

Το πρώτο βήμα ήταν η εξέλαση, το άπλωμα, του μετάλλου, ώστε το έλασμα να αποκτήσει επιθυμητό σχήμα, σωστές διαστάσεις και κατάλληλο πάχος. Η ασπίδα θα μπορούσε χονδρικά να πάρει το σχήμα της με επιδέξια σφυρηλάτηση σε ειδικό

²⁵ Kunze 1931, σ.70-74. Πρόσφατα, με την παρότρυνση και την καθοδήγηση του καθηγητή Ν. Σταμπολίδη, δημιουργήθηκαν από τον τεχνίτη Δ. Αλεξάνδρου δύο αισθητικά και τεχνικά άρτια αντίγραφα της ασπίδας, με την εφαρμογή αρχαίων τεχνικών, ενώ το αντικείμενο σχεδιάστηκε με ακρίβεια. Ένα από αυτά τα αντίγραφα εκτίθεται πλέον στο Μουσείο του Αρχαιολογικού Χώρου της Ελεύθερνας. Προς το παρόν δεν υπάρχουν δημοσιευμένα στοιχεία για την κατασκευή των ασπίδων από τον Αλεξάνδρου, αλλά έχει γίνει παρουσίασή των τεχνικών στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης. Δεν διαφέρουν πολύ οι τεχνικές αυτές από εκείνες που ακόμη και σήμερα χρησιμοποιούνται για την κατασκευή όπλων πολυτελείας ή εκκλησιαστικών ειδών από μέταλλο (καλύμματα ευαγγελίων, σταυροί, καλύμματα εικόνων και εκκλησιαστικά σκεύη). Η δημιουργία των αντιγράφων αυτών είναι οπωσδήποτε χρήσιμη, καθώς, ό,τι αποδεικνύεται πειραματικά, υπερέρχει των θεωρητικών περιγραφών, όσο εμπειριστατωμένες κι αν είναι οι τελευταίες.

²⁶ Maryon 1949, σ.120-125 και Λεμπέση 1985, σ.60- 66, με εξαιρετική και αναλυτική περιγραφή, όπου περιγράφονται διεξοδικά όλα τα στάδια της κατεργασίας. Πιο πρόσφατα, βλ. Borell και Rittig 1998, σ. 104-105, Γκαλανάκη 2001, σ.190-195, που αντλεί από τη Λεμπέση, κάνοντας προσθήκες. Επίσης, βλ. Born και Seidl 1995, σ.182-183 για βιβλιογραφία σχετικά με τις κατασκευαστικές τεχνικές, σε σχεδόν όλες τις περιοχές της Εγγύς Ανατολής.

αμόνι²⁷. Έτσι διαμορφώνονταν τα κύρια χαρακτηριστικά του σχήματός της, δηλαδή το ελαφρά κυρτό σχήμα, το εξόγκωμα στο κέντρο που έπρεπε να έχει κάποιο ύψος και η ιδιόμορφη παρυφή της. Η σφυρηλάτηση στο αμόνι γινόταν με αμβλέα σφυριά διαφορετικού πλάτους, ώστε να δοθεί το επιθυμητό σχήμα στο αντικείμενο. Για επιφάνειες δύσκολες, όπως το ψηλό και στενό εξόγκωμα που αργότερα έπαιρνε τη μορφή της λεοντοκεφαλής, η σφυρηλάτηση έπρεπε να εναλλάσσεται τακτικά με πυράκτωση, έτσι ώστε ο χαλκός να γίνεται εύκαμπτος και να μπορεί να μορφοποιηθεί χωρίς τον κίνδυνο ρωγμών ή θραύσης²⁸.

Για τη δημιουργία της προτομής ίσως να χρησιμοποιήθηκε στην αρχή κάποιο ειδικό, κυλινδρικό, αποστρογγυλεμένο αμόνι-έμβολο. Το φύλλο αφηνόταν στο κέντρο παχύτερο για να μπορέσει ο τεχνίτης να το εξελάσει και να σχηματίσει την προτομή. Με ειδικά καλέμια (ζουμπάδες), ορθογώνιας ή στρογγυλεμένης απόληξης, σε συνδυασμό πάντα με πυράκτωση, δημιουργούνταν οι αύλακες-διαζώματα και η ιδιόμορφη παρυφή των ασπίδων. Για τη δημιουργία ιδιαίτερα των διαζωμάτων θα πρέπει να ίσως να εξεταστούν και άλλες τεχνικές, όπως η αυλάκωση με επικρουστήρα ή με καρούλι²⁹.

Ένα πολύ σημαντικό στάδιο των εργασιών, ήταν η δημιουργία του σχεδίου των ανάγλυφων μορφών και η μεταφορά του στο μέταλλο³⁰. Η αποτύπωση των μορφών των παραστάσεων γινόταν πιθανόν με κάρβουνο ή με άλλη ορυκτή βαφή επάνω σε κάποιο είδος διαφανούς, μεμβράνης, κατασκευασμένης μάλλον από λεπτότατο δέρμα. Αυτή μπορούσε να διπλωθεί και να αναπαραχθούν οι μορφές καθρεπτικά με αποτύπωμα, ώστε να αποδοθούν αργότερα στο μέταλλο τα ζεύγη των αντιθετικών ομάδων (ΠΙΝ.5). Ένας επιδέξιος τεχνίτης μπορούσε να αναπαραγάγει τις μορφές με ακρίβεια και στο αρχικό σχέδιο και στο τελικό ανάγλυφο στο μέταλλο³¹. Έτσι, απειροελάχιστες ή ανύπαρκτες είναι οι διαφορές στα πάρισα ζεύγη των αλληλοσπαρασσομένων ζώων, των ταύρων και των λεόντων, ενώ ορατές είναι κάποιες μικροδιαφορές στους μεγάλους αντιθετικούς λέοντες και περισσότερο στις

²⁷ Maryon 1949, σ.94, 101.

²⁸ Για επιδιορθώσεις σε ραγισμένες επιφάνειες, όπως π.χ. ασπίδα αρ.6, βλ. Kunze 1931, σ.72-73.

²⁹ Λεμπέση 1985, σ.60-66. Οι απόψεις της επαναλαμβάνονται από την Γκαλανάκη (2001, σ.191). Επίσης βλ. Born και Seidl 1995, σ. 168, με πολύ κατατοπιστικές απεικονίσεις εργαλείων και αναφορά για την τεχνική του επικρουστήρα (Prelltreiben), στις σ. 127-128, εικ.98 για τα κράνη από την Urartu.

³⁰ Η Λεμπέση (1985, σ.63) θεωρεί απίθανη τη χρήση «παραδειγμάτων»-υποδειγμάτων, θεωρώντας την κάθε εργασία πρωτότυπη. Αυτό δεν συνέβαινε μόνο για τους λόγους που εκείνη, σωστά, αναφέρει αλλά και γιατί ο τρόπος απόδοσης του σχεδίου στο μέταλλο προϋποθέτει τη διάτρηση επί των περιγραμμάτων του, άρα και την καταστροφή του. Έτσι, το κάθε αντικείμενο που κατασκευαζόταν ήταν μοναδικό.

³¹ Αυτό τον κατοπτρισμό μπορεί κανείς να τον παρακολουθήσει σε πολλά αντικείμενα, όπως για παράδειγμα στην ασπίδα αρ.6 του «κυνηγιού» από το Ιδαίον ή στη ζώνη της Φορτέτσας.

σφίγγες. Δηλαδή εντοπίζονται, όπως είναι αναμενόμενο, στο σημείο που το φύλλο του σχεδίου τσακιζόταν στη μέση για να τυπωθεί απέναντι το είδωλό του. Στις αντιθετικές ομάδες οι μικροδιαφορές είναι ευδιάκριτες λόγω του μεγέθους των μορφών. Μόνο στο τμήμα της ζωφόρου με τα συμπλεκόμενα ζώα, πάνω από τη γυμνή θεά, ο τεχνίτης, κάνοντας λάθος υπολογισμό, δεν μπόρεσε να αντικατοπτρίσει και τα τρία ζώα της δεξιάς προς το θεατή πλευράς, στην αριστερή. Εκεί, λόγω έλλειψης χώρου, εκτέλεσε τελικά μόνο δύο ζώα.

Το σχέδιο θα μπορούσε να είναι ενιαίο, δηλαδή ένας δίσκος με κυκλική οπή στο μέσον, αντίστοιχης με τον κύκλο της βάσης της προτομής, ή να αποτελείται από επιμέρους τμήματα, όπως για παράδειγμα ένα για τις αντιθετικές ομάδες του κέντρου, ένα ή και δύο για τα αλληλοσπαρασσόμενα ζώα κ.λπ. Το σχέδιο απλωνόταν επάνω στην οπίσθια μεταλλική επιφάνεια του αντικειμένου και με ελαφρά, τρέχοντα κτυπήματα με λεπτό, οξύ εργαλείο, μεταφέρονταν σ' αυτήν τα περιγράμματα των μορφών. Στην ασπίδα της Ελεύθερνας δεν παρατηρήθηκαν ίχνη προσχεδίου με χάραξη³².

Κατόπιν ακολουθούσε, εναλλάξ με πυράκτωση, η σφυρηλάτηση από την πίσω επιφάνεια με οδηγό το προσχέδιο, ώστε να βγουν οι μορφές σε έκτυπο ανάγλυφο στην πρόσθια πλευρά (τεχνική *repoussée*)³³. Για τη σφυρηλάτηση πιθανόν χρησιμοποιήθηκαν ποικίλου μεγέθους, διατομής και απόληξης καλέμια³⁴. Κάποιες λεπτομέρειες θα μπορούσαν να γίνουν στο τέλος από την πρόσθια επιφάνεια, δια της αντιστρόφου της τεχνικής *repoussée*, του *chasing*, δηλαδή της βύθισης του βάθους³⁵. Για να σφυρηλατηθεί το αντικείμενο, έπρεπε να στηρίζεται σε κάποιο μαλακό υπόστρωμα, συνήθως από πίσσα, το οποίο θα διασφάλιζε την ελεγχόμενη υποχώρηση του μετάλλου³⁶. Ο τεχνίτης, καθώς κτυπούσε από την οπίσθια πλευρά του αντικειμένου, έπρεπε πάντα να υπολογίζει την ένταση των κρούσεών του, ώστε κατά περίπτωση να εξογκώνεται ο χαλκός στο επιθυμητό ύψος. Για την εκτέλεση του διακοσμητικού θέματος των πλοχμών, το οποίο καλύπτει τις λεπτές ζώνες μεταξύ των ζωφόρων, κάποιοι υποθέτουν την εφαρμογή ειδικής κινητής ξύλινης ανάγλυφης

³² Γκαλανάκη 2001, σ.192-193.

³³ Η χρησιμοποίηση της τεχνικής *repoussée* είναι μια σημαντική κατασκευαστική διαφορά που χωρίζει τις κρητικές ασπίδες από αυτές τις Urartu, οι οποίες φέρουν συχνότατα αποκλειστικά εγχάρακτες μορφές: Snodgrass 1967, σ.226, παρ.49.

³⁴ Για πλήρη σειρά εργαλείων του χαλκουργού, βλ. Λεμπεση 1985, σ.60-66. Για την περιοχή της ΝΑ Μ. Ασίας και της Β. Συρίας, βλ. Müller-Karpe 1994, σ.157-173, πίν.64-73.

³⁵ Maryon 1949, σ.101, 121, Hoffman 1997, σ.125

³⁶ Γκαλανάκη 2001, σ.192-193, Born και Seidl 1995, σ.127-128. Και οι δύο υποθέτουν την ύπαρξη υποστρώματος από πίσσα ή ξύλο, ανάλογα με το είδος της εργασίας. Επίσης αναφέρονται υποστρώματα από κερί, μόλυβδο ή δέρμα.

μήτρας, η οποία, με κρούση, θα παρήγαγε το επιθυμητό διακοσμητικό θέμα³⁷. Κάποιο ειδικό εργαλείο-καλέμι χρησιμοποιήθηκε από την οπίσθια πλευρά για την απόδοση της κόμης των σφιγγών της κάτω αντιθετικής ομάδας, της χαιτής των λεόντων και των ποδιών της πλαστικής λεοντοκεφαλής που πιέζουν τις σφίγγες, δημιουργώντας το λεγόμενο δίκτυο των τετραγώνων.

Ιδιαίτερη δεξιότητα απαιτούσε η κατασκευή της σύμφυτης πλαστικής λεοντοκεφαλής (ΠΙΝ.2-3), καθώς αυτή κατασκευάστηκε από το ίδιο έλασμα με την υπόλοιπη ασπίδα³⁸. Η συγκόλληση της προτομής στο σώμα με τη χρήση κάποιου άλλου συνδετικού μετάλλου που ετήκετο ευκολότερα από τον χαλκό, όπως για παράδειγμα αργύρου, θεωρείται απίθανο να εφαρμόστηκε στις κρητικές ασπίδες. Η ασπίδα της Ελεύθερας το επιβεβαιώνει. Υπάρχουν όμως, όπως προαναφέρθηκε, παραδείγματα προσαρμογής της λεοντοκεφαλής είτε με καρφιά είτε με δημιουργία κατάλληλης υποδοχής στο σώμα της ασπίδας. Αυτή η λύση προτιμήθηκε, είτε γιατί έσπασε η προτομή κατά την επεξεργασία, είτε γιατί όντως η δημιουργία της προτομής σε ενιαίο έλασμα με το σώμα μιας μεγάλης διαμέτρου ασπίδας ήταν πολύ δύσκολη³⁹.

Το εξόγκωμα που μετατρέπεται σε κεφαλή λέοντος μορφοποιούνταν κατά τα πρώτα στάδια κατασκευής, πριν την εκτέλεση της ανάγλυφης διακόσμησης στην υπόλοιπη επιφάνεια της ασπίδας⁴⁰. Η απόδοση των χαρακτηριστικών του αιλουροειδούς έγινε με σφυρηλάτηση από την πρόσθια πλευρά, δηλαδή με βύθιση του βάρους, ώστε να μείνουν τα επιθυμητά σχήματα σε ανάγλυφο. Αυτό μπορεί κάποιος να το παρατηρήσει στα μάτια του ζώου με τα πτυχωμένα βλέφαρα στο στόμα και στα αυτιά με την μικρή οπή στο κέντρο του ακουστικού πόρου. Εδώ, αντιστρόφως με ότι συνέβη στην υπόλοιπη επιφάνεια του δίσκου της ασπίδας, η προτομή γέμισε εσωτερικά με πίσσα, προκειμένου να μπορέσει να σφυρηλατηθεί προς τα μέσα ο χαλκός. Καθώς η προτομή προβάλλει αρκετά από το σώμα της ασπίδας και ο χώρος στη βάση του λαιμού είναι αρκετά στενός, ήταν απίθανο η κατεργασία των λεπτομερειών της κεφαλής να έχει γίνει από την οπίσθια πλευρά. Τα μάτια του ζώου ήταν ένθετα καμωμένα από διαφορετικό υλικό, έτσι ώστε να αποκτά η μορφή ζωντάνια⁴¹.

³⁷ Maryon 1949, σ.124 και Λεμπέση 1985, σ.66. Η Λεμπέση θεωρεί αυτά τα τυποποιημένα διακοσμητικά θέματα ως ανασταλτικό παράγοντα για την αναγνώριση του προσωπικού ύφους του καλλιτέχνη.

³⁸ Kunze 1931, σ.71-72.

³⁹ Οπ.α., υπ.16 και βλ. επίσης παρακάτω τα πολύ μεγάλα και βαρεία παραδείγματα από το Ayanis στην Urartu.

⁴⁰ Γκαλανάκη 2001, σ.191.

⁴¹ Kunze 1931, σ.73. Αυτό το ένθετο υλικό στα μάτια είναι τυπικό χαρακτηριστικό των Βορειοσυριακών λεόντων Akurgal 1949, σ.52. Πολύ χαρακτηριστικά είναι τα ένθετα λευκά μάτια στην μνημειακή γλυπτική από το Tell Halaf (Guzana). Βλ. Cholidis 2014, σ 93-103, 364, για μια συνοπτική

Οι εννέα μικρές οπές της άντυγας, (10 μάλλον στην αρχική της κατάσταση), δεν χρησίμευαν για τη στερέωση του χάλκινου φύλλου κατά τη σφυρηλάτηση⁴², αλλά για τη στερέωση του ξύλινου ή δερμάτινου υποστρώματος με ηλίσκους ή με συρμάτινα τμήματα (διπλόκαρφα-συνδετήρες)⁴³. Κάποιοι ερευνητές πιστεύουν ότι οι οπές χρησίμευαν για την ανάρτηση και προσήλωση του αντικειμένου σε ξύλινους πίνακες⁴⁴.

Η ασπίδα της Ελεύθερας είναι τεχνικά ένα πολύ ποιοτικό παράδειγμα. Οι μορφές έχουν εκτελεστεί σε βαθύ ανάγλυφο, παρουσιάζοντας ομαλές μεταβάσεις. Χαρακτηριστικό είναι το ότι πουθενά δεν χρησιμοποιήθηκε χάραξη, ακόμη και σε παραπληρωματικά κοσμήματα όπως οι πλοχομοί. Η εκτέλεση της λεοντοκεφαλής έγινε με λεπτομέρεια και επιδεξιότητα σε βαθύ ανάγλυφο και όχι περιληπτικά με χάραξη, όπως σε άλλες ασπίδες με προτομή. Η προσήλωση στην απόδοση των μορφών με ανάγλυφο είναι, όπως θα δούμε στο οικείο κεφάλαιο, ένα σημαντικό κριτήριο για τη χρονολόγηση του αντικειμένου.

παρουσίαση της αραμαϊκής αυτής θέσης και κάποιων σημαντικών γλυπτών από αυτήν. Υπάρχουν όμως και σε άλλες βορειοσυριακές θέσεις, όπως το Tell Tayinat. Η καταγωγή τους είναι βέβαια σουμεριακή, βλ. για παράδειγμα, κεφαλή χάλκινου λέοντος από τον ναό του Dagān στο Mari: Strommenger 1963, σ.35-37, πίν. XXVII. Για ένα παράδειγμα ένθετων οφθαλμών σε προτομή λέοντος από την Urtu, βλ. Batmaz 2013, σ.252, εικ.12. Ανάλογα λοιπόν έχουν εντεθεί οι οφθαλμοί στο σύγχρονο αντίγραφο του Μουσείου αρχαίας Ελεύθερας.

⁴² Το φύλλο βυθιζόταν στην πίσσα που το σταθεροποιούσε, καλύπτοντας λίγο την παρυφή του. Το αντικείμενο έπρεπε όμως και να μπορεί να μετατοπιστεί γρήγορα για τη διευκόλυνση του τεχνίτη. Γι' αυτό τον λόγο δεν προσηλωνόταν κάπου. Για τη χρήση των οπών, βλ. το σχετικό κεφάλαιο για τη χρήση του αντικειμένου.

⁴³ Βλ. την ασπίδα του Σαρπηδόνα, όπου αναφέρεται ότι τα επάλληλα στρώματα της ασπίδας ήταν ραμμένα, Όμηρος, *Ιλιάς* Μ, 295-297.

⁴⁴ Λεμπέση 1985, σ.71-72. Η εκδοχή Σακελλαράκη 1987, σ.253, για ανάρτηση των ασπίδων του Ιδαίου σε δέντρο εκτός του ιερού σπηλαίου δεν ισχύει, καθώς στηρίζεται σε εσφαλμένη απόδοση του νοήματος χωρίου του Θεοφράστου, *Φυτών Ιστορία* Γ, 3-4, βλ. και Σταμπολίδης 1998, σ.115, Σταμπολίδης 2003, σ. 59. Εκτός από τα καρφιά η προσήλωση στους πίνακες, θα μπορούσε να γίνει και με άγκιστρα.

3. ΟΙ ΑΣΠΙΔΕΣ ΜΕ ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΛΕΟΝΤΟΚΕΦΑΛΗ

3.1. ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΑ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ

Η ασπίδα της Ελεύθερνας βρίσκει τα αμεσότερα και πολυαριθμότερα παράλληλά της στα ανάλογα χάλκινα αντικείμενα από το Ιδαίο Άντρο, απ' όπου και ο χαρακτηρισμός του τύπου ως «ασπίδες Ιδαίου» καθώς και από άλλες θέσεις της Κρήτης, όπως το Παλαίκαстро, η Φαιστός και οι Αρκάδες⁴⁵ (ΠΙΝ.9-20). Όλα τα παραδείγματα, τουλάχιστον τα επαρκώς σωζόμενα, έχουν την ίδια γενικά μορφή, με την προτομή του ζώου στο κέντρο, την ελαφρά κύρτωση της επιφάνειας και το ιδιόμορφο τελείωμα της παρυφής της άντυγας. Η ασπίδα της Ελεύθερνας ανήκει στα μικρότερα σε διαστάσεις δείγματα του είδους, αν δεν είναι η ίδια το μικρότερο. Εκτός από την τυπολογική ομοιότητα, υπάρχει συγγένεια και στη θεματολογία με κάποια από τα κρητικά παραδείγματα⁴⁶ και φυσικά αντίστοιχη τεχνοτροπική συγγένεια. Εκτός Κρήτης, η παρουσία ασπίδων τύπου Ιδαίου είναι ασημαντη στον ελληνικό χώρο (ΠΙΝ.21), τη Μικρά Ασία και την Εγγύς Ανατολή και ανύπαρκτη, από όσο γνωρίζω, στην Ιταλία⁴⁷.

Εκτός από τα παραδείγματα σε χαλκό, υπάρχει και ένας αριθμός πήλινων ομοιωμάτων ασπίδων του συγκεκριμένου τύπου⁴⁸. Τα ομοιώματα αυτά βρέθηκαν και

⁴⁵ Πρόκειται για τις ασπίδες αρ.2-25 του Kunze 1931, σ.6-18. Από αυτές, μόνο οι αρ.1-6, 8, 10, 11 διατηρούνται σε ικανοποιητικό βαθμό, ώστε να υπάρχει σαφής εικόνα του σχήματος και των παραστάσεων στην επιφάνειά τους. Οι υπόλοιπες είναι ως επί το πλείστον σπαράγματα. Οι αρ.8 και 15 προέρχονται από το Παλαίκαстро, η αρ.9 από τη Φαιστό και η αρ.11 από τους Αρκάδες. Για την αντίστοιχη αρίθμηση της, βλ. Γκαλανάκη 2001, σ.304-305 (για αναλυτική περιγραφή τους, σ.221-261,284). Ακόμη, βλ. Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Β', σ.34-47.

⁴⁶ Βλ. ασπίδες αρ.2, 4, 8. Η αρ.2 ομοιάζει πολύ στο θέμα με αυτήν της Ελεύθερνας. Πιθανόν το ίδιο να ισχύει και για την αρ.9, αλλά και για το σπάραγμα αρ.39. Τεχνοτροπικά πλησιέστερη είναι η ασπίδα αρ.8 από το Παλαίκαстро.

⁴⁷ Για δυο ασπίδες από τους Δελφούς, βλ. Lerat 1950, σ.328, πίν.38.2 και Lerat 1951, σ.140, εικ.36-37. Επίσης Canziani, 1970, σ.48, 182-183. Ένα κεφάλι λιονταριού που βρέθηκε στην Ολυμπία αποδίδεται επίσης σε ασπίδα (Hermann 1981, σ.72-83, πίν.4-7). Το ίδιο Mallwitz – Hermann 1980, σ.55, πίν.25. Για κάποια ακόμη πιθανά παραδείγματα εκτός Κρήτης, βλ. Kunze 1931, σ.62 και Boardman 1961, σ.138.

⁴⁸ Kunze 1931, σ.62-63, πίν.52. Από την Φορτέτσα, Brock 1957, σ.78, αρ.866, πίν.55, σ.109, αρ.1267, πίν.84, σ.110, αρ.1274, πίν.91, σ.114, αρ.1322, πίν.90, σ.118, αρ.1358, σ.122, αρ.1414, πίν.107, σ.125, αρ.1439, πίν.107 (το τελευταίο με λεοντοκεφαλή). Από την Γόρτυνα, Levi, 1955-56, σ.223, εικ.16 c-d.

σε τάφους και αποτελούσαν ασπιδίσκες-ομοιώματα ή πώματα που κάλυπταν τεφροδόχα αγγεία. Εκτός της προτομής του λιονταριού, στο κέντρο τους μπορεί να φύεται προτομή και άλλων ζώων, όπως βοδιού, αιγάγρου και ελαφιού, σύμφωνα με τις απόψεις των ανασκαφέων. Και αυτά τα ομοιώματα εντοπίζονται σε κρητικές θέσεις. Είναι λοιπόν προφανές ότι τέτοιου είδους αντικείμενα, είτε χάλκινα, είτε πήλινα ήταν διαδεδομένα στην Κρήτη.

3.2. ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΧΡΗΣΗ

3.2.α. ΧΡΗΣΤΙΚΗ ΑΣΠΙΔΑ Ή ΠΩΜΑ;

Όλοι οι χάλκινοι δίσκοι του Ιδαίου με την προτομή του λέοντος στο κέντρο χαρακτηρίζονταν από τους μελετητές ως ασπίδες⁴⁹. Ο χαρακτηρισμός είναι βάσιμος, καθώς έχει αποδειχθεί ότι τα αντικείμενα του τύπου αυτού δεν είχαν μόνο αναθηματική αξία, αλλά υπήρξαν πραγματικά όπλα στο πεδίο της μάχης. Για πρώτη φορά οι ασπίδες με πλαστική λεοντοκεφαλή, ενισχυμένες με ήλους χρησιμοποιούνται από τους πολεμιστές του Ασσύριου βασιλιά Assurnasirpal II (883-859 π.Χ.), όπως αυτοί εικονίζονται στα ανάγλυφα του βορειοανατολικού ανακτόρου της Nimrud⁵⁰ (ΠΙΝ.22,23). Τέτοιες ασπίδες έφεραν και οι αρματηλάτες, αλλά και το πεζικό, σε κάπως μεγαλύτερες διαστάσεις⁵¹ (ΠΙΝ.23ii). Φαίνεται σε δύο τουλάχιστον ανάγλυφα ότι ένας αρματηλάτης προτάσσει μια τέτοια ασπίδα για να προστατεύσει τον βασιλιά. Αυτό σημαίνει ότι το όπλο ήταν κανονικά σε χρήση από τους Ασσυρίους. Ίσως τα όπλα αυτά να σχετίζονται με κάποια επίλεκτη μονάδα-σωματοφυλακή, όπως οι Αραμαίοι *It'ua*, οι άνδρες της οποίας μάχονταν κοντά στον βασιλιά πεζή, ή κυρίως εποχούμενοι αρμάτων.

Τα ίδια όπλα κρεμασμένα πίσω από τα άρματα εξακολουθεί να τα φέρει ο ασσυριακός στρατός επί βασιλείας του Salmaneser III (859-824 π.Χ.). Αυτά τα

Από την Κνωσό, Payne, σ.263, αρ.164, πίν.10.4. Από το βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού, Moignard, σ.62-63, πίν.204. Ακόμη βλ. Canziani 1970, σ.47, για ασπίδες πήλινες με προτομή λέοντος από το Ziwiye του Αζερμπαϊτζάν. Τα κρητικά παραδείγματα χρονολογούνται από την ΠρΓ Β περίοδο έως την ΠρΑ. Ένα πολύ πρώιμο, ΠρΓ Β παράδειγμα έχουμε από τον τάφο A1K1 της Ελεύθερνας. Πρόκειται για μικρό πήλινο καπάκι με πλαστική κεφαλή αιγάγρου (Kotsonas 2008, σ.149-151, αρ.365, κυρίως υπ. 1113). Στο χείλος του υπήρχε ζεύγος αντιδιαμετρικών οπών, ώστε το αντικείμενο να μπορεί, με ένα λεπτό σχοινί, να προσδεθεί στο χείλος μιας πυξίδας. Ίσως κάλυπτε την μικρή πυξίδα A144ζ, η οποία του ταιριάζει χρονικά και ως προς το μέγεθος (ωστόσο, τα δύο αγγεία δεν συνευρέθησαν).

⁴⁹ Canziani 1970, σ.184, Borchardt 1977, E49.

⁵⁰ Kunze 1931, σ.64, Canziani 1970, σ.46-47. Snodgrass 1967, σ.52, Madhloom 1970, σ.56, Borchardt 1977, E44, Γκαλανάκη 2001, σ.171.

⁵¹ Saggs 1984, σ.243-244.

ανάγλυφα προέρχονται από τις χάλκινες επενδύσεις των θυρών του Balawat.⁵² (ΠΙΝ.24i). Τώρα όμως δεν εικονίζονται πλέον οι ήλοι. Κατόπιν, ο τύπος αυτός παύει να χρησιμοποιείται στην Ασσυρία, αλλά υιοθετείται πολύ γρήγορα από τα νεοχιτιτικά βασίλεια της Νοτιοανατολικής Μικράς Ασίας και της Βόρειας Συρίας. Αυτό βεβαιώνουν ανάγλυφα από ορθοστάτες στο Sendschirli, το Carchemish και το Sackegözu, όπου και πάλι οι ασπίδες εικονίζονται να κρέμονται πίσω από τα άρματα⁵³ (ΠΙΝ.24ii).

Οι ασπίδες με πλαστική προτομή ζώου επανεμφανίζονται στην ασσυριακή τέχνη στα τέλη του 8ου αιώνα, στα χαμένα σήμερα ανάγλυφα του ανακτόρου του Sargon II (721- 705 π.Χ.), στο Khorsabad (ΠΙΝ.25i-ii). Σε αυτά εικονίζονται ασπίδες με προτομή ζώου, κρεμασμένες στους τοίχους του ναού του θεού Haldi στο Musasir της Urartu, την στιγμή της λεηλασίας του από τα ασσυριακά στρατεύματα⁵⁴. Υπάρχουν και μεταγενέστερα παραδείγματα της χρήσης τέτοιων όπλων από το Amrit και από την Κύπρο, όπου ασπίδες με προτομή ζώου κρέμονται στο πίσω μέρος πηλινών ομοιωμάτων αρμάτων⁵⁵.

Η παρουσία πραγματικών ασπίδων με προτομή ζώου στο κέντρο είναι συνεπώς επιβεβαιωμένη στη Μέση Ανατολή ήδη από τον 9ο π.Χ., όπως μαρτυρούν κυρίως τα ασσυριακά ανάγλυφα, ενώ τεκμηριώνεται και η αναθηματική τους χρήση στην Urartu⁵⁶ (ΠΙΝ.32). Όμως πολύ πριν από την Urartu, υιοθετούν αυτές τις ασπίδες τα βορειοσυριακά βασίλεια. Μετά τη βασιλεία του Salmanaser III, παρουσιάζεται αισθητή κάμψη της ασσυριακής ισχύος και οι Ασσύριοι υπέστησαν διαδοχικές ήττες

⁵² Barnett 1960, σ.35, αρ.169 α, c, Βλ. Kunze 1931, σ.64 και Canziani 1970 σ.46, υπ.78.

⁵³ Kunze 1931, σ.64-65, Canziani 1970, σ.46-47, Snodgrass 1967, σ.52. Για το Sendschirli, βλ. Von Luschan 1902, σ.211-213, πίν.39. Για το Sackegözu, βλ. Bossert 1942, σ.74, αρ.886. Ο ορθοστάτης του Sendschirli ανήκει στον 9ο αιώνα π.Χ., ενώ αυτός του Sackegözu μάλλον στον 8ο.

⁵⁴ Sayce και Litt 1925, σ.178-181, Kunze 1931, σ.66, Snodgrass 1967, σ.52, Hermann 1966, σ.81, Canziani 1970, σ.47, Azarpay 1968, σ.23-24, εικ.5, Madhloom 1970, σ.56, Borchardt 1977, E44. Οι ασπίδες του Musasir έχουν το τυπικό κωνικό σχήμα των ασπίδων της Urartu, όπως το γνωρίζουμε από ευρήματα των ανασκαφών στην Αρμενία: Barnett 1950, σ.11-14, εικ.9, πίν.9-10, Hermann 1966, σ. 101-102, Azarpay 1968, σ.23-24, Van Loon 1970, σ.116-118. Ο λεπτομερέστατος ασσυριακός κατάλογος της λείας από το Musasir σώζεται σε πλήρη πίνακίδα στο Λούβρο, (Wartke 1998, σ. 46, εικ.14-15) και αναφέρει και ασπίδες με προτομές λέοντος, σκύλου, δράκου κ.ά.: Kunze 1931, σ.66, Van Loon 1970, σ.116, Canziani 1970, σ.48. Borchardt 1977 E50, Chahin 1987, σ.159. Η ποικιλία αυτή θυμίζει τα πηλίνα ομοιώματα ασπίδων της Κρήτης, των οποίων οι προτομές εικονίζουν διάφορα ζώα.

⁵⁵ Snodgrass 1967, σ.52 και Canziani 1970, σ.46, υπ.78, για το Amrit, και σ.48, για το κυπριακό παράδειγμα.

⁵⁶ Η καταγωγή αυτού του τύπου ασπίδων είναι πιθανότατα ασσυριακή και όχι από την Urartu ή αλλού, όπως πιστεύουν οι Canziani (1970, σ.48) και Azarpay (1969, σ.23-24). Στην Ασσυρία, τα αντικείμενα αυτά παρουσιάζονται έναν αιώνα νωρίτερα και μάλιστα σε χρήση, όχι ως απλά αναθήματα. Την ασσυριακή καταγωγή τους νομίζω πολύ σωστά υποστήριξε ο Kunze (1931, σ.66).

από τους βασιλείς της Urartu, Sarduris I, Menuas, Argistis I και Sarduris II, ιδιαίτερα στο διάστημα 782-746 π.Χ. Οι τελευταίοι κατόρθωσαν τότε να επεκταθούν και στη Βόρεια Συρία, ελέγχοντας ακόμη και την Al Mina στις εκβολές του Ορόντη⁵⁷. Το Musasir προσαρτήθηκε στην Urartu επί Ishruini (828-810 π.Χ.) και του γιου του Menuas (810-786 π.Χ.). Ήδη επί του Ishruini η λατρεία του Haldi ήταν η κυρίαρχη στην Urartu. Μεταξύ των ασπίδων του Musasir πιθανόν να υπήρχαν λάφυρα που άρπαζαν οι Ουράρτιοι από τους Ασσύριους και τα ανέθεσαν στον κυρίαρχο πολεμικό τους θεό⁵⁸. Η γνωριμία με τα ασσυριακά όπλα, ήδη από την εποχή των εκστρατειών του Salmanaser III και οι αναθέσεις αυτές δημιούργησαν ίσως και μια νέα τοπική παράδοση κατασκευής μεγάλων αναθηματικών ασπίδων με προτομή λέοντος στην ίδια την Urartu. Αυτό συνέβη μετά τα μέσα του 8ου π.Χ. αιώνα, ενώ, πριν, υπάρχουν στα ιερά της Αρμενίας μόνο κωνικές ασπίδες⁵⁹.

Τα κρητικά χάλκινα αντικείμενα δείχνουν ότι έλκουν την καταγωγή τους από πραγματικές ασπίδες. Αυτό απηγούν οι σειρές των κυκλίσκων ίσης διαμέτρου, οι οποίες κοσμούν την άντυγά τους. Οι κυκλίσκοι, προσομοιάζουν στις εφηλίδες που συνάρμοζαν τις επικαλύψεις, χάλκινες και δερμάτινες, του ξύλινου πυρήνα ενός χρηστικού όπλου. Επιπλέον η παράσταση της θεάς με τους λέοντες που συνηθιζόταν στις πολεμικές εξαρτήσεις της Μέσης Ανατολής (**ΠΙΝ.26i-ii**), με τον εκφοβιστικό, αποτροπαϊκό χαρακτήρα της, ταίριαζε ως επίσημα μιας ασπίδας⁶⁰. Ωστόσο, αυτός ο τύπος ασπίδας παρουσιάζεται στον ελλαδικό χώρο μόνο στην Κρήτη ή σε ιερά σχετιζόμενα με αυτήν, όπως οι Δελφοί ή η Ολυμπία⁶¹. Καμία κρητική ασπίδα δεν φαίνεται να ήταν ποτέ χρηστική, δηλαδή πραγματική ασπίδα μάχης. Η δυνατότητα

⁵⁷ Smith 1925, σ.29-31, Barnett 1982, σ.343-349, Saggs 1984, σ.82-83, Chahin 1987, σ.73, 79.

⁵⁸ Olmstead 1960, σ.239.

⁵⁹ Όπ.α., υπ.13. Ακόμη, βλ. Chahin1987, σ.54-57 και Batmaz 2013, σ.244-245. Η άποψη του τελευταίου ότι η κατασκευή και ανάθεση ασπίδων με προτομή στην ίδια την Urartu ξεκινά με την ίδρυση του ναού στο Musasir (820-810 π.Χ.), αναιρείται από το γεγονός ότι δεν αναφέρονται τέτοιου είδους αναθήματα κατά την ίδρυση του ναού, όπως και ο ίδιος σημειώνει. Πουθενά επίσης, έως τώρα, δεν τεκμηριώνεται ότι οι Ουράρτιοι χρησιμοποιούσαν στη μάχη τέτοιες ασπίδες: Batmaz 2013, σ.246. Η Urartu ήταν αρκετά εξαρτημένη από την Ασσυρία σε πολιτισμικό επίπεδο και μια πρωτοπορία της στον πολεμικό τομέα θα αποτελούσε μάλλον εξαίρεση: Barnett 1982, 336-337, 356-364 και Hermann 1966, σ.88, 90,115-116. Ο τελευταίος τονίζει την ασσυριακή επίδραση στους Ουράρτιους, σε όλα σχεδόν τα επίπεδα.

⁶⁰ Η κυρία των λεόντων χρησιμοποιούνταν ως επίσημα ιδιαίτερα στις προμετωπίδες των αλόγων: Hermann 1966, σ.136-140, Orchard1967, σ.27-28, αρ.135-138,πίν. XXVIII-XXX, Winter 1988, σ.196-197, Böhm 1990, σ.64, 66, 68-69, Φλουρέντζος 1998, σ.257, αρ.322 και Niemeier 2014, σ.295-298, αρ.165-167, όπου συγκεντρώνεται η βιβλιογραφία για ελληνικά και μεσανατολικά παραδείγματα. Ξεχωρίζει η κυρία των λεόντων στον ομφαλό μιας ασπίδας από το Luristan: Amiet 1980, σ. 243-246, 305, πίν.130, Böhm 1990, σ.68-69.

⁶¹ Για μια υπόθεση για μια ειδική σχέση της Ελεύθερας με τους Δελφούς, βλ. Σταμπολίδης 2008, σ.30-31, υπ.15.

χρήσης τους στη μάχη αποκλείεται από τον πολυτελή τους χαρακτήρα, το λεπτό φύλλο χαλκού⁶² και, όπως σωστά έχει παρατηρηθεί, από την ύπαρξη της προτομής που τις καθιστούσε δύσχρηστες⁶³. Πουθενά στην ελληνική - κρητική τέχνη δεν εικονίζονται πολεμιστές με τέτοιου είδους όπλα⁶⁴.

Δεν υπάρχει κάτι που να μας βεβαιώνει ότι αυτά τα αντικείμενα είχαν πολεμική χρήση στην Κρήτη, καθώς σε αντίθεση με άλλες, οπλικές, υστερότερες ασπίδες που ανατέθηκαν σε χώρους όπως η Ολυμπία ή η Αγορά των Αθηνών, και προέρχονταν από λάφυρα μαχών, δεν φέρουν βαθουλώματα, ρωγμές ή παραμορφώσεις⁶⁵. Στα ιερά, με εξαίρεση τις απομιμήσεις σε μικρό μέγεθος, οι ασπίδες σε φυσικό κανονικό μέγεθος αποτελούν συνήθως πραγματικά όπλα⁶⁶. Υπάρχει μεγάλη παρουσία τέτοιων ασπίδων στα κρητικά ιερά, σε σχέση με τη μηδαμινή παρουσία άλλων όπλων⁶⁷. Αυτό βεβαιώνει επίσης ότι δεν ανήκαν στην ίδια κατηγορία με τα αληθινά όπλα. Καθώς οι ασπίδες της Ελεύθερνας και των Αρκάδων δεν ήταν κανονικά όπλα, η παρουσία τους στους τάφους φαίνεται εκ πρώτης όψεως

⁶² Η Prent (2005, σ.371), αναφέρεται σε ασπίδα-λάφυρο από την Ολυμπία, η οποία ήταν καλυμμένη με εξίσου λεπτό φύλλο χαλκού, όπως αυτό των κρητικών ασπίδων.

⁶³ Αυτό τονίζεται από τους Snodgrass (1967, σ.52) και Borchardt (1977, E44, E49). Στην ασπίδα της Ελεύθερνας δεν διατηρήθηκε οργανική ύλη, η οποία να παραπέμπει σε επίστρωση ξύλινη ή δερμάτινη που κάλυπτε από πίσω το χάλκινο έλασμα, Σταμπολίδης 1996α, σ.69, Stampolidis 2007, σ.303. Οι ασπίδες της Urartu έχουν ομάδες από τρία μεγάλα καρφιά στην επιφάνειά τους, αλλά το χάλκινο έλασμά τους είναι παχύτερο, ιδιαίτερα στην άντυγα, και πολλές φορές φτάνει έως και 0,003μ.: Barnett 1950, σ.12, εικ.9.

⁶⁴ Αντίθετα, για άλλους πρώιμους τύπους ασπίδων όπως αυτών με ομφαλό, υπάρχουν αναφορές στην ποίηση (*ἀσπίς ὀμφαλόεσσα*), απεικονίσεις στην τέχνη και υπολείμματα πραγματικών όπλων του είδους: Snodgrass 1967, σ.52-55, Λεμπέση 1976, σ.77, Borchardt 1977, E36-39, E50.

⁶⁵ Baitinger 2011, σ.13,76-87, Prent 2005, σ.371.

⁶⁶ Hoffman 1972, σ.21, πίν. 41.4. Οι αναθηματικές ασπίδες του Παλαικάστρου έχουν μικρό μέγεθος και μιμούνται τις τυπικές κυκλικές ασπίδες: Bosanquet 1904-5, σ.306, Benton 1939-40, σ.54, πίν.27. Στην Πραισό βρέθηκαν ομοιώματα ή υπολείμματα ασπίδων με ομφαλό: Bosanquet 1901-2, σ.258. Καμία σχεδόν πλήρως απομίμηση δεν έχει προτομή. Εκτός από τις αναθηματικές ασπιδίσκες, ανατέθηκαν στο Παλαικάστρο απομιμήσεις κράνους και θώρακα: Bosanquet (1904-5), σ.306. Για αντίστοιχα παραδείγματα από την Πραισό, βλ. Bosanquet (1901-2), σ.258. Από τη Γόρτυνα, Johannowsky 2002, σ.79-80, πίν.48, αρ.560-603. Οι περισσότερες χάλκινες ασπίδες μεγάλου μεγέθους της Κρήτης είναι αυτές με προτομή που, εκτός από ελάχιστα παραδείγματα ασπίδων με ομφαλό, κυριαρχούν στο νησί.

⁶⁷ Στο Ιδαίο βρέθηκαν ελάχιστες αιχμές βελών και μια αιχμή ακοντίου: Halbherr-Orsi 1888, σ.764, Σακελλαράκης και Σαουνά-Σακελλαράκη 2013, Β', σ.127-128. Το θέμα της μικρής παρουσίας οπλισμού στα ιερά πραγματεύεται συνολικά η Prent (2005, σ 382-385).

παράταιρη σε σχέση με τα πολυπληθή, άλλου είδους όπλα - ξίφη, δόρατα, βέλη - με τα οποία συνευρέθηκαν⁶⁸.

Για να παρακαμφθούν αυτά τα προβλήματα, προτάθηκε μια νέα, ενδιαφέρουσα, εναλλακτική ερμηνεία αυτών των αντικειμένων, διατυπωμένη με αναλυτικό και πειστικό τρόπο⁶⁹. Χωρίς να παραβλέπεται η καταγωγή τους από τις χρηστικές ασπίδες, τα αντικείμενα αυτά χαρακτηρίστηκαν, σχεδόν αμέσως μετά από την εύρεση της ασπίδας της Ελεύθερας, ως πώματα αγγείων και ειδικότερα ως πώματα χάλκινων λεβήτων⁷⁰ (PIN.27iv). Από αυτή τη χρήση τους, προέκυψε, όπως πιστεύεται, και η εφαρμογή τους ως πωμάτων τεφροδόχων. Πράγματι, λέβητες συνευρέθηκαν με τις ασπίδες και εντός του τάφου A1K1 της Ελεύθερας, στο Ιδαίο Άντρο, στο Παλαίκαστρο και γενικά όπου αυτές έχουν εμφανιστεί⁷¹. Η χρήση των αντικειμένων αυτών ως πωμάτων σωστά θεωρήθηκε συγγενής με την αρχική τους χρήση ως ασπίδων, με την έννοια ότι ένα πώμα «ασπίζει» ένα αγγείο και ιδιαίτερα ένα ιερό σκεύος, όπως ο λέβητας μαζί με το περιεχόμενό του, όπως μία ασπίδα προστατεύει το σώμα ενός πολεμιστή⁷². Ένα πολύ υστερότερο παράδειγμα ενός χάλκινου τεφροδόχου λέβητα από τον Κεραμεικό, ο οποίος καλύπτεται από χάλκινο

⁶⁸ Σταμπολίδης 2005-2006, σ.184,187, όπου αναπτύσσεται ο προβληματισμός για τη θέση των αντικειμένων αυτών στα ιερά και κυρίως στο Ιδαίο Άντρο. Η Prent (2005, σ.371-372), αντιστρέφει το επιχείρημα θεωρώντας ότι οι ασπίδες με προτομή θα είχαν κάποια χρηστική ή τελετουργική αξία ως ασπίδες, για να μπορούν αποτίθενται στα ταφικά σύνολα μαζί με τα άλλα όπλα.

⁶⁹ Ο Σταμπολίδης, με την άποψη του περί πωμάτων, άνοιξε ένα πεδίο προβληματισμού και ανάπτυξης επιχειρημάτων και αντεπιχειρημάτων, γεγονός πολύ σημαντικό από μόνο του. Όταν διατύπωνε την ερμηνεία του, δεν μπορούσε ασφαλώς να γνωρίζει νεώτερα ευρήματα, όπως αυτά από το Ayanis της Urartu, τα οποία αλλάζουν σαφώς την οπτική για τη χρήση αυτών των αντικειμένων. Πρόσφατα ο ίδιος, μετριάζοντας την αρχική άποψή του, σημειώνει: “It is not unlikely, that it functioned as a lid for a cauldron”: Stampolidis 2014, σ.289, μη αποκλείοντας τελείως την εκδοχή της ασπίδας και θεωρώντας την χρήση τους ως πωμάτων λεβήτων περιστασιακή, συνδεδεμένη με συγκεκριμένες μόνο τελετουργίες. Η ερμηνεία αυτή μου αναλύθηκε προφορικά από τον καθηγητή Ν. Σταμπολίδη, ο οποίος επιφυλάσσει να την αναπτύξει εκτενέστερα κατά την τελική δημοσίευση του αντικειμένου. Στο σημείο αυτό θα ήθελα και πάλι να τον ευχαριστήσω γιατί, τηρώντας ως δάσκαλος το πνεύμα και το γράμμα του επιστημονικού διαλόγου, με ενθάρρυνε να παραθέσω τα επιχειρήματά μου, παρόλο σε αρκετά σημεία διαφωνώ με τις απόψεις του.

⁷⁰ Σταμπολίδης 1996α, σ.69, Σταμπολίδης 1998, σ. 114- 116, 255, αρ.319, Σταμπολίδης 2003, σ.59, 474, αρ.853, Σταμπολίδης 2004, σ.281-282, αρ.360, Stampolidis 2007, σ.303-311 και Σταμπολίδης 2008, σ.114. Κυρίως όμως, Σταμπολίδης 2005-2006, σ.184-187.

⁷¹ Για τους λέβητες στα κρητικά ιερά, βλ. Prent 2005, σ.377-383. Ειδικά για το Ιδαίο Άντρο, βλ. Halbherr – Orsi, σ.741-743, Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Β', σ.76-78. Για το Παλαίκαστρο, βλ. Bosanquet 1904-5, σ.306, Benton 1939-40, σ.51-52, πίν.21-22 και για την Πραισό, βλ. Bosanquet 1901-2, σ.259.

⁷² Οπ.α. υπ.69 και Coldstream 1994, σ.121.

πώμα σε σχήμα οπλιτικής ασπίδας, φαίνεται να ενισχύει αυτή την άποψη⁷³. Μια σειρά πρόσθετων επιχειρημάτων διατυπώθηκε για να στηριχθεί αυτή τη νέα ερμηνεία.

Ωστόσο, αν η εκδοχή αυτή αναλυθεί παρουσιάζει προβλήματα. Είναι γνωστό ότι πραγματικές, χρηστικές ασπίδες του τύπου με ομφαλό είχαν χρησιμοποιηθεί ως καλύμματα τεφροδόχων. Στο νεκροταφείο του Κεραμεικού αλλά και αλλού, υπάρχουν περιπτώσεις τεφροδόχων αμφορέων με λαιμό, τα στενά στόμια των οποίων καλύπτονταν από ομφαλούς ομφαλωτών ασπίδων⁷⁴. Ο ξύλινος δίσκος τους μάλλον είχε αποκολληθεί πριν από την τοποθέτησή τους στους τάφους και σε κάθε περίπτωση είχε αποτεφρωθεί στην πυρά⁷⁵. Αν και αυτή δεν είναι μάλλον η περίπτωση στην Ελεύθερνα, Αυτά πιστοποιούν την ύπαρξη ενός ανάλογου ταφικού εθίμου. Η λειτουργική αξία των «θανατωμένων» επιθετικών όπλων που βρέθηκαν στους τάφους της Αττικής και της Εύβοιας έχει αμφισβητηθεί, ενώ πρόσφατα υποστηρίχθηκε ότι κάποια αποτελούσαν αποκλειστικά όπλα επίδειξης, κατάλληλα μόνο για την ταφική πυρά, φτιαγμένα από μαλακότερα κράματα για να μπορούν να λυγίσουν⁷⁶. Τα κανονικά όπλα κατασκευασμένα από σκληρότερο μέταλλο δεν ήταν εύκολο να λυγίσουν και συχνά έσπαζαν⁷⁷. Αν και τα «θανατωμένα» ξίφη και δόρατα που βρέθηκαν στον τάφο Α1Κ1 της Ελεύθερνας⁷⁸ δεν αντιστοιχούν μάλλον σε αυτή την περίπτωση, βεβαιώνεται όμως, ότι μη χρηστικά όπλα, όπως η ασπίδα της Ελεύθερνας τοποθετούνταν στους τάφους.

⁷³ Stampolidis 2003a, σ.333, αρ.351. Ο συγκεκριμένος λέβητας χρονολογείται στο διάστημα 500-470 π.Χ.

⁷⁴ Kübler 1943, σ.27-30, όπου υπάρχουν αναφορές και σε άλλες περιπτώσεις παρομοίων ταφών και 32-33, 41-42, τάφοι αρ.24, 40, 43. Πρόκειται για τεφροδόχα αγγεία με καμένα οστά ανδρών. Οι ομφαλοί τοποθετούνταν στο στόμιο του αμφορέα είτε στραμμένοι προς τα επάνω, είτε αναστροφοί, εφαρμόζοντας στα τοιχώματα του λαιμού του τεφροδόχου. Επειδή στο εσωτερικό του ενός ομφαλού βρέθηκαν ίχνη δέρματος, είναι βέβαιο ότι επρόκειτο για ομφαλούς ασπίδων και όχι για κύμβαλα, με τα οποία συχνά συγχέονται οι ομφαλοί: Snodgrass 1964, σ.44. Απουσιάζουν και από τις τρεις αυτές ταφές τα επιθετικά όπλα. Για ανάλογες περιπτώσεις στην Κρήτη, βλ. D'Agatha 2012, σ.223, υπ.48.

⁷⁵ Lloyd 2013, σ.19, 23. Αυτή η πράξη θυμίζει την πυρά του Φιλίππου Β΄ στις Αιγές, όπου η χρυσελεφάντινη τελετουργική ασπίδα του αποτεφρώθηκε και διαλύθηκε στην πυρά, αλλά το χάλκινο κάλυμά της αποτέθηκε στον τάφο.

⁷⁶ Lloyd 2013, σ.23. Ορισμένα ξίφη έχουν εξαιρετικά μεγάλο μήκος, ενώ είναι πολύ λεπτά και λυγισμένα σε σχήμα S ή συχνότερα σε κύκλο γύρω από το λαιμό του αγγείου. Αυτό οδηγεί στον χαρακτηρισμό αυτών των ξιφών ως μη χρηστικών και ως ξιφών επίδειξης. Δεν μπορεί όμως να υποστηριχθεί με βεβαιότητα κάτι τέτοιο, αν δεν πραγματοποιηθεί πρώτα εξέταση και δοκιμή του κράματος του σιδήρου. Αυτό επισημαίνεται πρώτα από τον ίδιο τον Lloyd.

⁷⁷ Lloyd 2013, σ.20-21 και 26. Στον Πρινιά, όπως και στην Ελεύθερνα, υπάρχουν και «θανατωμένα» δόρατα.

⁷⁸ Σταμπολίδης 2004, σ.124.

Η απουσία των όπλων στα ιερά δεν εκπλήσσει, διότι είναι ο κανόνας έως τα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ. Έως τότε τα όπλα τοποθετούνται ως κτερίσματα στους τάφους. Το έθιμο της τοποθέτησης τους εκεί επιβιώνει για μεγαλύτερο διάστημα στην Κρήτη και στη βόρεια Ελλάδα, αλλά φθίνει προς το τέλος του 8ου π.Χ. αιώνα⁷⁹. Από αυτή την εποχή και στο εξής γίνεται συνεχώς ανάθεση πραγματικών όπλων στα ελληνικά ιερά, γεγονός που συνδέεται με την εισαγωγή της φάλαγγας ως τρόπου μάχης και την ανάδυση της πόλεως ως κυρίαρχου κοινωνικού σχηματισμού στον ελληνικό κόσμο⁸⁰. Η ανάγκη προβολής της ατομικής ανδρείας που οδηγεί στην απόθεση όπλων στους τάφους των πολεμιστών αντικαθίσταται από τη συλλογική προβολή των κοινών πολεμικών επιτευγμάτων στα ιερά των θεών υπό την αιγίδα πλέον της πόλης⁸¹. Αυτό εξηγεί την απουσία όπλων στο Ιδαίον, τουλάχιστον για τη εποχή κατά την οποία παρουσιάζονται εκεί οι ασπίδες με προτομή.

Οι κρητικές αναθέσεις στα πανελλήνια, τα παγκρήτια και τα τοπικά ιερά εξακολουθούν, ωστόσο, να αφορούν σχεδόν αποκλειστικά αμυντικό οπλισμό επίδειξης⁸² ή ομοιώματα σε μικρή κλίμακα. Γενικά οι Κρήτες, όπως και οι Σπαρτιάτες δεν συνήθιζαν να αναθέτουν χρηστικό οπλισμό σε ιερά εκτός πόλεως⁸³. Στην αριστοκρατική Κρήτη, όπως και στη Σπάρτη, υπήρχαν και άλλοι χώροι για να ανατεθούν τα επιθετικά και αμυντικά όπλα-λάφυρα που αποκτήθηκαν στις μάχες, χώροι που συνδέονταν με τα γένη ή τις *έταιρείες* των ανδρών, τις σημαντικές αυτές κοινωνικές δομές, των κρητικών αρχαϊκών πόλεων⁸⁴. Οι χώροι αυτοί στην Κρήτη

⁷⁹ Monaco 2006, σ.130, Baitinger 2011, σ.128, Lloyd 2013, σ.26. Και στην Ελεύθερνα ο Σταμπολίδης (2008, σ.116) παρατηρεί στον τάφο A1K1, μια γενικότερη κάμψη στην τοποθέτηση κτερισμάτων, συμπεριλαμβανομένων βεβαίως των όπλων, από τις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ..

⁸⁰ De Poligniac 2000, σ.79-81.

⁸¹ Baitinger 2011, σ.128-129. Στο ομηρικό έπος, στο οποίο η ατομική ανδρεία κυριαρχεί, είναι καθιερωμένη η σκύλευση των νεκρών για ατομικό προσπορισμό οπλισμού (Όμηρος *Ιλιάς*, P 125-131), αν και κατ' εξαίρεση ο Έκτωρ αναφέρει ότι θα αφιερώσει όπλα στο ιερό του Απόλλωνος: Όμηρος, *Ιλιάς* H 83.

⁸² Monaco 2006, σ.132. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι ο αμυντικός οπλισμός που προερχόταν από λάφυρα και είχε υποστεί φθορές δεν μπορούσε να αξιοποιηθεί εκ νέου σε μελλοντική μάχη, οπότε η ανάθεσή του ήταν ευκολότερη. Αντίθετα, αρκετά επιθετικά όπλα-λάφυρα θα μπορούσαν να ξαναχρησιμοποιηθούν: Lloyd 2013, σ.27-28. Η ανάθεση ασπίδων-λαφύρων δηλώνει περισσότερο από καθετί άλλο τη νίκη, δεδομένου ότι η ασπίδα είναι το κατ' εξοχήν όπλο του συλλογικού τρόπου του μάχεσθαι της οπλιτικής φάλαγγας.

⁸³ Πλούταρχος, *Ηθικά* 224B και F. Προβληματισμό δημιουργεί ο «θησαυρός» 14 τμημάτων οπλισμού του 7ου αιώνα π.Χ. από το Αφρατί. Οι H.Hoffman και A.Raubitschek τα θεωρούσαν μάλλον ανάθημα (Hoffman 1972, σ.15-16, 30-33), αλλά η απουσία του ονόματος της θεότητας, του εχθρού από τον οποίο ελήφθησαν και του ρηματικού θέματος «άνέθ-» οδηγούν μάλλον στο συμπέρασμα ότι και αυτά είχαν ανατεθεί σε *άνδρεια*: Prent 2005, σ.384-387, Monaco 2006, σ.132.

⁸⁴ Prent 2005, σ.383-388, όπου διεξοδική παρουσίαση του φαινομένου, καθώς και Monaco 2006, σ.133. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η εύρεση ενός μικρού «θησαυρού» αμυντικών όπλων στη Δρήρο, σε χώρο που θεωρείται ως ναός-*άνδρειον*: Hoffman 1972, σ. 21-22, 25.

ήταν τα *άνδρεϊα*, όπου η κατάθεση του οπλισμού του εχθρού χρησίμευε για τον παραδειγματισμό των νέων.

Ένα από τα κυριότερα επιχειρήματα υπέρ των πωμάτων είναι η ιδιόμορφη, απολήγουσα σε Γ, παρυφή του μετάλλινου δίσκου. Αυτή εκ πρώτης όψεως δεν θυμίζει άντυγα ασπίδας, αλλά μοιάζει με εσοχή εφαρμογής του μετάλλινου δίσκου στο χείλος ενός αγγείου και μάλιστα ενός λέβητα⁸⁵. Πράγματι αυτού του τύπου παρυφή του χάλκινου ελάσματος, ενώ φαντάζει παράξενη για ασπίδα, ταιριάζει καλά σε πώμα. Η περιέργη αυτή άντυγα δείχνει να μην ευνοεί τη συναρμογή όλων των επάλληλων στρωμάτων μιας ασπίδας, ενώ αντίθετα ένα πώμα με τέτοιο χείλος θα μπορούσε, θεωρητικά, να ακουμπήσει στο χείλος ενός λέβητα με μεγάλη σταθερότητα. Η πλαστική λεοντοκεφαλή στο κέντρο θα ήταν δυνατό να χρησιμεύσει ως λαβή για την μετακίνηση του αντικειμένου.

Όμως, κανείς από τους συγχρόνους της ασπίδας ακέραιους κυκλικούς λέβητες μεγωνιώδη ώμο του τάφου A1K1 δεν αρμόζει σε αυτήν και όλοι έχουν διαφορετική διάμετρο χείλους⁸⁶. Παρ' όλο που ο περίγυρος της ασπίδας δείχνει να εφάπτεται στο ελαφρώς έξω νεύον, λεπτό χείλος αυτού του τύπου λεβήτων, στην πραγματικότητα δεν του ταιριάζει (ΠΙΝ.27iii). Αν αυτή ήταν πώμα, τότε θα πατούσε σε λέβητα με πλατύ χείλος (ΠΙΝ.27i-ii). Συνήθως τα πώματα των λεβήτων έχουν περιχέλωμα που νεύει γενικά προς τα κάτω ή αρχικά προς τα κάτω και κατόπιν προς τα έξω, για να ασφαλίσει σωστά, όπως για παράδειγμα τα γνωστά μολύβδινα επίπεδα πώματα τεφροδόχων λεβήτων από το «Ηρώον» της Ερέτριας, τα οποία χρονολογούνται στον 8ο αιώνα π.Χ.⁸⁷ (ΠΙΝ.28i-ii). Αλλού το περιχέλωμα είναι επίπεδο, όπως συμβαίνει σε παραδείγματα λεβήτων από την Κύπρο⁸⁸, τα οποία πλησιάζουν στο σχήμα τα αντίστοιχα της Ελευθέρας (ΠΙΝ.29-30i). Η λαβή τους είναι τοξωτή και είναι ουσιαστικά ένα χερούλι από διαφορετικό υλικό και όχι σύμφυτο κομβίο, για να

⁸⁵ Σταμπολίδης 2005-2006, σ.185, εικ.5α,β.

⁸⁶ Σταμπολίδης 2003, σ.431, αρ.722, Stampolidis 2014a, σ.53. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, ο λέβητας μεγωνιώδη ώμο M1749, ο οποίος στις διαστάσεις ταιριάζει περισσότερο με την ασπίδα, έχει διάμετρο χείλους 0,36μ.: Σταμπολίδης 2005-2006, σ.184, υπ.9. Δεν εφαρμόζει όμως ούτε και αυτός με το χείλος της ασπίδας το οποίο έχει διάμετρο στο θεωρούμενο ως σημείο επαφής περίπου 0,38μ. Ως εκ τούτου τα δύο αντικείμενα δεν φαίνεται ότι συνανήκαν. Η διάμετρος χείλους κανενός άλλου λέβητα μεγωνιώδη ώμο του τάφου A1K1, δεν ταιριάζει με το χείλος της ασπίδας.

⁸⁷ Bérard 1970, σ.22-27, πίν.3-8. Πρβλ. αντίστοιχο πώμα με ελαφρά ανυψωμένο σώμα από τον Κεραμεικό: Kübler 1954, σ.207, αρ.130. Στους λέβητες μεγωνιώδη ώμο της Ερέτριας το χείλος είναι έσω νεύον, Ψάλτη 2003, σ. 431, αρ. 723.

⁸⁸ Matthäus 1985, σ.207-209, αρ.493, 494, 497, πίν.56-57. Τα κυπριακά παραδείγματα με πώμα χρονολογούνται στον 7ο αιώνα π.Χ.. Στην Κύπρο υπάρχουν και κυρτά πώματα.

μπορεί να ψύχεται, όταν το περιεχόμενο του λέβητα βράζει⁸⁹. Ο υστεροαρχαϊκός χάλκινος λέβητας από τον Κεραμεικό αποτελεί μια ξεχωριστή περίπτωση (ΠΙΝ.30ii)⁹⁰. Ήταν τεφροδόχος, σε αντίθεση με αυτούς της Ελεύθερνας. Το πώμα του, σε σχήμα οπλιτικής ασπίδας δεν φέρει λαβή. Η άντυγα αυτού του πώματος-ασπίδας είναι επίπεδη και το χείλος του λέβητα επίσης επίπεδο. Το πώμα ταιριάζει ακριβώς στο χείλος του λέβητα, όμως η ασφάλιση δεν γίνεται με αναδίπλωση της παρυφής του, ούτε με οπές στερέωσης αλλά με χάλκινα στελέχη-ασφάλειες, περασμένα στις κυλινδρικές βάσεις των λαβών του λέβητα. Εδώ όλα τα στοιχεία τείνουν προς μια άπαξ χρήση του πώματος αποκλειστικά για την κάλυψη του τεφροδόχου αγγείου. Έχουμε εδώ τον απόηχο της ταφικής πρακτικής που πρωτοπαρουσιάστηκε τρεις αιώνες νωρίτερα με την κάλυψη των τεφροδόχων αγγείων με ασπίδες, όπως αυτή της Ελεύθερνας.

Πουθενά δεν υπάρχει παρυφή πώματος λέβητα που να ανακάμπτεται προς τα επάνω και έξω, όπως αυτή των ασπίδων με προτομή. Αξίζει να παρατηρηθεί εδώ ότι οι συγκεκριμένοι λέβητες κυρίως της Εύβοιας, επειδή οι ίδιοι ήταν τεφροδόχοι, έφεραν πώματα καθώς υπήρχε η ανάγκη προστασίας των καμένων οστών⁹¹. Πολύ διαφορετική είναι η περίπτωση του τάφου της Ελεύθερνας, όπου οι λέβητες δεν ήταν τεφροδόχοι⁹². Στον τάφο Α1Κ1 οι λέβητες, είτε περιείχαν πήλινα τεφροδόχα, είτε, συχνότερα, χρησίμευαν οι ίδιοι ως πώματα πήλινων τεφροδόχων⁹³. Όντας λοιπόν οι ίδιοι πώματα, δεν υπήρχε ανάγκη να καλυφθούν με πώματα (ΠΙΝ.6i).

Ήδη στα ασσυριακά ανάγλυφα του Assurnasirpal II, παρατηρείται ότι οι ασπίδες με προτομή ζώου απολήγουν στην περιφέρειά τους σε μια ανυψούμενη γυριστή παρυφή. Αυτή δεν απέχει πολύ από την αντίστοιχη των ασπίδων του Ιδαίου, αν λάβει κανείς υπ' όψιν και τις συμβάσεις απόδοσης μορφών και πραγμάτων στην τεχνοτροπία των ανάγλυφων της Nimrud. Η αναδίπλωση λοιπόν που παρουσιάζει η παρυφή του ελάσματος υπήρχε εξ αρχής στις ασπίδες με προτομή και δεν προέκυψε από κάποιον μετασχηματισμό των αντικειμένων σε πώμα (ΠΙΝ.23ii). Υπήρχε για να αγκιστρώσει καλύτερα το χάλκινο έλασμα στο ξύλινο ή δερμάτινο υπόστρωμα από πίσω του και η συναρμογή των επάλληλων στρωμάτων μέσω αυτής της αναδίπλωσης

⁸⁹ Όπου υπάρχει κομβίο, όπως το παράδειγμα από το Toprak Kale της Urartu, Wartke 1998, σ. 163, εικ.84, αυτό έχει λεπτή σύμφυση με το σώμα του πώματος, ώστε να ψύχεται. Επίσης καλύπτεται πάλι από διαφορετικό υλικό, με χαμηλότερη αγωγιμότητα της θερμότητας.

⁹⁰ Οπ.α. υπ.73. Βλ. και υπ.129.

⁹¹ Στη Σαλαμίνα της Κύπρου, ο χαμένος σήμερα λέβητας αρ.494, ο οποίος ήταν τεφροδόχος, έφερε επίσης πώμα: Matthäus 1985, σ.207.

⁹² Πρβλ. μια ξεχωριστή, υστερότερη περίπτωση από τις Αιγές, όπου λέβητας κάλυπτε τεφροδόχο λέβητα: Κοταρίδη 2001, σ.361, εικ.5.

⁹³ Σταμπολίδης 2004, σ.124, Σταμπολίδης 2005-2006, σ.184-185, κυρίως υπ.9 και Σταμπολίδης 2008, σ.113-114, κυρίως εικ.55.

σίγουρα ήταν σταθερότερη από μια αντίστοιχη σε επίπεδη άντυγα. Για να επιτευχθεί αυτό χρησιμοποιούνταν δύο κυκλικές σειρές ήλων σε πυκνή τάξη, μία στην αύλακα πριν από την άντυγα και μία στην παρυφή της⁹⁴. Η απεικόνιση των ήλων που εξέχουν οφείλεται μάλλον στις συμβάσεις που τηρούνται στην απόδοση μορφών και πραγμάτων στα ανάγλυφα του Assurnasirpal II. Πρόκειται για απεικόνιση των καρφιών συναρμογής των διαφόρων στρωμάτων στην ιδιότυπη άντυγα αυτών των ασπίδων. Είναι οι ίδιοι ήλοι με τις δύο σειρές ανάγλυφων εφηλίδων που κοσμούν τον περίγυρο της ασπίδας της Ελεύθερνας, έχοντας πια καθαρά διακοσμητική διάθεση. Στα ασσυριακά ανάγλυφα ο γλύπτης, μην κατέχοντας ίσως τον τρόπο να υποδηλώσει αλλιώς τους ήλους συναρμογής, τους απεικονίζει φυόμενους στην πρόσθια επιφάνεια της ασπίδας⁹⁵. Είναι ενδιαφέρον το ότι στα ανάγλυφα της Nimrud, έστω και με αδέξιο τρόπο, παρουσιάζονται όλες οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες αυτών των όπλων (προτομή λέοντος, ιδιότυπη γυριστή άντυγα, ήλοι).

Στην Urartu, οι αναθηματικές ασπίδες παρουσιάζουν παρόμοια ανυψωμένη, σχεδόν σε ορθή γωνία, παρυφή (ΠΙΝ.32i-ii). Συγγενεύουν, όπως σωστά παρατηρείται⁹⁶, στο γενικότερο κωνικό σχήμα τους με πώματα λεβήτων, όπως αυτός του Altintepe στο Erzincan ή άλλων θέσεων της Urartu⁹⁷ (ΠΙΝ.31i-ii), αλλά οι ασπίδες είναι σαφώς χαμηλότερες στην τομή τους και το κυριότερο έχουν την άντυγα αρχικά επίπεδη και στην απόληξη της γυρισμένη προς πάνω (ΠΙΝ.33). Αντιθέτως τα πώματα είναι ψηλότερα, καθαρά κωνικά, με την παρυφή τους στραμμένη προς τα κάτω χωρίς να μεσολαβεί κάποιο επίπεδο διάζωμα. Αυτές οι μικρές λεπτομέρειες αποδεικνύουν το ότι πρόκειται για αντικείμενα παρόμοια μεν στο σχήμα, με διαφορετική όμως χρήση. Αυτό τουλάχιστον ισχύει στην περιοχή της Urartu.

Μια νέα ερμηνεία μιας σειράς ασσυριακών ανάγλυφων της εποχής του Sargon II από το ανάκτορό του στο Khorshabad, χαμένων σήμερα⁹⁸, φαίνεται να προσφέρει ένα ακόμη επιχείρημα για την τεκμηρίωση της ομοιότητας ασπίδων και πωμάτων.

⁹⁴ Δεν υπήρχε ακόμη η τεχνογνωσία να γυρίσουν όλο το φύλλο χαλκού προς τα πίσω, ώστε να συγκρατεί το ξύλινο υπόστρωμα των ασπίδων, όπως συνέβη αργότερα με τις ελληνικές οπλιτικές ασπίδες: Σταϊνχάουερ 2000, σ.44-47. Αυτό το χαρακτηριστικό των τελευταίων έχει προβληματίσει τους μελετητές ως προς τον τρόπο κατασκευής του. Οι δύο σειρές των διακοσμητικών εφηλίδων, τις οποίες διατηρεί η ασπίδα της Ελεύθερνας και η ασπίδα αρ.2 από το Ιδαίον, απηχούν ως εκ τούτου τον τρόπο προσήλωσης των επαλλήλων στρωμάτων στις ασσυριακές ασπίδες μάχης.

⁹⁵ Για τις συμβάσεις και τις αδυναμίες στην απόδοση των μορφών στα ανάγλυφα της Nimrud, βλ. Smith 1925, σ.16-17.

⁹⁶ Σταμπολίδης 2005-2006, σ.185, Stampolidis 2007, σ.303-304.

⁹⁷ Barnett 1950, πίν.22.1, Wartke 1998, σ. 163, εικ.84.

⁹⁸ Οπ.α., υπ.54. Ο Sargon II συγκρούστηκε με τον βασιλιά Rusas I (735-714 π.Χ.) της Urartu: Chahin 1987, σ.82-92. Τα ανάγλυφα που προέρχονται από την ανασκαφή του P. E. Botta (1842-1846), στο ανάκτορο του Sargon χάθηκαν στον Τίγρη το 1855, κατά τη μεταφορά στη Γαλλία: Lloyd 1978, σ.196-197. Είχαν όμως ευτυχώς προηγουμένως λεπτομερώς σχεδιαστεί από τον F. Thomas.

Υποτίθεται έτσι ότι μια αλλαγή στη χρήση αυτών των αντικειμένων έγινε στην Urartu. Τα ανάγλυφα εικονίζουν, όπως προαναφέρθηκε, τη λεηλασία του ναού του πολεμικού θεού Haldi στο Musasir της Urartu, από τα στρατεύματα του Sargon II, το 714 π.Χ. Σε ένα από τα ανάγλυφα⁹⁹, δύο Ασσύριοι στρατιώτες που βαδίζουν πλάι-πλάι, έχουν αρπάξει, ο ένας μια ασπίδα που εικονίζεται ριγμένη στην πλάτη του και ο άλλος έναν λέβητα με σύμφυτο πόδι (PIN.25i). Εδώ προτείνεται μια εναλλακτική ερμηνεία: ότι, δηλαδή, τα δύο εικονιζόμενα αντικείμενα συνανήκαν και ότι αποτελούσαν συνδυασμό πώματος-λέβητα¹⁰⁰. Όμως στο γνωστότερο ανάγλυφο της σειράς, στο οποίο παρουσιάζονται Ασσύριοι στρατιώτες επί της στέγης και εντός του ναού του Haldi τη στιγμή της λεηλασίας του, εικονίζεται, άνω αριστερά, ένας στρατιώτης να κρατά τουλάχιστον ένα κωνικό αντικείμενο με πλαστική λεοντοκεφαλή, από μια λαβή στο εσωτερικό του¹⁰¹ (PIN.25ii). Δηλώνεται σαφώς εδώ ότι αυτού του είδους τα αντικείμενα ήταν κανονικές ασπίδες με λαβή. Είναι δύσκολο να παραδεχτεί κάποιος ότι οι ίδιοι καλλιτέχνες αντιλαμβάνονταν και απεικόνιζαν τους δίσκους με προτομή λέοντος στο κέντρο τη μια φορά ως ασπίδες και την άλλη ως πώματα, στα ανάγλυφα της ίδιας σειράς¹⁰².

Επιπλέον, όπως έχει ήδη σημειωθεί, διασώθηκε σε επιγραφή της εποχής του Sargon II λεπτομερέστατος κατάλογος της λείας που αυτός απεκόμισε από το Musasir¹⁰³. Σε αυτόν, ενώ αναφέρονται μεταξύ των λαφύρων ασπίδες με κεφαλή λέοντος και μάλιστα αργυρές¹⁰⁴, δεν αναφέρονται πουθενά αντίστοιχα πώματα λεβήτων με προτομή¹⁰⁵. Ο κατάλογος του Sargon εκτός από τις πολύτιμες ασπίδες με προτομή περιείχε και μεγάλο αριθμό χάλκινων όπλων, τα οποία σίγουρα θα ήταν όπλα μάχης, προφανώς λάφυρα προερχόμενα από τους Ασσύριους.¹⁰⁶ Οι ασπίδες στο

⁹⁹ Olmstead 1960, σ.238-242, εικ.102.

¹⁰⁰ Σταμπολίδης 2005-2006, σ.185, Stampolidis 2007, σ.304.

¹⁰¹ Olmstead 1960, εικ.101.

¹⁰² Ασπίδες με προτομή περασμένες στον ώμο με τελαμόνα εικονίζονται από την εποχή του Assurnasirpal II. Αυτός φαίνεται ότι ο τρόπος που μεταφέρονταν αυτές κατά τις πορείες των στρατευμάτων. Οι Ασσύριοι καλλιτέχνες των αναγλύφων του Khorshabad αποδίδουν τις ασπίδες με την προτομή να κοιτά εμπρός, ενώ στα δύο σωζόμενα παραδείγματα από την Urartu, η κεφαλή κοιτάζει προς τα κάτω.

¹⁰³ Οπ.α., υπ.54, 58.

¹⁰⁴ Οι αναφερόμενες ασημένιες ασπίδες, ίσως τελικά ήταν μόνο επικασσιτερωμένες: Batmaz 2010, σ.797-798.

¹⁰⁵ Επιβεβαιώνεται πλήρως η επωνυμία «οίκος των ασπίδων» για τους ναούς του Haldi: Pappalardo 2001, σ.189. Πιστεύω ότι δεν ήταν οι ασπίδες που αποτελούσαν την ενσάρκωση του Haldi, αλλά η ίδια η φωτιά που έκαιγε στον βωμό του και προς την οποία ήταν προσανατολισμένες οι προτομές των ασπίδων. Η ιρανικής καταγωγής Bagbartu, η συνοδός του Haldi, ενισχύει την θεώρησή του ως θεότητα του πυρός: Olmstead 1960, σ.239.

¹⁰⁶ Baitinger 2011, σ.127, υπ.923.

ναό του Haldi εικονίζονται πράγματι να φέρουν εσωτερική λάβη, έχουν μικρό μέγεθος και μεταφέρονται σε κάποιες περιπτώσεις δύο-δύο από έναν στρατιώτη¹⁰⁷. Οι λαβές από σίδηρο υπήρχαν στην πραγματικότητα και δεν είναι εικονογραφική σύμβαση. Αυτό βεβαιώνει το ότι είχαν ανατεθεί και εύχρηστα πραγματικά όπλα στο ναό στο Musasir και όχι μόνον οι βαριές, πολυτελείς ασπίδες-αναθήματα των βασιλέων της Urartu. Οι λέβητες που εικονίζονται στο ανάγλυφο του ναού εκατέρωθεν της εισόδου του μάλλον φέρουν επίπεδο πάμα ή δεν φέρουν καθόλου¹⁰⁸ και ως εκ τούτου μια χρήση τους ως «φιάλες» με νερό ή ως θέσεις αφής πυράς δεν θα πρέπει να αποκλειστεί.

Μια πρόσφατη ανακάλυψη δύο μεγάλων ασπίδων με προτομή του α' μισού του 7ου π.Χ. αιώνα από τον αντίστοιχο ναό του Haldi στο Ayanis¹⁰⁹ βεβαιώνει ότι τα αντικείμενα αυτά ήταν πράγματι αναθηματικές ασπίδες που κρέμονταν στους τοίχους των ναών (ΠΙΝ.33). Χρονολογούνται επί της βασιλείας του Rusas II (680-639 π.Χ.). Η μία ασπίδα έχει διάμετρο 1μ. και είναι εξαιρετικά βαριά και πολυτελής για να έχει χρησιμοποιηθεί ποτέ σε μάχη. Στο συγκεκριμένο αντικείμενο, η κεφαλή του λέοντος κοιτάζει προς τα κάτω, γιατί σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα είχε τοποθετηθεί στον τοίχο ακριβώς επάνω από την εστία του ναού. Αυτό την διαφοροποιεί και από τις απεικονίσεις αντιστοιχών ασπίδων στα ανάγλυφα του Khorsabad, αλλά και από τα κρητικά παραδείγματα. Μάλιστα, σε αυτήν την ασπίδα του Ayanis, η πλαστική κεφαλή του λέοντος ήταν προσηλωμένη στο σώμα της και δεν κατασκευάστηκε από ενιαίο φύλλο χαλκού με αυτό, όπως συνέβαινε στις κρητικές ασπίδες. Αυτή η αδέξια για τα δεδομένα της ουρατιανής μεταλλοτεχνίας κατασκευαστική λύση ίσως να υπαγορεύτηκε από το μεγάλο βάρος και μέγεθος της κεφαλής και ιδιαίτερα από το μεγάλο πάχος του ελάσματος της (0,003μ.). Η προτομή του λέοντος είχε ένθετα μάτια. Η ασπίδα φέρει στο εσωτερικό της τρεις λαβές, όπως οι τυπικές ασπίδες της Urartu, μία κεντρική για το χέρι και δύο για ανάρτηση μέσω περάσματος τελαμών¹¹⁰. Η αναθηματική επιγραφή του βασιλιά Rusas II στην άντυγά της που την ονομάζει ρητά «ασπίδα»¹¹¹ παύει πλέον κάθε συζήτηση για κάποια διαφορετική χρήση αυτών των αντικειμένων στην περιοχή της Urartu.

Θα μπορούσε να υποθεθεί αλλαγή στη χρήση των αντικειμένων, όταν αυτά εισήχθησαν στην Κρήτη; Είναι πράγματι πιθανόν η αποδοχή ενός αντικειμένου σε ένα διαφορετικό χώρο από αυτόν της αρχικής του προέλευσης να σηματοδοτήσει αλλαγή στη χρήση του. Από την εμφάνιση αυτών των όπλων στην Ασσυρία ως την

¹⁰⁷ Batmaz 2010, σ.795.

¹⁰⁸ Σταμπολίδης 2005-2006, σ.185.

¹⁰⁹ Batmaz 2010, σ.794 και 2013, σ.243-246, εικ.8-10.

¹¹⁰ Snodgrass 1964, σ.66-67.

¹¹¹ Batmaz 2013, σ.246.

εμφάνισή τους για πρώτη φορά στην Κρήτη, σε τάφους και ιερά, μεσολάβησε χρονικό διάστημα το πολύ μιας γενιάς, γεγονός που από μόνο του δεν ευνοούσε μεγάλες αλλαγές.

Παρ' όλο όμως αυτό το πολύ μικρό χρονικό διάστημα, υπάρχουν κάποιες διαφοροποιήσεις στη διακόσμησή τους. Στην περιοχή δυτικά της Ασυρίας στη βόρεια Συρία, από όπου κυρίως έλκουν την καταγωγή τους οι ασπίδες της Κρήτης, έγινε μάλλον ο «εμπλουτισμός» τους με τις πολεμικού χαρακτήρα αποτροπαϊκές παραστάσεις της «κυρίας» των λεόντων ή γενικότερα της γυμνής θεάς, που ήταν συνήθεις σε άλλα βορειοσυριακά όπλα, όπως τα ριπίδια των ζυγών των αρμάτων και κυρίως οι προμετωπίδες και τα φάλαρα των αλόγων¹¹². Ακόμη όμως και αν δεν έγινε εκεί η προσθήκη των παραστάσεων από εκεί έλκουν τα θέματα αυτά την καταγωγή τους.

Παντού αυτά τα αντικείμενα απεικονίζονται ως ασπίδες¹¹³. Τα αποτροπαϊκά σύμβολα διατηρούνται και στη διακόσμηση των κρητικών παραδειγμάτων, τουλάχιστον των πρωϊμότερων, στοιχείο που συνηγορεί υπέρ της συνέχισης της χρήσης τους ως ασπίδων¹¹⁴. Οι μορφές αποκτούν γοργά ελληνικό χαρακτήρα και συνδέονται με τις ελληνικές θρησκευτικές πεποιθήσεις¹¹⁵. Εκτός από τις διαφορές στην τεχνοτροπία του ανάγλυφου διακόσμου δεν φαίνεται να έγινε στην Κρήτη σοβαρή μετατροπή στο σχήμα τους, η οποία να βεβαιώνει κάποια δραματική αλλαγή στη λειτουργία τους. Η μόνη ουσιαστική αλλαγή ήταν ο δραστικός περιορισμός των ήλων συναρμογής των στρωμάτων της ασπίδας. Η ασπίδα της Ελεύθερνας είχε περίπου δέκα πραγματικούς ηλίσκους, ενώ μια κανονική ασπίδα μάχης αυτού του τύπου θα μπορούσε να έχει πάνω από διακόσιους. Όμως, αυτή η μετατροπή σχετίζεται περισσότερο με το γεγονός ότι οι κρητικές ασπίδες δεν χρησιμοποιήθηκαν στη μάχη, έχοντας πλέον αναθηματικό, επιδεικτικό, τελετουργικό χαρακτήρα και όχι με αλλαγή της εν γένει φύσης τους ως ασπίδων. Δέκα ήλοι στον περίγυρο ήταν αρκετοί για τη στερέωση ενός υποστρώματος, ξύλινου ή δερμάτινου σε ένα μη χρηστικό όπλο επίδειξης¹¹⁶. Θα μπορούσαν εναλλακτικά να χρησιμεύσουν για την

¹¹²Οπ.α., υπ.60.

¹¹³Οπ.α., υπ.50, 52-54.

¹¹⁴ Hampe 1969, σ.36, Γκαλανάκη 2001, σ.62. Και ο ίδιος Σταμπολίδης (2005-2006, σ.186, υπ.22), αναφερόμενος στην κεντρική παράσταση της ασπίδας της Ελεύθερνας, διαπιστώνει τον πολεμικό χαρακτήρα της γυμνής θεάς με τους λέοντες, που άλλωστε αποτελεί κοινό τόπο. Είναι λοιπόν πιο πιθανόν αυτού του είδους οι παραστάσεις να συνάδουν με ένα πολεμικού χαρακτήρα αντικείμενο όπως είναι μια ασπίδα, παρά με ένα πώμα λέβητα.

¹¹⁵ Τον ελληνικό χαρακτήρα τους υποστήριξε πρώτος ο Kunze (1931, σ.247-264). Παρά τις κατά καιρούς αμφισβητήσεις, η άποψή του εξακολουθεί γενικά να ισχύει. Οι ασπίδες βέβαια δεν εξελληνίστηκαν τόσο γρήγορα, όσο άλλα εισηγμένα αντικείμενα: Prent 2005, σ.369.

¹¹⁶ Κάποιοι ερευνητές ισχυρίζονται ότι, σε ορισμένες περιπτώσεις, μπορούσε να έχει χρησιμοποιηθεί ταυρόκολλα ή ιχθυόκολλα για τη συναρμογή των στρωμάτων. Αυτή όμως δύσκολα θα μπορούσε να

προσήλωση του σε ξύλινο αναθηματικό πίνακα. Η προτομή στο κέντρο θα μπορούσε επίσης να αξιοποιηθεί για την καλύτερη στερέωση του αντικειμένου πάνω στο υπόστρωμά του. Τέλος, δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι και στην Κρήτη, η πλαστική προτομή του λέοντος στο κέντρο του μεταλλινού δίσκου, καθώς και η τοποθέτηση των μορφών στις ζωφόρους αποσκοπούν στο να γίνεται αντιληπτό σωστά το αντικείμενο αποκλειστικά από μια θέση¹¹⁷. Αυτό όμως αποτελεί χαρακτηριστικό μόνο των ασπίδων.

Ένα ισχυρό επιχείρημα υπέρ της θεώρησης των χάλκινων δίσκων με προτομή ως πωμάτων είναι η ύπαρξη σειράς πήλινων ομοιωμάτων σε σχήμα ασπίδας, κάποια από τα οποία κάλυπταν το στόμιο μικρών αγγείων, κυρίως πυξίδων. Τα πρωϊμότερα χρονολογούνται στην ΠρΓ Β περίοδο, στα χρόνια, δηλαδή, της πρώτης εμφάνισης των ασπίδων¹¹⁸. Τα υστερότερα φτάνουν έως την ΠρΑ περίοδο. Σε αυτά εντοπίζεται ο απόηχος της χρήσης των χάλκινων δίσκων με προτομή ως πωμάτων και γι' αυτό τον λόγο θεωρήθηκαν συλλήβδην πώματα¹¹⁹. Κάποιοι ερευνητές δεν αναγνωρίζουν αυτά τα πήλινα αντικείμενα ως πώματα, αλλά τα θεωρούν, μάλλον άστοχα, αναθήματα¹²⁰. Μόνον τα πώματα από τους Αμπελοκήπους Κνωσού και από την Ελεύθερνα συνανήκαν με πυξίδες, αν και στο δεύτερο παράδειγμα πώμα και πυξίδα δεν βρέθηκαν μαζί. Κανένα τέτοιου είδους πώμα δεν έχει βρεθεί επάνω σε τεφροδόχο ή ταιριάζει με τα τεφροδόχα, με τα οποία συνενυρέθηκε, αν και κάποια, όπως τα πώματα αρ.1439 (ΠΙΝ.35i) και το περίφημο αρ.1414 από τον τάφο Ρ της Φορτέτσας (ΠΙΝ.34), έχουν ικανή διάμετρο για να καλύπτουν το στόμιο τέτοιου αγγείου¹²¹.

ανιχνευτεί ανασκαφικά: Λεμπέση 1985, σ.72. Η πίσω επιφάνεια της ασπίδας της Ελεύθερνας δείχνει στιλπνή και με γυμνό οφθαλμό δεν φαίνεται να είχε χρησιμοποιηθεί πάνω της κάποιο άλλο υλικό που θα προκαλούσε κάποιας μορφής οξειδωση, Σταμπολίδης 1996α, σ.69.

¹¹⁷ Η παρατήρηση αυτή έγινε ήδη από τον Kunze (1931, σ.77-79).

¹¹⁸ Σ' αυτή την περίοδο και κατόπιν, τα πώματα των κνωσιακών τεφροδόχων κατασκευάζονται με εξαιρετική επιμέλεια: Prent 2005, σ.419.

¹¹⁹ Σταμπολίδης 1998, σ.115-116, 203-206, αρ.223-228. Παρουσιάζει εδώ πέντε παραδείγματα πωμάτων, εκ των οποίων μόνο το αρ.223 από τον θαλαμοειδή τάφο 4 στους Αμπελοκήπους Κνωσού, εφαρμόζει με βεβαιότητα σε μία πυξιδίσκη. Τα αυτά αντικείμενα και στο Σταμπολίδης 2003, σ. 365-366, αρ.518, 520-521. Βλ. επίσης όπ.α., υπ.48 και Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Β', σ.55-57.

¹²⁰ Ο Brock (1957, σ.123, 125), σωστά διαχωρίζει τα δύο αντικείμενα αναφέροντας το 1414 ως ομοίωμα ασπίδας, ενώ το 1439 ως πώμα που αντλεί στοιχεία από τις ασπίδες.

¹²¹ Brock 1957, σ.122-123, 164, αρ.1414 και σ.125, 164, αρ.1439 αντίστοιχα. Το πώμα αρ.1439 με τη λεοντοκεφαλή βρέθηκε μαζί ("with"), αλλά όχι επάνω ("on") στο τεφροδόχο αρ.71 που περιείχε τη χάλκινη ζώνη της Φορτέτσας: Brock 1957, σ.197. Το τεφροδόχο αγγείο έχει χαθεί. Σε τέτοιου είδους διαταραγμένα και μη συστηματικά ανεσκαμμένα σύνολα είναι παρακινδυνευμένο να συνδέονται αντικείμενα, όπως πράττουν κάποιοι ερευνητές.

Ορισμένοι ερευνητές εστιάζουν την προσοχή τους στις οπές που φέρουν αυτά τα αντικείμενα, αν δηλαδή ήταν αυτές σε ζεύγος ή αντιδιαμετρικές. Οι πρώτες θεωρούνται κατάλληλες για ανάρτηση, ενώ οι δεύτερες κατάλληλες για πρόσδεση στο στόμιο του αγγείου¹²². Επί της ουσίας, η συζήτηση αυτή για τις οπές δεν βοηθά στον χαρακτηρισμό αυτών των αντικειμένων, γιατί ακόμη και ένα ζεύγος υποτιθέμενων οπών ανάρτησης θα μπορούσε να χρησιμεύσει για την πρόσδεση στο χείλος ενός αγγείου, δίνοντας μάλιστα τη δυνατότητα στο καπάκι του να ανοιγοκλείνει, χωρίς να πέφτει και να χάνεται. Μάλιστα για να θεωρηθούν με πειστικό τρόπο ως ζεύγη οπών «ανάρτησης», θα πρέπει να βρίσκονται κανονικά πάνω από τον αυχένα της πλαστικής κεφαλής¹²³.

Γενικά πρόκειται για μια κατηγορία προβληματικών αντικειμένων που είναι δύσκολο να χαρακτηρίσει κάποιος ως «πώματα» ή ως «ομοιώματα ασπίδων», όταν τα βρίσκει σε διαταραγμένο περιβάλλον και όταν δεν συνδέονται σίγουρα με κάποιο τεφροδόχο αγγείο¹²⁴. Το ότι συχνά δεν συνευρέθηκαν με τέτοια αγγεία, ίσως να οφείλεται σε ταφονομικούς λόγους, σε διαταράξεις, δηλαδή, στο εσωτερικό τάφων με μακρά διάρκεια χρήσης, όπως ο τάφος Ρ της Φορτέτσας¹²⁵. Σημαντικό στοιχείο αποτελεί το ότι οι πλαστικές κεφαλές στα πήλινα πώματα των τάφων συνήθως δεν κοιτούν κατ' ενόπιον, όπως θα περιμέναμε σε ένα αντικείμενο μιμούμενο ασπίδα, αλλά έχουν τέτοια διευθέτηση ώστε να τις βλέπει ο θεατής σωστά σε οριζόντια θέση, ως λαβές πωμάτων. Επίσης, το σώμα τους φέρει μόνο γραπτά γεωμετρικά

¹²² Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Β', σ.56. Θα πρέπει να γίνουν εδώ κάποιες επαναχρονολογήσεις όπως αυτή του ΠρΓ Β πώματος της πυξίδας αρ.325 από τον τάφο Α1Κ1 της Ελεύθερνας, το οποίο αναφέρεται ως ανατολίζον. Επίσης, η κρίση των ανασκαφών του Ιδαίου αδικεί την Ελεύθερνα, την ποιότητα των ευρημάτων της, αλλά και το εύρος των υπερπόντιων επαφών της: Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Β', σ.36, 57. Η Ελεύθερνα αποτελεί πλέον, έπειτα από 30 χρόνια ανασκαφικής έρευνας, από το Πανεπιστήμιο Κρήτης, (κυρίως από τον καθηγητή Νικόλαο Σταμπολίδη ως προς την Πρώμη Εποχή του Σιδήρου), μια από τις κύριες θέσεις της Γεωμετρικής Κρήτης και μακράν μία από τις πληρέστερα τεκμηριωμένες ανασκαφικά.

¹²³ Τέτοια ακριβώς είναι η περίπτωση του αρ.1414 με την παράσταση του Διός: Brock 1957, σ.122.

¹²⁴ Γι αυτό τον λόγο θεωρώ εσφαλμένη τη σύγκριση του συνδυασμού πώματος 1439 και τεφροδόχου 71 του τάφου Ρ της Φορτέτσας με τον συνδυασμό της ασπίδας της Ελεύθερνας και του τεφροδόχου της Α143, την οποία επιχειρεί ο D'Acunto 2006, σ.471-472. Τα δύο αντικείμενα της Φορτέτσας δεν είναι βέβαιο ότι συνανήκουν και είναι σχεδόν βέβαιο ότι το 1439 είναι πώμα, για τους λόγους που εξηγούνται στο κείμενο. Βλ. και όπ.α., υπ.120-121. Το σκυφωτό του σχήμα αντιστοιχεί στα πώματα τεφροδόχων της ΠρΓ περιόδου. Ο Coldstream 1994, σ.108, 110, 116, αναφέρει ότι τα ΠρΓ πώματα εφάπτονται ακριβώς στο χείλος των τεφροδόχων. Αυτή η τάση έχει ξεκινήσει ήδη από τον 10ο π.Χ. αιώνα. Ο Brock (1957, σ.101-102, 122-123), θεωρεί το «πώμα» αρ.1414 ξεκάθαρα ομοίωμα ασπίδας αλλά δεν το συνδέει με κάποιο συγκεκριμένο τεφροδόχο.

¹²⁵ Σε αρκετούς κνωσιακούς τάφους αποθέτουν τα πώματα σε ομάδες και ο αριθμός τους ξεπερνά κατά πολύ τον αριθμό των τεφροδόχων αγγείων. Μια χρήση τους ως καλυμμάτων άλλου τύπου αγγείων ή ως λοπάδων για νεκρόδειπνα ή ως φιαλών θα πρέπει ίσως να εξεταστεί σοβαρά: Coldstream 1994, σ.119, πίν.16c, Prent 2005, σ.419.

κοσμήματα, γεγονός που επιτρέπει την περίκεντρη θέασή τους. Έτσι μπορούν με ασφάλεια να θεωρηθούν πώματα.

Κάποια πραγματικά πήλινα ομοιώματα ασπίδων με προτομή που βρέθηκαν σε ιερά, όπως στη Γόρτυνα¹²⁶, δείχνουν να έχουν δεχθεί άμεση επιρροή από τις χάλκινες ασπίδες με προτομή, γιατί οι κεφαλές των ζώων κοιτάζουν κατ' ενόπιον, όπως ταιριάζει στα επισήματα μιας κανονικής ασπίδας (PIN.35ii). Αυτή αποτελεί ουσιώδη διαφορά από τα πώματα με προτομή. Έστω όμως και με αυτή τη σύμβαση, κάποια από αυτά τα ταφικά πήλινα αντικείμενα, όπως το «πώμα» αρ.1414 από την Φορτέτσα με τη γραπτή παράσταση του τρίποδα και του Διός που κρατά κεραυνό ήταν πιθανότατα, λόγω της ύπαρξης και του περιεχομένου αυτής της παράστασης, της δυνατότητας θέασης του από μία και μόνο θέση, της προτομής του βοός στο κέντρο του, των οπών ανάρτησης πάνω ακριβώς από την προτομή και του εν γένει χαμηλού σχήματός του, ομοίωμα ασπίδας.

Οι πήλινες απομιμήσεις ασπίδων με προτομή είναι συνήθως απύσες ως αναθήματα στα ιερά, ενώ υπάρχουν εκεί ομοιώματα άλλων τύπων ασπίδων¹²⁷. Ένα πήλινο πώμα ομοιάζον με ασπίδα θα μπορούσε να καλύπτει το στόμιο ενός τεφροδόχου, όπως συνέβαινε σε κάποιες εξαιρετικές περιπτώσεις με τις κανονικές ασπίδες, αλλά ήταν συνήθως πώμα με δάνεια από την ασπίδα και όχι πήλινο ομοίωμα ασπίδας¹²⁸.

Κατά τη γνώμη μου, τα πήλινα πώματα έχουν τη δική τους διαδρομή και σχετίζονται με τις χάλκινες ασπίδες με προτομή επειδή επηρεάστηκαν από αυτές και όχι το αντίστροφο¹²⁹. Κάποια στοιχεία της μορφής τους, όπως το τυπικό τους κομβίο, μετατράπηκαν σε πλαστική κεφαλή ζώου για να τους μοιάζουν¹³⁰. Η μετατροπή

¹²⁶ Johannowsky 2002, σ. 9, 12, 14, 22, πίν. 2-4, 10, αρ.13, 43, 62, 149, Di Vita 2010, σ.29-31, εικ.49.

¹²⁷ Όπ.α., υπ.65.

¹²⁸ Coldstream 1994, σ.119.

¹²⁹ Λεμπέση 1985, σ.79-81. Αυτή η πρακτική ξεκίνησε από το γεγονός ότι κάποιες χάλκινες αναθηματικές ασπίδες με προτομή, όπως αυτή της Ελεύθερας, χρησιμοποιήθηκαν στους τάφους «εξαιρετικά», ως καλύμματα τεφροδόχων, για λόγους που επιχειρούμε να φωτίσουμε στη συνέχεια. Στον απόηχο αυτής της παράδοσης βρίσκεται ο χάλκινος τεφροδόχος λέβητας από τον Κεραμεικό, με χάλκινο πώμα που ομοιάζει στο σχήμα με οπλιτική ασπίδα, όπ.α. υπ.73, 90. Από τον τρόπο απόδοσης της προτομής των ασπίδων επηρεάζονται υστερότερες πλαστικές ή γραπτές απεικονίσεις τους σε πηλό και αντίστοιχες σε μέταλλο. Τέτοιες είναι το ΥΓ μόνωτο κύπελλο από την Κνωσσό (Coldstream 1998, σ.206, αρ.229), και το ΥΓ χρυσό περίαπτο από το Ιδαίον (Τασούλας 1998, σ.263-264, αρ.328, Stampolidis 2007, σ.305-306).

¹³⁰ Coldstream 1994, σ.119 και Coldstream 1996, σ.327. Το χαπάδι που κοσμεί το καπάκι (Coldstream 1994, σ.119, εικ.14), θυμίζει πολύ το επίσημα της ασπίδας του θεού που εμβαπτίζεται στον τρίποδα, από την γνωστή παράσταση της μίτρας της Αζού, η οποία χρονολογείται στο τέλος του 7ου αιώνα π.Χ., δείγμα του πως τα πήλινα ομοιώματα αντλούν συχνά τη θεματολογία τους από τα επισήματα των πραγματικών ασπίδων: Hoffman 1972, σ.37, πίν.44-45. Πάλι ο Coldstream 1994, σ.106 παρατηρεί

όμως, υλοποιήθηκε πάντα με τρόπο που να ταιριάζει στην πρωταρχική λειτουργία τους ως καλυμμάτων αγγείων¹³¹. Όπως σημειώθηκε και πιο πάνω, οι αλλαγές πραγματοποιήθηκαν διότι τα πήλινα πώματα «άσπιζαν» και αυτά, μεταφορικά, το περιεχόμενο του τεφροδόχου αγγείου¹³². Πάντως, αρκετά παραδείγματα συνδέονται με πυξίδες και όχι με τεφροδόχα αγγεία. Τα πήλινα σκεύη με πλαστική προτομή που βρέθηκαν στους τάφους κατασκευάστηκαν λοιπόν κατά κανόνα, ως πώματα. Η ασπίδα της Ελεύθερνας, όμως, κατασκευάστηκε ως ασπίδα, έστω τελετουργική-αναθηματική και ως ασπίδα θα την αναγνώριζαν αυτοί που την τοποθέτησαν στον τάφο Α1Κ1.

3.2.β. ΑΝΑΘΗΜΑΤΙΚΗ, ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΗ ΑΣΠΙΔΑ.

Αν και μη χρησιμοποιούμενες στη μάχη, όπως στην Εγγύς Ανατολή, οι ασπίδες με προτομή δεν έπαψαν και στην Κρήτη να είναι ασπίδες και να χρησιμοποιούνται ως όπλα επίδειξης για άλλο σκοπό. Οι ασπίδες αποτελούσαν απαραίτητο τμήμα της πολεμικής εξάρτησης του κρητικού πολεμιστή. Κατά κανόνα διέφεραν από αυτές του οπλιτικού τύπου¹³³. Υπήρχαν μικρές, απλές, κυκλικές ασπίδες, οι οποίες ήταν ευρέως

εύστοχα ότι τα πήλινα πώματα, με την ιδιαίτερη γεωμετρική διακόσμησή του το καθένα, δήλωναν την ταυτότητα του νεκρού. Αυτό το χαρακτηριστικό πάλι μιμείται τη χρήση των επισημάτων των ασπίδων.

¹³¹ Είναι σύννηθες φαινόμενο η κεραμική να μιμείται τα ακριβότερα έργα της μεταλλοτεχνίας. Όλα σχεδόν τα παραδείγματα πήλινων πωμάτων με πλαστική κεφαλή προέρχονται από τάφους της Κνωσού, στην οποία υπάρχει έτσι κι αλλιώς παράδοση στην παραγωγή περίτεχνων πωμάτων: Kotsonas 2008, σ.150. Το πρόβλημα έγκειται στο ότι ούτε σε τάφους, ούτε σε ιερά της ίδιας της Κνωσού δεν έχει βρεθεί ακόμη ούτε μία χάλκινη ασπίδα τύπου Ιδαίου. Το γεγονός αυτό δεν ευνοεί σύνδεση των δύο ειδών. Η ασπίδα της Ελεύθερνας παρουσιάζει, όπως θα δούμε, εικονογραφικές και τεχνοτροπικές ομοιότητες με χάλκινα προερχόμενα από κνωσιακούς τάφους. Η παγίωση όμως ενός «κνωσιακού» εργαστηρίου είναι ακόμη παρακινδυνευμένη, αν και η διασπορά κάποιων εικονογραφικών στοιχείων στην κεντρική και ανατολική Κρήτη θα μπορούσε να καταδείξει την Κνωσό ως τόπο προέλευσής τους. Παρά την σύνδεση της Κνωσού με το Ιδαίο από κάποιους αρχαίους συγγραφείς (Willems 1962, σ.208), δεν είναι δόκιμο να θεωρούνται γενικά οι ασπίδες του Ιδαίου ως έργα κνωσιακού εργαστηρίου, Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Β', σ.36, 40. Ως ένας εναλλακτικός τρόπος πιθανής προέλευσης, προτείνεται η Αξός: Λεμπέση 1985, σ.205, βλ. και Anzalone 2015, σ.217-218. Ούτε στην αποσπασματικά ερευνημένη Αξός έχει βρεθεί κάποια ασπίδα με προτομή, αλλά εκεί, όπως και στην Ελεύθερνα, υπάρχει μια αυξημένη προτίμηση για χάλκινα είδη και υπάρχουν ανάμεσα τους αρκετά αντικείμενα κορυφαίας ποιότητας: Hoffman 1972, σ.21,23-25, 29, 32, Monaco 2006, σ.119-131. Η εικόνα στην Κνωσό δεν είναι σε καμιά περίπτωση η ίδια. Από ένα πολύ μεγάλο αριθμό τάφων προέρχονται σχετικά λίγα χάλκινα αντικείμενα. Αντίθετα υπάρχει άφθονη, εξαιρετικής ποιότητας κεραμική, τέχνη στην οποία οι Κνωσίοι αναμφισβήτητα πρωτοπορούσαν στο νησί, βλ. Γούλα 2006, σ. 59-63.

¹³² Οπ.α. υπ.68,71.

¹³³ Tausend 2008, σ. 1020-1023, 1026, 1030. Τεκμηριώνει την επιβίωση στοιχείων του μυκηναϊκού οπλισμού στην Κρήτη. Παρατηρεί, σωστά κατά την άποψή μου, την ανάπτυξη ενός τύπου άνοπλου,

διαδεδομένες στο νησί, όπου δεν ευδοκιμούσε ο συντεταγμένος οπλιτικός τύπος μάχης, αλλά η μάχη με ακροβολισμούς¹³⁴. Πολεμιστές με μικρές, αλλά και μεγαλύτερες κυκλικές ασπίδες εικονίζονται από πολύ νωρίς σε παραστάσεις και μνημονεύονται στις πηγές¹³⁵. Μια ασπίδα μάχης εύλογα μπορούσε να ανατεθεί σε ένα ιερό, ιδίως όταν προερχόταν από εχθρικά λάφυρα¹³⁶. Μια ασπίδα επίδειξης θα προσφερόταν εκεί για λατρευτικούς λόγους.

κρανοφόρου, ασπιδοφόρου τοξότη (κυρίως με βάση την παράσταση της ασπίδας αρ.6 του Ιδαίου), ο οποίος δεν απαντά ούτε στη Μέση Ανατολή, ούτε στην υπόλοιπη Ελλάδα.

¹³⁴ Πλάτων, *Νόμοι* I 625, Παναγόπουλος 1981, σ.64-69. Πολύ διαφωτιστικό είναι το «σκόλιον», συμποτικό τραγούδι του κρητικού Υβρία, το οποίο παραδίδει ο Αθήναιος (*Δειπνοσοφισταί* 15, 695-696 και Willets 1962, σ. 317-323). Σ' αυτό, η ασπίδα φαίνεται να έχει ισότιμη θέση με τα επιθετικά όπλα, το δόρυ και το ξίφος, και μάλιστα αυτή χαρακτηρίζει τον άνδρα ως πολεμιστή. Παραδόξως δεν αναφέρεται το τόξο, στο οποίο οι Κρήτες είχαν μεγάλη επίδοση και αυτό μάλλον είναι άλλη μια ένδειξη ότι το ποίημα προέρχεται από την αρχαϊκή περίοδο.

¹³⁵ Για τη ζωφόρο των ασπιδούχων ιπέων του Πρινιά, βλ. Beyer 1976, σ.25, 31, 36, 125, αρ.20, πίν.13. Για τις στήλες Πρινιά, βλ. Λεμπέση 1976, σ.23-31 71-77, αρ.Α5-Α10, Β1-Β8. Είναι πολύ χρήσιμη η παρατήρησή της ότι κατά παρέκκλιση της κίνησης προς δεξιά που κυριαρχεί στην αρχαϊκή τέχνη, στην πλειονότητα των στηλών του Πρινιά αυτή αντιστρέφεται για να προβάλλεται η εξωτερική πλευρά της ασπίδας, γιατί κατ' εξοχήν η ασπίδα σηματοδοτεί τον άνδρα ως πολεμιστή. Στον Πρινιά οι ασπίδες των στηλών ομοιάζουν συνήθως με αυτές του πρώιμου οπλιτικού τύπου. Αν εδώ δεν εικονίζονται μισθοφόροι και η παρουσία οπλιτικών ασπίδων στις στήλες συνδυαστεί με την απουσία αναφοράς στο τόξο στο ποίημα του Υβρία, ίσως να έχουμε μια ένδειξη ότι έγινε και στην Κρήτη προσπάθεια εισαγωγής του οπλιτικού τύπου μάχης τον 7ο αιώνα π.Χ., πριν υπερισχύσει ο τρόπος μάχης με ακροβολισμούς, ο οποίος στηριζόταν στη χρήση του τόξου. Στο θραύσμα Α8, στο οποίο διατηρείται το ¼ του κύκλου της ασπίδας, εικονίζεται το οπίσθιο ήμισυ σώματος λέοντος. Ίσως και εκεί να είχαμε γραπτή σύνθεση με αντωπούς λέοντες, όπως στις ασπίδες με προτομή. Βλ. ακόμη Hoffman 1972, σ.7-8, αρ.С1, πίν. 19-23 για τον θώρακα του Αμβούργου με απεικονίσεις ασπιδούχων πολεμιστών και σ.5-6, αρ.Н5, για προσάρτημα κράνους με παράσταση πολεμιστή με ασπίδα. Ακόμη, Anzalone 2015, σ.116-117, εικ.105 για ασπιδούχους πολεμιστές σε γραπτή παράσταση πρόθεσης από τον Κομμό (7ος π.Χ. αιώνας). Επιπλέον, Κάντα και Δαβάρας, 2011, σ.142-145 και Anzalone 2015, σ.211 για αρχαϊκές περιτμητές πήλινες πλάκες με ασπιδούχους πολεμιστές σε «κύκλιους» χορούς από τον Τσούτσουρο. Επίσης βλ. Λεμπέση 1976, σ. 65, 92, 100-102, πίν. 42α, για πεσσό από την Ελεύθερνα στο Μουσείο Ρεθύμνου του 7ου αιώνα π.Χ.. Από την Ελεύθερνα, για το μνημείο των ασπιδούχων πολεμιστών και εγχάρακτη παράσταση ασπιδούχου σε λίθινο πεσσό, βλ. Σταμπολίδης 2004, σ.133-134, 234-235 (αρ. 250, 251) και Stampolidis 2007α, σ.2, εικ.4 και σ.12-13, εικ.12α-δ.

¹³⁶ Για την καταγωγή του εθίμου να ανατίθενται όπλα στα ιερά, βλ. Baitinger 2011, σ.123-129. Μετά από διεξοδική συζήτηση, ο Baitinger καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το έθιμο προήλθε από την Urartu και χρησιμοποιεί το παράδειγμα του ναού στο Musasir. Η ανατολική καταγωγή του εθίμου είναι σχεδόν βέβαια, ενώ η αρχική προέλευσή του μάλλον από την Ασσυρία ή ίσως την Urartu δεν αποκλείεται. Κατά την άποψή μου, οι Κρήτες το υιοθέτησαν σε δεύτερη φάση από τη Βόρεια Συρία. Η περιοχή αυτή βρισκόταν υπό καθεστώς κατοχής κατά περιόδους και δεχόταν επιρροές και από την Ασσυρία και από την Urartu. Στα κρητικά αναθήματα στο Ιδαίον, από τα πρωϊμότερα αναθήματα σε ελληνικά ιερά, η βορειοσυριακή επιρροή είναι κυρίαρχη.

Η εύρεση της πλειονότητας των ασπίδων στο Ιδαίο Άντρο¹³⁷, τις συνδέει στενά με τους χαλκάσπιδες Κουρήτες και με τις τελετουργίες και τα μυστήρια που ελάμβαναν χώρα στο ιερό σπήλαιο. Υπάρχουν ασφαλώς στοιχεία στην πολυδιάστατη προσωπικότητα των μυθικών αυτών όντων, τα οποία σχετίζονται με τη χρήση των ασπίδων από τους Κρήτες¹³⁸.

Το σημαντικότερο είναι ο αναφερόμενος από τις αρχαίες πηγές ένοπλος χορός των Κουρητών, η *πυρρίχη* ή *πρύλις*, χορός συνδυασμένος κατά κανόνα με κρούση των όπλων¹³⁹. Στην Κρήτη, οι ένοπλοι χοροί αποτελούσαν ουσιαστικό μέρος της γενικότερης πολεμικής προετοιμασίας των νέων στις αγέλες¹⁴⁰, καθώς, μέσω αυτών, εξοικειώνονταν με τον οπλισμό συνηθίζοντας να εκτελούν σύντονα και πειθαρχημένα τις πραγματικές κινήσεις μάχης¹⁴¹. Αντίστοιχες συνήθειες απαντούν και στη Σπάρτη¹⁴². Το ομηρικό και ησιόδειο επίθετο *όπλότατος* χαρακτηρίζει μια

¹³⁷ Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Β', σ.39.

¹³⁸ Γκαλανάκη 2001, σ.43.

¹³⁹ Για αναλυτική παράθεση και σχολιασμό των αρχαίων πηγών για τους Κουρήτες, βλ. Schwenn 1922, σ. 2204-2208 και κατόπιν, Γούλα 2006, σ.31, D'Agatha 2012, σ.233, Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Α', σ.21-27, 196-214, 229-231. Επίσης, βλ. LIMC 6.1, σ.134, Matthäus 2000, σ.518, υπ.4 για αρχαίες πηγές, αλλά για τις γνωστές απεικονίσεις του χορού των Κουρητών της ρωμαϊκής περιόδου.

¹⁴⁰ D'Agatha 2012, σ.232.

¹⁴¹ Πλάτων, *Νόμοι* VII, 796b-d, 815 a-b για τη σημασία των χορών στη διαμόρφωση καλών πολεμιστών αλλά και ευνόμων πολιτών.

¹⁴² Οι Σπαρτιάτες δανείστηκαν τον χορό και τον παιάνα από τους Κρήτες και δεν είναι τυχαίο το ότι, κατά την παράδοση, τον 7ο αιώνα π.Χ., ο κρητικός ποιητής και νομοθέτης Θαλήτας, ο εφευρέτης του παιάνα, έζησε και δίδαξε επί μακρόν στη Σπάρτη. Ο χορός θεωρούνταν από τους Σπαρτιάτες κομβικό σημείο της εκπαίδευσης, γιατί διασφάλιζε το συντονισμό και τη συνοχή στη φάλαγγα, Πλούταρχος, *Ηθικά* 238B. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η εκπαίδευσή τους στη νησίδα του Πλατανιστά, όπου μια ολόκληρη μάχη με ωθισμούς και συντονισμένα βήματα λάμβανε χώρα, Σταϊνχάουερ 2000, σ.82-83. Οι κρητικοί χοροί θα είχαν πιο τοντισμένο το ατομικό στοιχείο, εξ' ου και οι κυβιστήσεις ή τα μεγάλα πηδήματα που περιείχαν, κινήσεις αταίριαστες για τον οπλιτικό τρόπο μάχης, αλλά προσαρμοσμένες απόλυτα στο τραχύ, διακεκομμένο κρητικό τοπίο, Όμηρος, *Ιλιάς* Σ 606, Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 5 181. Αυτού του τύπου η παραλλαγή πολεμικού χορού με τα άλματα συνδέεται άρρηκτα με την τακτική της ενέδρας, Lonsdale, 1993, σ.139, Όμηρος, *Ιλιάς* Λ 379. Η ίδια η λέξη *λόχος* (*έλοχεύω/λόχημι*) σημαίνει ουσιαστικά την ενέδρα, ή την μικρή μονάδα που την πραγματοποιεί. Ο Ξενοφών περιγράφει στην Παφλαγονία καταπληκτικά παραδείγματα ενόπλων χορών που δεν χορεύτηκαν όμως από Κρήτες, αλλά από άλλους Έλληνες και από μισθοφόρους. Αναφέρονται η *Καρπαία*, με σπορά όπλων, πρόταση ασπίδων και κυβιστήσεις, το *Περσικόν*, με κρούση ασπίδος και καθίσματα και η οπλιτική *Πυρρίχη*. Η τελευταία μάλιστα χορεύτηκε και από γυναίκα, φέρουσα όμως *κούφην* ασπίδα στο πλαίσιο ενός τεχνάσματος, Ξενοφών, *Ανάβασις* ΣΤ'1.5-1.13.

συγκεκριμένη ηλικιακή τάξη νεαρών ανδρών, οι οποίοι ουσιαστικά έχουν πλέον την ικανότητα και τη δύναμη να φέρουν το βαρύ *ὄπλον*¹⁴³.

Η χρήση των ασπίδων με προτομή σε ένα τελετουργικό χορό μίμησης του χορού των Κουρητών φαίνεται κατ' αρχάς προβληματική, παρά το γεγονός ότι η ύπαρξη των χορών στο πλαίσιο τελετών μύησης δεν αμφισβητείται¹⁴⁴. Η κρούση των ασπίδων, το κύριο μορφολογικό στοιχείο του χορού, θα κατέστρεφε τη λεπτή, πολυτελή, διακοσμημένη επιφάνειά τους. Αν τις χρησιμοποιούσαν ποτέ σε τελετουργικούς χορούς με κρούση, αυτή είτε θα γινόταν εικονικά με την μεταλλική κλαγγή να παράγεται στο σωστό χρόνο από τα μουσικά όργανα που συνόδευαν τους χορευτές, είτε θα είχε αντικατασταθεί από κρούση ποδιών ή και τα δύο μαζί¹⁴⁵.

Μια εικόνα όμως ενός τελετουργικού χορού που έχουμε από τη γραπτή παράσταση στο σώμα ενός πήλινου κρατήρα της πρώιμης ΠρΓ περιόδου, (10ος π.Χ. αιώνας), από τη Σύβριτο, προσφέρει μια πρόσθετη δυνατότητα¹⁴⁶ (ΠΙΝ.36). Στο σώμα του αγγείου εικονίζονται τρεις πάνοπλοι πολεμιστές να χορεύουν. Το ότι χορεύουν εκτελώντας μάλιστα άλματα είναι προφανές, διότι εικονίζονται να ίπτανται χωρίς να πατούν επάνω στη γραμμή που συμβολίζει το έδαφος¹⁴⁷. Ο χορός πραγματοποιείται κατά μόνας, γύρω από μία κατασκευή, ιερό ή βωμό και στο ένα άκρο της παράστασης εικονίζονται και τα μουσικά όργανα που συνοδεύουν τους χορευτές¹⁴⁸. Οι ασπίδες που φέρουν, έχουν διαζώματα αποδιδόμενα με ομόκεντρους κύκλους καθώς και ομφαλό που δηλώνεται με παχιά στιγμή. Η παράσταση, εκτός από το ότι βεβαιώνει την ύπαρξη των ένοπλων τελετουργικών χορών από πολύ νωρίς, διαφωτίζει σχετικά με τον τρόπο που θα μπορούσαν να φέρονταν οι ασπίδες με

¹⁴³ Όμηρος, *Ιλιάς* I 58, Ησίοδος, *Θεογονία* 137. Η ικανότητα του Νεοπτόλεμου στην αποφυγή ενέδρας μέσω της πυρρίχης, του *τρωϊκοῦ πηδήματος* (άλμα εξόδου από τον Δούρειο Ίππο) και του χειρισμού του όπλου, είναι πολύ ταιριαστή στην με το όνομά του, «νέος πολεμιστής» ή «νέος πολίτης», Ευριπίδου, *Ανδρομάχη* 1120-1140, Lonsdale 1993, σ.140-141, Harmon 2008, σ.270-271..

¹⁴⁴ Prent 2005, σ 598-599.

¹⁴⁵ Αντιστοίχως στο κείμενο του Ύμνου του Παλαικάστρου (3ος-2ος π.Χ. αιώνας), ο οποίος απηχεί παλαιότερες δοξασίες, Pearlman 1995, σ.161, μνημονεύεται εμμέσως *πυρρίχη*, χορός των ασπιδοφόρων Κουρητών που γίνεται με κρούση ποδιών και όχι όπλων. Συντονισμένη κρούση ποδιών με επιθετική, επιδεικτική προβολή τους υπάρχει ακόμη στους πολεμικούς ανδρικούς κρητικούς χορούς, όπως βέβαια υπάρχει, ως κύριο χαρακτηριστικό τους και το χορευτικό άλμα.

¹⁴⁶ D'Agatha 2012, σ.213-219, 228-232. Σε περίτμητες πήλινες καμπύλες πλάκες από τον Τσούτσουρο εικονίζονται δύο ασπιδούχοι πολεμιστές, να κρατούν ασπίδες και να εκτελούν έναν ακόμη «κύκλιο» χορό. Αυτό οπωσδήποτε το υπαγορεύει η καμπύλη, ίσως κυλινδρική κατασκευή της πλάκας, στην οποία εικονίζονται οι πολεμιστές στον «έν γούνασιν δρόμο». Εδώ όμως κρατούν τις ασπίδες κανονικά από τις λαβές, Κάντα και Δαβάρας, 2011, σ.142-145.

¹⁴⁷ D'Agatha 2012,σ.223-225.

¹⁴⁸ D'Agatha 2012, σ.225-228.

προτομή σε έναν τέτοιον χορό¹⁴⁹. Στον κρατήρα της Συβρίτου, οι ασπίδες κρέμονται με τελαμώνα από τον λαιμό του πολεμιστή, αφήνοντας τα χέρια ελεύθερα να κινούνται και να κρατούν το δόρυ. Αυτός ο τρόπος μεταφοράς οπωσδήποτε δεν θα έφθιρε την ασπίδα, όσο ευαίσθητη κι αν ήταν η επιφάνειά της.

Ένοπλοι τελετουργικοί χοροί αυτού του είδους θα χορεύονταν πιθανόν στις καταληκτικές τελετές ενηλικίωσης των νέων, σε κάποιο ιερό χώρο, μετά το πέρας της εκπαίδευσής τους στις αγέλες. Αυτές οι τελετές περιελάμβαναν επίδειξη της ικανότητας χειρισμού των όπλων τους¹⁵⁰. Ορισμένοι από αυτούς τους νέους που αποφοιτούσαν από τις αγέλες¹⁵¹, αφού «απάγονταν» από μεγαλύτερους ηλικιακά άνδρες-καθοδηγητές, παρουσιάζονταν στο *ἀνδρείον* των τελευταίων και λάμβαναν δώρα. Κριτήριο επιλογής τους ίσως να ήταν μια νίκη σε αγώνα δρόμου εντός της αγέλης, μετά την οποία είχαν υποχρέωση να φυτέψουν ένα ελαιόδεντρο¹⁵². Κατόπιν διήνυαν ένα διάστημα εν κρυπτώ, ασχολούμενοι με το κυνήγι και επανεμφανίζονταν τελικά ως *δρομεῖς*, ως πλήρεις δηλαδή πολίτες. Το ρήμα *ἐκδραμεῖν*, το οποίο απαντά σε επιγραφές κρητικών πόλεων σήμαινε ουσιαστικά αποφοίτηση από την αγέλη. Μόνον οι πλήρεις πολίτες, διατηρούσαν το δικαίωμα να φέρουν όπλα και να γυμνάζονται στο γυμνάσιο, το οποίο στην Κρήτη ονομαζόταν *δρόμος*¹⁵³. Το επίθετο

¹⁴⁹ Prent 2005, σ.578-579. Η διάμετρος των ασπίδων με προτομή (0,40-0,65μ.) επιτρέπει αυτή τη χρήση. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί ίσως η μεγάλη (0,83μ.) ασπίδα του κυνηγιού του Ιδαίου, (αρ.6 στην αρίθμηση του Kunze). Η ίδια ασπίδα εικονίζει με πολύ παραστατικό τρόπο, με τον οποίο φέρονταν οι ίδιες ομφαλωτές ασπίδες από τους Κρήτες μαχητές, με τελαμώνα περασμένο από τον λαιμό τους, ώστε να μένουν τα χέρια ελεύθερα για να χρησιμοποιούν το τόξο: Tausend 2008, σ.1020,1023, 1025-1026. Η ίδια η ομφαλωτή ασπίδα είναι μια αναχρονιστική κρητική ιδιαιτερότητα που στηρίζεται στη μυκηναϊκή παράδοση.

¹⁵⁰ Όλοι αντλούν πληροφορίες από τον Έφορο (FGrH 64), ιστορικό του 4ου αιώνας π.Χ., αποσπάσματα του οποίου παραδίδει εν εκτάσει ο Στράβων (*Γεωγραφικά* I. 4.20-21). Βλ. ακόμη Willets 1962, σ.46-53, Monaco 2006, σ.131, D'Agatha 2012, σ.232-233, 235.

¹⁵¹ «Αρπαγής» δεν τύγγαναν όλοι οι νέοι, αλλά οι επιφανέστεροι και μάλιστα αυτοί που ξεχώριζαν ως προς την ανδρεία και την κοσμιότητα. Αυτό υπονοείται στην αφήγηση του Στράβωνος και η Λεμπέση (1985, σ.190), πολύ σωστά το επισημαίνει.

¹⁵² Λεμπέση 1985, σ.190, Μανδαλάκη 2004, σ.43-44. Αυτή η λεπτομέρεια αναφέρεται σε τμήμα της επιγραφής του όρκου των Δρηρίων, σύμφωνα με τον οποίο ο νικητής ήταν υποχρεωμένος να φυτέψει ελαιόδεντρο και να το μεγαλώσει: Willets 1962, σ.200-201. Επειδή το χωρίο στην επιγραφή είναι δυσερμήνευτο, ίσως ο αγώνας να λάμβανε χώρα μετά την επιστροφή των νέων από τη δίμηνη παραμονή τους στην ύπαιθρο. Έτσι, όμως, ερμηνεύεται δυσκολότερα η φράση «ο νικητής της αγέλης». Ίσως αυτό το νεαρό ελαιόδεντρο να είναι το φυτό που εικονίζεται εντός του κτηρίου-βωμού της παράστασης του κρατήρα της Συβρίτου, αποτελώντας κατά πάσα πιθανότητα αναφορά στη φυτική υπόσταση της χθόνιας θεότητας, στη γιορτή της οποίας γίνονταν οι τελετές ενηλικίωσης. Η D'Agatha (2012, σ.235), θεωρεί το δέντρο απλά ως σύμβολο γονιμότητας. Μια νίκη σε τέτοιο αγώνα *ἐκδραμόντων* της αγέλης ίσως απηχεί και η φράση *νικᾶσαι ἡλιζίαι*, από την αποσπασματικά σωζόμενη αναθηματική μάλλον επιγραφή από την Ελεύθερνα (I.C.II, xii 2.).

¹⁵³ Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 2.1264, 20. Βλ. ακόμη Λεμπέση 1985, σ.193 και Μανδαλάκη 2004, σ.43, για περισσότερες πηγές. Η *κρυπτεία* του Διός όσο ήταν βρέφος και η εμφάνισή του ως νέου θεού, αφού

δρομεὺς απαντά και σε επιγραφή από την ίδια την Ελεύθερνα¹⁵⁴. Οι αγώνες δρόμου, και οι ονομασίες *δρομεὺς*, *Δρόμεια*, *Δρόμειος*¹⁵⁵, για τους τέλειους πλέον πολίτες, τις εορτές και τον μήνα των εορτών αντίστοιχα, αποτελούν άλλο ένα στοιχείο που συνδέει αυτές τις τελετές ενηλικίωσης με την πολυσχιδή προσωπικότητα των Κουρητών. Οι μυθικοί αυτοί νέοι, κατά μία εκδοχή, ερχόμενοι από την Κρήτη στην Ολυμπία, γυμνάζονταν κάνοντας αγώνες δρόμου, με τον νικητή να στεφανώνεται με αγριελιά¹⁵⁶.

Οι νέοι που επέστρεφαν από την απαγωγή, οι επονομαζόμενοι *παρασταθέντες*, λάμβαναν ως δώρα από τους απαγωγείς τους, τους *φιλήτορες*¹⁵⁷, πολεμική στολή, βόδι και *ποτήριο*¹⁵⁸. Η στολή και το ποτήριο αποτελούσαν σύμβολα του άνδρα, ο οποίος δικαιούνταν πλέον να φέρει όπλα, να σπένδει στους θεούς¹⁵⁹, να πίνει, χωρίς

ενηλικιώθηκε, μεταφέρεται στα επίθετα *σκότειοι* για την Κρήτη και *κρυπτοί* για τη Σπάρτη, για τους απαθθέντες νέους που εκπαιδεύονταν στην ύπαιθρο: Willets 1962, σ.47, Λεμπέση 1985, σ.190. Η αναγεννητική δύναμη του θεού επιδρά και στην ενηλικίωση των νέων. Αυτό αποτελούσε το περιεχόμενο των τελετών μύησης που συνδέονταν με τον συμβολικό θάνατο του παιδιού και την αναγέννησή του ως άνδρα. Ομοίως οι Κουρήτες απέκρυψαν το βρέφος Δία έως ότου ενηλικιωθεί. Έτσι, οι τελετές συνδυάζονταν με την ετήσια απουσία και επανεμφάνιση του Κρηταγενούς Δία, τον θάνατο και την αναγέννησή του. Ο ετησίως αναγεννώμενος θεός περνά από όλα τα στάδια του ανθρώπινου κύκλου της ζωής: Willets 1962, σ.219. Η ζωογόνος δύναμη που εκλύεται με την έλευση του νεαρού θεού καθρεπτίζεται παντού, σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής της πόλης, όπως με ενάργεια περιγράφει ο Ύμνος του Παλαικάστρου: Willets 1962, σ.213-214. Επίσης βλ. Pearlman 1995, σ.162-163,165-167, για τη σύνδεση του Ύμνου με τον ετήσιο όρκο των εφήβων (Ιτανος και Δρήρος).

Ο Willets (1962, σ.205-206) διακρίνει τρία στάδια μύησης, (*πομπή*, *άγωνα* και *κῶμο*), και παρουσιάζει τις ομοιότητες των εθίμων με τα αντίστοιχα αθηναϊκά, για τα οποία υπάρχει περισσότερη πληροφόρηση.

¹⁵⁴ Σταμπολίδης 2004, σ.154, αρ.9.

¹⁵⁵ Εορτή *Δρόμεια* και *Δρόμειος* μήνας στην Πριανσό και *Έκδύσια*, εορτή προς τιμήν της Αφροδίτης στη Φαιστό: Willets 1962, σ.106, 201, 284-285, Λεμπέση 1985, σ.191. Τα *Έκδύσια* εορτάζονταν με τη λήξη του μεταβατικού σταδίου της απογύμνωσης του νέου, το οποίο μεσολαβούσε από την απόρριψη του παιδικού ενδύματος της αγέλης, έως την περιβολή με την πολεμική στολή του άνδρα. Ήταν δηλαδή και αυτά εορτή ενηλικίωσης.

¹⁵⁶ Schwenn 1922, σ.2204, Willets 1962, σ.201-202, 206. Ο δρόμος αποτελούσε το πρώτο και μοναδικό αγώνισμα στις πρώτες Ολυμπιάδες, ενώ το κλαδί της αγριελιάς ήταν το βραβείο των νικητών.

¹⁵⁷ Για το ζεύγος *παρασταθέντος* / *φιλήτορος*, και την απεικόνιση του στα περίμητα πλακίδια της Σύμης Βιάννου, βλ. Λεμπέση 1985, σ.189-194.

¹⁵⁸ Η περιγραφή των Εφόρου/Στράβωνος, αναφέρεται πιθανότατα σε τελετές συνδεδεμένες με τη λατρεία του Διός: Στράβων, *Γεωγραφικά* I. 4.21.

¹⁵⁹ Αθήναιος (Πυργίων), *Δειπνοσοφισταί* 4.143ε.

να φτάνει *εἰς μέθην*¹⁶⁰ και να μετέχει στα *ἀνδρεῖα*. Το βόδι που θυσιαζόταν στον Δία και μοιραζόταν κατόπιν στους συνεστιαζόμενους περιέκλειε πλήθος συμβολισμών. Πέρα από συμβολική εικόνα του νεαρού θεού που διαμελίζεται και διαμοιράζεται μέσω της τροφής, συνέχοντας όλα τα μέλη της κοινότητας¹⁶¹, αποτελούσε ουσιαστικά και την πρώτη συμβολή του νέου πολίτη στα συσσίτια των ανδρών¹⁶². Σημαντική είναι εξ ἄλλου η παρατήρηση ότι το βόδι αποτελεί σύμβολο εξημέρωσης και γονιμότητας, κυρίως λόγω της επίδοσής του στο ὄργωμα¹⁶³.

Οι νέοι ορκίζονταν κατά τη διάρκεια μιας εορτής που σε επιγραφές κάποιων κρητικών πόλεων αναφέρεται, με διαφορετικό κάθε φορά ὄνομα, ως *Θιοδαΐσια*, *Δρόμεια* αλλά και *Ἐκδύσια*¹⁶⁴. Η εορτή είχε διαφορετικό ὄνομα και γινόταν προς τιμήν διαφορετικής θεότητας αναλόγως την πόλη¹⁶⁵. Περιελάμβανε και τελετή ορκωμοσίας των νέων που γινόταν πλέον κανονικοί πολίτες, στην οποία ήταν υποχρεωμένοι να παρίστανται αντιπρόσωποι από σύμμαχες πόλεις¹⁶⁶. Υπήρχαν διαφοροποιήσεις ως προς τα θυσιαζόμενα ζώα προς τιμήν της θεότητας και στον τύπο

¹⁶⁰ Πλάτων, *Μίνως* 320α. Στη Σπάρτη παρουσιάζονταν εμπρός στους εφήβους εἴλωτες σε κατάσταση μέθης, ὥστε να αποτελέσουν παράδειγμα προς αποφυγήν, Πλούταρχος Λυκούργος, 28.4. Σε αρχαϊκή επιγραφή της Ελεύθερνας επιτρέπεται στον δρομέα, παρά την γενικότερη προτροπή *μη ἰνπίνεν*, η κατά περίπτωση συμποτική πόση ασφαλώς με μέτρο: Van Effenterre-Καλπαξής 1991, σ. 17-21, Καλπαξής 2004, σ.154, αρ.9, Μανδαλάκη 2004, σ.217.

¹⁶¹ Willets 1962, σ.219, Σταμπολίδης 2005-2006, σ.191-192.

¹⁶² Willets 1962, σ.205 και 213, Sergent 1985, σ.43, Μανδαλάκη 2004, σ.45-46, Prent 2005, σ.580-581.

¹⁶³ De Poligniac 2000, σ.64-65 και 72-74.

¹⁶⁴ Τα *Θιοδαΐσια* γίνονταν στην υπόλοιπη Ελλάδα προς τιμήν του Διονύσου. Στην Κρήτη ὁμως και πιθανότατα στο Ιδαίον και το Δικταίον, γίνονταν προς τιμήν του Διός: Nilsson 1950, σ.591, Willets 1962, σ.104-109, 202-203, Λεμπέση 1985, σ.196. Η λατρεία του χθόνιου Κρηταγενούς Δία, ὄντας παλαιότερη στην Κρήτη, προκατέλαβε τη θέση της ελληνικής λατρείας του Διονύσου, μην επιτρέποντας στην τελευταία να ριζώσει στο νησί. Κατά συνέπεια, διονυσιακές τελετές, ὅπως το θέατρο, οι οποίες συνδέθηκαν ιδιαίτερα στην Αθήνα, αλλά και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας με τη λατρεία του Διονύσου, δεν ευδοκίμησαν στην Κρήτη.

¹⁶⁵ Η Λεμπέση 1985, σ.194-195, 198., θεωρεί επίσης ως πιθανότερη εορτή τα *Θιοδαΐσια*, στο ιερό του Ερμή στη Σύμη. Για την περίοδο που μας απασχολεί, τυπικό ἀνάθημα προς τιμήν της θεότητας σε αυτό το ιερό είναι τα περίτμητα χάλκινα πλακίδια.

¹⁶⁶ Για τα ονόματα της εορτής ενηλικίωσης σε άλλες πόλεις της Κρήτης, βλ. Pearlman 1995, σ.166. Ὅλες σχεδόν οι ονομασίες τους μπορούν να συνδεθούν με τα δώρα προς τους νέους, τα οποία αναφέρει ο Στράβων. Για την παρουσία των αντιπροσώπων, βλ. Willets 1962, σ.207.

των αναθημάτων που προσφέρονταν σε κάθε ιερό με την ευκαιρία αυτών των τελετών¹⁶⁷.

Οι ίδιοι οι *παρασταθέντες* κατείχαν επίτιμες θέσεις στους χορούς και στους αγώνες και ξεχώριζαν ακόμη και μετά το πέρας της διαδικασίας ενηλικίωσης τους ως *κλεινοί*¹⁶⁸. Στο Ιδαίον και στη στενά συνδεδεμένη μαζί του Ελεύθερνα¹⁶⁹, φέρονταν ίσως οι τελετουργικές ασπίδες με προτομή κατά την διάρκεια τέτοιων τελετών ενηλικίωσης και μετά τη λήξη τους ανετίθεντο προς τιμήν του Διός. Ίσως να αποτελούσαν εξάρτημα της πολεμικής στολής που έδιναν οι *φιλήτορες* στους νέους ή μέρος του συνόλου των δώρων που λάμβαναν οι τελευταίοι από τους εραστές τους¹⁷⁰. Η ασπίδα αποτελούσε τον συνδετικό δεσμό της φάλαγγας¹⁷¹, αλλά κυρίως τον δεσμό του οπλίτη με τον άμεσο παραστάτη του¹⁷². Το όνομα *παρασταθέντες* για τους νεαρούς *έρωμένους* δεν ήταν επομένως τυχαίο. Η μεταγενέστερη φάλαγγα και ειδικά επίλεκτες αριστοκρατικές μονάδες, όπως ο θηβαϊκός *Ιερός Λόχος* ή οι τριακόσιοι Σπαρτιάτες *Ίππεις*, ενσωμάτωναν μεγάλο αριθμό τέτοιων ζευγών *παρασταθέντων* / *φιλητόρων*, οι δεσμοί των οποίων είχαν από νωρίς χαλυβδωθεί με μυητικές πολεμικές πρακτικές¹⁷³. Η ανάθεσή των ασπίδων σήμαινε, σύμφωνα με κάποιους ερευνητές, την επιτυχή περαίωση της διαδικασίας ενηλικίωσης¹⁷⁴. Αποτελούν για την περιοχή, όπως και για άλλες που σχετίζονται με τη λατρεία του Κρηταγενούς Διός τον χαρακτηριστικό τύπο αναθήματος, όπως αποτελούσαν για τον Ερμή στο ιερό της Σύμης τα περίτμητα πλακίδια¹⁷⁵.

¹⁶⁷ Λεμπέση 1985, σ.192, Μανδαλάκη 2004, σ.45. Στη Σύμη, τα θυσιαζόμενα ζώα ήταν συνήθως αίγες. Σε άλλες, ωστόσο, περιοχές, στις οποίες λατρευόταν ο Δίας, θυσιαζόταν κανονικά το βόδι, όπως παραδίδουν οι αρχαίες πηγές: και όπ.α., υπ.137.

¹⁶⁸ *Κλεινοί* φαίνεται ότι γίνονταν πλέον οι επίλεκτοι νέοι, αφού είχε ολοκληρωθεί η διαδικασία ενηλικίωσης που περιελάμβανε και τον ομαδικό γάμο τους. Αυτοί διακρίνονταν από την *διάσημον έσθητα* που έφεραν, η οποία μάλιστα απεικονίζεται σε κάποια από τα περίτμητα πλακίδια της Σύμης: Λεμπέση 1985, σ.22, Α2, σ.31, Α23, σ.40, Α45 και σ.190. Για την ερωτική διάσταση της δίμηνης απαγωγής, βλ. Sergent 1985, σ.42-43.

¹⁶⁹ Σταμπολίδης 1998, σ.125-128, Γούλα 2006, σ.59-68.

¹⁷⁰ Monaco 2006, σ.131.

¹⁷¹ Είναι γνωστή η απάντηση του Δημάρατου που εξηγεί ότι οι Σπαρτιάτες φέρουν *την δ' ασπίδα της κοινής τάξεως ένεκα*: Πλούταρχος, *Ηθικά* 220Α.

¹⁷² Για τη σχέση τους υπό την προστασία της ασπίδας υπάρχει και μυθολογικό υπόβαθρο, για τη σχέση Ηρακλή-Ιολάου, Αριστοτέλης, *fragm.2 (R² 92, R³ 97) Ερωτικός, ...λέγεται δὲ καὶ τὸν Ἰόλεον τοῦ Ἡρακλέους ἔρώμενον ὄντα, κοινωνεῖν τῶν ἄθλων και παρασπίζειν*.

¹⁷³ Sergent 1985, σ.42.

¹⁷⁴ Prent 2005, σ.386.

¹⁷⁵ Όπ.α., υπ.162. Η ασπίδα ως ανάθημα δεν σχετίζεται αποκλειστικά με τον Δία. Στο Άργος οργανώνονταν πομπές εφήβων προς τιμήν της Αθηνάς. Μια αρχαία ασπίδα μεταφερόταν κατά τη

Όπως ήδη αναφέρθηκε, εκτός από τα ιερά, ένας εναλλακτικός χώρος ανάθεσης αυτών των όπλων θα μπορούσε να είναι τα *άνδρεια*¹⁷⁶, οι χώροι συγκέντρωσης και συνεστίασης των ανδρικών *έταιρειών*, που είχαν επίσης θρησκευτικό χαρακτήρα¹⁷⁷. Οι χώροι αυτοί που είχαν ικανό μέγεθος και τοποθετούνταν συχνά σε δεσπόζουσα θέση περιείχαν εστία και θρανίο. Σύμφωνα μάλιστα με την παράδοση, περιείχαν τράπεζα αφιερωμένη στον Ξένιο Δία, για τον οποίο παραδίδεται και η επωνυμία *Έταιρειος*. Η σχέση των χώρων αυτών και με τις τελετές μύησης είναι δεδομένη, διότι στο *άνδρειον* του *φιλήτορος* παρουσιαζόταν κατ' αρχάς ο νεαρός *έρωμένος* πριν από

διάρκειά τους, η οποία υποτίθεται ότι ανήκε στον Διομήδη. Στη Σπάρτη γίνονταν προσφορές ασπίδων από τους εφήβους προς τιμήν της Χαλκιοίκου Αθηνάς: De Poligniac 2000, σ.120.

¹⁷⁶ Prent 2005, σ.456-457. Για τη δυσκολία διάκρισης ναών από τα *άνδρεια*, για τη θρησκευτική χρήση τους και την ταύτιση κάποιων χώρων ως *άνδρειων* από την αρχαιολογική έρευνα, βλ. επίσης Μανδαλάκη 2004, σ.215, Prent 2005, σ.451-476, καθώς και την πολύ εύληπτη συνοπτική εξέταση του Erickson (2011, σ.386-389). Ως *άνδρεια* χαρακτηρίζονται από κάποιους ερευνητές δημόσια κτήρια στη Δρήρο, τον Πρινιά, το Αφρατί, την Πραισό και την Αζό: Prent 2005, σ. 280, 303, 453,457,459, 631-632. Μια από τις σίγουρες περιπτώσεις είναι αυτή του κτηρίου στον Αζογριά: Wallace 2010, σ.278-281, 386-388. Το κτήριο στη Δρήρο περιείχε και όπλα ως αναθήματα. Το ίδιο υποτίθεται ότι συνέβαινε στο Αφρατί, ενώ το κτήριο της Αζού συνδέεται με επιγραφή που αναφέρει τη σίτιση ξένων τεχνιτών στο *άνδρειον*. Αντίστοιχη ίσως χρήση θα είχε το μεγαλύτερο κτήριο στη θέση *Κατσιβελος*, στην ανατολική κλιτύ του λόφου της Ελεύθερας, το οποίο περιείχε εστία: Θέμελης 2004, σ.48-50. Ως πρωτο-*άνδρεια* έχουν χαρακτηριστεί χώροι στη Φαιστό και τη Σύβριτο, οι οποίοι χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο. Αυτό δείχνει τη μακρά πορεία του θεσμού των συσσιτίων μέχρι την παγίωσή του κατά την Εποχή του Σιδήρου και την καταγραφή του από τους αρχαίους συγγραφείς: Erickson 2011, σ.385-386. Η δυσκολία στον διαχωρισμό τους προκύπτει διότι ναοί και *άνδρεια* περιείχαν εστίες και χρησίμευαν για συνεστιάσεις, ενώ φιλοξενούσαν συγχρόνως και θρησκευτικές πρακτικές, Rizzotto 2015, σ. 20-21. Υπάρχουν δυσκολίες στο να δεχθεί κάποιος ότι κτήρια σε δεσπόζουσα θέση, με λατρευτικά αντικείμενα και μνημειακό χαρακτήρα, όπως ο ναός της Δρήρου ή ο ναός Α του Πρινιά, δεν ήταν ναοί, επειδή ενσωμάτωναν στη χρήση τους προετοιμασία και κατανάλωση φαγητού: Wallace 2010, σ.267-271. Αναφορά στα *άνδρεια* γίνεται από νωρίς στις επιγραφές: Erickson 2011, σ.384. Είναι αλήθεια ότι αρχαίες πηγές, όπως ο Δωσιάδας [Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 4.143α-δ, (FGrH 458 F2)], έχουν ασάφειες ή μπορεί να αναφέρονται αποκλειστικά στους θεσμούς μιας και μόνης πόλης. Πολλοί όμως σύγχρονοι ερευνητές παραβλέπουν το γεγονός ότι στα κοινά συσσίτια εμπλεκόταν συνήθως ένας σχετικά μικρός αριθμός ανδρών, τα μέλη μιας πολεμικής, αριστοκρατικής ελίτ, όπως ξεκάθαρα γνωρίζουμε και για τη Σπάρτη. Ως εκ τούτου ο προβληματισμός τους για την επάρκεια των προμηθειών, το μέγεθος των κτηρίων και τη συχνότητα των γευμάτων είναι συχνά υπερβολικός.

¹⁷⁷ Ουσιαστικά *άνδρεια* είναι τα ίδια τα συσσίτια. Στην Κρήτη, ωστόσο, ονομάζονταν *άνδρεια* και οι χώροι που γευμάτιζαν οι άνδρες: Στράβων *Γεωγραφικά* I. 4.18, Sergent 1985, σ.41-42. Μια άλλη ονομασία για αυτά είναι απλά *οίκος*. Λεπτομέρειες για τον τρόπο συνεστίασης των Κρητών παραδίδει ο Αθήναιος (*Δειπνοσοφισταί* 4.143α-στ), ενσωματώνοντας αποσπάσματα των Κρητών συγγραφέων Πυργίονος (FGrH 467 F1BNJ) και Δωσιάδα από τη Λύκτο (FGrH 458 F2). Ο τελευταίος θεωρείται ως η κύρια πηγή για τα κρητικά συσσίτια: Παναγόπουλος 1981, σ.20. Πληροφορίες για το θέμα παραδίδει και ο Στράβων (Εφορος): *Γεωγραφικά* I 4.20. Για την ανάθεση όπλων στα *άνδρεια*, τα οποία που δεν προέρχονταν απαραίτητα από λάφυρα, αλλά αποτελούσαν δώρα-αναθήματα, βλ. Μανδαλάκη 2004, σ.40-42, Prent 2005, σ.386, Monaco 2006, σ.132.

τη δίμηνη περιπλάνηση τους στην ύπαιθρο και εκεί λάμβανε δώρα¹⁷⁸. Τα *άνδρεια* βέβαια δεν συνδέονταν αποκλειστικά με τις τελετές μύησης -ενηλικίωσης, αλλά κυρίως αποτελούσαν την έδρα των *έταιρειών* των ωρίμων ανδρών, οι οποίοι συγκροτούσαν πολιτική, πολεμική αλλά και θρησκευτική κοινότητα¹⁷⁹. Δεν αποκλείεται, και κάποιοι ερευνητές το υποστηρίζουν, αυτές οι ασπίδες να αποτελούσαν κοινά αφιερώματα αυτών των ανδρικών συνδέσμων και όχι μεμονωμένα αφιερώματα των νέων πολιτών-οπλιτών¹⁸⁰. Όμως η εκδοχή που συνδέει τις ασπίδες με τις τελετές ενηλικίωσης παραμένει η πιθανότερη.

Ένοπλοι χοροί δεν χορεύονταν όμως μόνο κατά τις τελετές ενηλικίωσης, αλλά και στις τελετές ταφής. Στην Ιλιάδα δεν αναφέρεται χορός στους ταφικούς αγώνες προς τιμήν του Πατρόκλου, αλλά παραδίδεται ότι ο χορός *πυρρίχη* εφευρέθηκε από τον Αχιλλέα που τον χόρευε οπλισμένος, γύρω από την ταφική πυρά του φίλου του¹⁸¹. Η *πυρρίχη* συνδέεται εδώ ετυμολογικά με το *πῦρ*. Δεν αποκλείεται λοιπόν να χρησιμοποιήθηκε η ασπίδα σε έναν ταφικό χορό, γύρω από την πυρά του νεκρού πολεμιστή. Οι κυκλικές επαναλαμβανόμενες κινήσεις του χορού είχαν καθαρτική δύναμη, ενώ ο ίδιος ο χορός λειτουργούσε ως ένα ενοποιητικό κοινωνικό στοιχείο. Ειδικά ο ένοπλος χορός αποτελούσε υπόμνηση της συλλογικής αρετής, αλλά κυρίως της αρετής του νεκρού¹⁸². Από έναν τέτοιο χορό προς τιμήν του χαμένου πολεμιστή, ήταν εύκολο η ασπίδα να καταλήξει στον τάφο του.

Όμως εδώ θα πρέπει να γίνει μια απόπειρα ερμηνείας της τοποθέτησης στον τάφο μιας ασπίδας του συγκεκριμένου τύπου. Περισσότερες της μίας εκδοχές πρέπει να εξεταστούν για το περιεχόμενο ενός ασύλητου μεν τάφου, με μακρά όμως διάρκεια χρήσης, εντός του οποίου έγιναν κατά καιρούς μικροαναμοχλεύσεις και

¹⁷⁸ Στράβων, *Γεωγραφικά* I 4.21. Πολύ ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι ο κρατήρας της Συβρίτου με την παράσταση του ένοπλου χορού, στον οποίο έγινε ήδη αναφορά, προέρχεται από το Κτήριο 3 της θέσης Θρόνος-Κεφάλαια (Σύβριτος). Ο χώρος αυτός είχε εστία και τα ευρήματά του τον χαρακτηρίζουν με βεβαιότητα ως χώρο συνεστίας, ως ένα πρώιμο *άνδρειον*. Εύλογα προκύπτει, λόγω της παράστασης του κρατήρα, η σύνδεσή του με τον ένοπλο χορό και τις τελετές ενηλικίωσης: D'Agatha 2012, σ.213-219, 236-238.

¹⁷⁹ Τα σπαρτιατικά *φειδίττια* αποτελούσαν πλέον τα κινητά υποκατάστατα των *άνδρειων*. Αυτό αποτελούσε μια διαφορά από την Κρήτη, όπου είχε διατηρηθεί και ο θεσμός και το όνομα: Sergeant 1985, σ.41-42.

¹⁸⁰ Για την παρουσίαση αυτών των απόψεων, βλ. Prent 2005, σ.598-599. Δεν αποκλείεται βέβαια ο συνδυασμός και των δύο εκδοχών. Η ανάδειξη ενός νέου σε πολεμιστή και η ενσωμάτωσή του στην κοινότητα των οπλιτών αποτελούσε μάλλον την καλύτερη αφορμή για την ανάθεση μιας ασπίδας.

¹⁸¹ Παραστάσεις οπλικών χορών γύρω από ταφικά μνημεία υπάρχουν και στην αγγειογραφία: Lonsdale 1993, σ.241-242, Harmon 2008, σ.270-271.

¹⁸² Θα ήταν ενδιαφέρον να επανεξεταστεί υπό αυτό το πρίσμα η παράσταση στον κρατήρα της Συβρίτου, αν και αυτός, όπως ήδη σημειώθηκε, δεν βρέθηκε σε ταφικό χώρο.

τακτοποιήσεις¹⁸³. Η ερμηνεία εξαρτάται εν πολλοίς από το αν η ασπίδα προσφέρθηκε ως κτέρισμα ενός ή περισσοτέρων νεκρών¹⁸⁴. Αν η ασπίδα κάλυπτε εξ αρχής τον τεφροδόχο αμφορέα Α143 και αν αυτή ήταν τελικά η πρόθεση αυτών που την απέθεσαν, τότε πρόκειται για αντικείμενο που σχετίζεται αποκλειστικά με τον συγκεκριμένο νεκρό. Σε αυτή την περίπτωση, η σύνδεση της απόθεσής της στον τάφο Α1Κ1 της Ελεύθερνας με τις τελετές ενηλικίωσης γίνεται ελκυστική. Το αντικείμενο τοποθετήθηκε πάνω στο τεφροδόχο αγγείο, ίσως γιατί ο εύρωστος, τριανταπεντάρης νεκρός του πιθαμορέα Α143, υπήρξε στο παρελθόν *κλεινός*¹⁸⁵ ή ο ώριμος *φιλήτωρ* την στιγμή του θανάτου του¹⁸⁶. Ασφαλώς δεν μπορούμε να κλίνουμε υπέρ της μίας ή της άλλης ιδιότητας με αποκλειστικό κριτήριο την ηλικία του. Ιδιαίτερα μάλιστα, καθώς η ιδιότητα του *κλεινοῦ* συνόδευε και ξεχώριζε τον άνδρα δια βίου. Στο πλαίσιο αυτό μια ασπίδα ως κτέρισμα-κάλυμμα του τεφροδόχου του θα αποτελούσε ίσως υπόμνηση της τιμητικής θέσης του¹⁸⁷.

Ειδικότερα, ένας αιφνίδιος θάνατος κατά τη διάρκεια της «σκοτειάς», δηλαδή της απαγωγής του νέου και της περιπλανήσεως στις εσχατιές της επικράτειας της πόλης θα αποτελούσε ίσως μια ακραία σύμπτωση που δεν μπορεί να αποκλειστεί¹⁸⁸. Παραδίδεται σαφώς ότι εκτός από τον *φιλήτορα* και τον *έρωμένο*, στην απαγωγή συμμετέχουν οι φίλοι και οι σύντροφοι του τελευταίου, άνθρωποι, δηλαδή, της δικής του ηλικιακής τάξης¹⁸⁹.

Συνεπώς, κατά την κύρια φάση της απαγωγής, μια ομάδα νεαρών κυνηγούσε εκτός πόλης, υπό την καθοδήγηση του ώριμου, επιφανούς, *φιλήτορος*-εκπαιδευτή

¹⁸³ Όπ.α., σ.12-13, υπ. 7 για τα προβλήματα ταφονομίας.

¹⁸⁴ Συνδυασμός των κατωτέρω περιγραφόμενων ή και άλλων δυνατοτήτων είναι επίσης πιθανός.

¹⁸⁵ Δεν μπορεί να αποκλειστεί μια τρίτη ιδιότητα, αυτή του *ἄρχοντος* της αγέλης, πατέρα του *συναγογόντος τοῦς παῖδας* εφήβου, ο οποίος είχε την ευθύνη να τους καθοδηγεί στα κυνήγια και στους δρόμους. Η ηλικία, ωστόσο, του νεκρού του Α143 μάλλον δεν ταιριάζει: Στράβων, *Γεωγραφικά* Ι.4.20.

¹⁸⁶ Αυτή η ιδέα διατυπώνεται από τη Γούλα 2006, σ.46. Εδώ, ωστόσο, γίνεται προσπάθεια να παρουσιαστεί εκτενέστερα και να υποστηριχθεί πληρέστερα η σύνδεση του αντικειμένου με πολεμιστές που έφεραν κάποιον ξεχωριστό τίτλο.

¹⁸⁷ Στράβων, *Γεωγραφικά* Ι.4.21, Sergent 1985, σ. 42-42, Λεμπέση 1985, σ. 189, 191.

¹⁸⁸ Δεν είναι η πρώτη φορά που ένα ταφικό εύρημα στην Ελεύθερνα συνδέεται με στρατιωτικές ενέργειες και «ατυχήματα» της απαγωγής. Πρώτος ο Σταμπολίδης (1996, σ. 155-156), θεώρησε ότι και οι δύο νεκροί, ώριμος και νεαρός, της μεγάλης ταφικής πυράς ΛΛ του νεκροταφείου της Ορθής Πέτρας, αποτελούσαν ένα τέτοιο ζεύγος *φιλήτορος*- *έρωμένου* που σκοτώθηκε σε μία αντίστοιχη πολεμική ενέργεια. Πιθανόν όμως η περίπτωσή τους να μην ήταν η μοναδική, μιας και αυτού του είδους οι πολεμικές συγκρούσεις θα πρέπει να αποτελούσαν τον συνηθισμένο τρόπο πολεμικής εμπλοκής στην Κρήτη.

¹⁸⁹ Στράβων, *Γεωγραφικά* Ι.4.21, ο οποίος όπως σημειώθηκε αντλεί στοιχεία από τον Έφορο (4ος π.Χ. αιώνας).

της¹⁹⁰. Φαίνεται ότι αυτή η δράση δεν είχε πάντα αίσια κατάληξη, καθώς εύκολα μπορούσε να κλιμακωθεί σε αψιμαχία. Η διαδικασία μύησης των νέων στις τεχνικές του πολέμου και της μετατροπής των σε ικανούς πολεμιστές δεν περιοριζόταν αποκλειστικά στο κυνήγι¹⁹¹. Είναι γνωστό από τη Σπάρτη ότι ένα από τα καθήκοντα των νέων στην αντίστοιχη φάση της *κρυπτείας*, ήταν η εξόντωση των δυνατότερων και εξυπνότερων ειλώντων, προκειμένου να περιορίζεται η διάθεσή τους να επαναστατήσουν¹⁹². Προφανώς η φάση της ενηλικίωσης περιελάμβανε και «ασύμμετρες» πολεμικές ενέργειες, μη συντεταγμένες και μη συμβατές με τους κανόνες της τακτικής μάχης, οι οποίες στηρίζονταν στον κλεφτοπόλεμο και την παραπλάνηση¹⁹³.

Αντίστοιχη ασύμμετρη στρατιωτική εκπαίδευση λάμβαναν σίγουρα και οι Κρήτες *σκοτίοι*¹⁹⁴ κατά το διάστημα της δίμηνης αναχώρησής τους από τις πόλεις. Στην Κρήτη δεν υπήρχε πρόβλημα επαναστάσεως της *μνωϊας* ή των *κλαρωτών*, μιας τάξης αντίστοιχης των ειλώντων, λόγω της κοινής στάσης των κρητικών πόλεων απέναντί τους¹⁹⁵. Φαίνεται ότι ο ασύμμετρος τρόπος του μάχεσθαι αφορούσε σε ακροβολισμούς για την τακτική παρενόχληση και βλάβη των συνοριακών φρουρών και των οικισμών όμορων, αλλά αντιπάλων, πόλεων¹⁹⁶. Ο όρος *σκοτίος* ίσως να μην αναφερόταν τελικά μόνο στην περίοδο της δίμηνης απουσίας των νέων, αλλά και στο σκοτάδι, δηλαδή στο προσφορότερο διάστημα της ημέρας για την πραγματοποίηση

¹⁹⁰ Για μία πολύ διαφωτιστική προσέγγιση για το κυνήγι και τις άλλες λεπτομέρειες της απαγωγής, βλ. Sargent 1985, σ.17.

¹⁹¹ Ο Sargent (1985, σ.17), τονίζει ιδιαίτερα τη σημασία του κυνηγιού, δεδομένου ότι αυτό εξασφάλιζε την επιβίωση της ομάδας στις εσχατιές της πόλης. Άλλωστε, η χρησιμότητά του στην εκμάθηση των πολεμικών τεχνικών είναι γνωστή: Ξενοφών, *Κυνηγετικός* Α,18,Γ,1. Ιδιαίτερα τονίζεται η σύλληψη και η προσφορά θηραμάτων (αιγοειδών) στα περιτμητα πλακίδια της Σύμης Βιάννου: Λεμπέση 1985, αρ.Α6, Α14, Α17, Α29, Α36, Α38, Α42, Α56, Γ7, Γ8.

¹⁹² Πλούταρχος, *Βίοι, Λυκούργος* 28.1-4. Υπονοεί ότι στους Σπαρτιάτες *κρυπτούς* χορηγούνταν οι άκρως απαραίτητες προμήθειες κατά την δράση τους αυτή και επομένως οι έφηβοι έπρεπε να εξασφαλίσουν οι ίδιοι περισσότερη τροφή. Άλλωστε η εγκράτεια αλλά και η κλοπή της τροφής αποτελούσε μέρος της σπαρτιατικής εκπαίδευσής, Πλούταρχος, *Βίοι, Λυκούργος* 17.3.

¹⁹³ De Poligniac 2000, σ.88-89. Αντίστοιχη εκπαίδευση λάμβαναν και οι Αθηναίοι έφηβοι κατά τα δύο χρόνια της περιπολίας τους και της φρούρησης οχυρών στα σύνορα της πόλης: Σταϊνχάουερ 2000, σ.147, 294-295.

¹⁹⁴ Για την αντιστοιχία Σπαρτιάτη *κρυπτοῦ* και Κρητός *σκοτίου*, βλ. Willets 1962, σ.46-47, 285.

¹⁹⁵ Αριστοτέλης *Πολιτικά*, 1269a,36-b,5 και 1272b, 10-19, Παναγόπουλος 1987, σ.100-101.

¹⁹⁶ Τα οφέλη αυτής της τακτικής περιγράφει ο Ξενοφών (*Απομνημονεύματα* Γ.5. 25-27), ο οποίος προτείνει τη χρήση των νεαρών με ελαφρά όπλα για ακροβολισμούς. Η πλατωνική αναφορά ... *τῶ δ' ἔργῳ, πάσαις πρὸς πάσας τὰς πόλεις ἀεὶ πόλεμον ἀκήρυκτον κατὰ φύσιν εἶναι*, περιγράφει επακριβώς τη διαρκή έριδα των κρητικών πόλεων και δικαιολογεί εν πολλοίς μια τέτοια ερμηνεία: Πλάτων *Νόμοι*, I 625d-626b.

τέτοιου είδους πολεμικών ενεργειών. Η κλοπή κοπαδιών ίσως αποτελούσε την κυριότερη από αυτές τις ενέργειες¹⁹⁷. Πιθανόν σε έναν τέτοιο ακροβολισμό σκοτώθηκε ο άνδρας του Α143, με αποτέλεσμα η δράση, στην οποία μετείχε είτε με την μία είτε με την άλλη ιδιότητα, να μείνει ανολοκλήρωτη. Έτσι, η χάλκινη ασπίδα που προοριζόταν ως δώρο ή ως ανάθημα μετά το αίσιο πέρας της μύησης του, τον συνόδευσε τελικά στον τάφο του.

Αν η ασπίδα δεν ανήκε στον συγκεκριμένο νεκρό του τεφροδόχου Α143 ή κάποιου άλλου, τότε αποτελούσε κτέρισμα περισσοτέρων του ενός νεκρών¹⁹⁸. Μια σύγχρονη απόθεση μερικών τεφροδόχων γύρω από την ασπίδα, στην ίδια περιοχή του θαλάμου, σε κοινή τάξη και με το ίδιο ίσως τυπικό ταφής, θα αποτελούσε σοβαρό αποδεικτικό στοιχείο. Ένα τέτοιου είδους κοινό κτέρισμα θα μπορούσε ίσως να συνδεθεί και πάλι με τα *άνδρεια*, αν ήταν εφικτό να γίνει ταφονομικός και χρονικός συσχετισμός της ασπίδας με άλλα αντικείμενα του ίδιου τάφου, τα οποία συνδέονται με τα κοινά γεύματα των ανδρών, (κρατευτές, οβελοί, λέβητες, κρατήρες¹⁹⁹). Ίσως κάποια να αποτελούσαν ενός είδους έμβλημα μιας ομάδας επιφανών, ομοτράπεζων πολεμιστών, μελών μιας «έταιρείας» που τους συνόδευσε ως κοινό κτέρισμα στον ομαδικό τους τάφο.

Η δυνατότητα αυτή θα μπορούσε να εξεταστεί και ίσως να υποστηριχθεί καλύτερα με την ολοκλήρωση της μελέτης της ταφονομίας αυτού του πολύ σημαντικού τάφου. Αν η ασπίδα από την Ελεύθερνα και οι αντίστοιχες του τάφου L των Αρκάδων δεν φτιάχτηκαν εξ αρχής για ταφική χρήση, τότε πιθανόν προήλθαν από τα αναθήματα των *ανδρείων*, γιατί δεν μπορεί να γίνει εύκολα αποδεκτό ότι αφιερώματα προς τη θεότητα αφαιρέθηκαν από το ιερό για να αποτεθούν στη συνέχεια σε τάφους. Σε ακραίες περιπτώσεις το πολυτελές αυτό αντικείμενο θα μπορούσε να κατασκευαστεί κατά παραγγελία για να αποτεθεί σε τάφο. Ένας ικανός τεχνίτης θα μπορούσε με εντατική εργασία να το κατασκευάσει σε 1-2 ημέρες, οριακά, δηλαδή, εντός του διαστήματος διατήρησης ενός άταφου πτώματος²⁰⁰. Αυτό

¹⁹⁷ Το φαινόμενο της ζωοκλοπής περιγράφεται και σε αρκετούς αρχαίους μύθους και υπάρχει ακόμη δυστυχώς στην Κρήτη. Αφορά συνήθως στην αρπαγή ζώων από κτηνοτρόφους άλλων κοινοτήτων. Η αρπαγή ζώων με ενέδρα και ο φόνος των βοσκών, ως προοίμιο της σύγκρουσης δύο στρατών, ανήκει επίσης στις παραστάσεις που εικονίζονταν στην ασπίδα του Αχιλλέα: Όμηρος *Ιλιάς*, Σ 520-529.

¹⁹⁸ Αυτή η εκδοχή εξετάζεται, διότι, όπως σημειώθηκε στις συνθήκες εύρεσης, ό.π.α. υπ. 7, η ασπίδα δεν πατούσε απευθείας στο χείλος του τεφροδόχου, αλλά επάνω σε έναν λίθο που κάλυπτε το στόμιό του. Το ενδεχόμενο λοιπόν να κατέληξε εκεί από άλλη θέση παραμένει πάντα σοβαρό.

¹⁹⁹ Για σύγχρονα της ασπίδας «συμποτικά», θα λέγαμε, αντικείμενα που θα μπορούσαν να εξεταστούν υπό αυτό το πρίσμα, βλ. Σταμπολίδης 2004, σ. 259, αρ.298, σ.284, αρ.366, 367, 368 και Σταμπολίδης 2008, σ.115-117 και 158, για κοινά γεύματα και νεκρόδειπνα στην Ελεύθερνα. Υπάρχει, όπως αναφέρθηκε στις συνθήκες εύρεσης του αντικειμένου (όπ. α. υπ. 8), η πιθανότητα να μη συνδέεται αυτό αποκλειστικά με τη συγκεκριμένη ταφή του αγγείου Α143. Αν κάποια από αυτά σχετίζονται μαζί της, ίσως χρησιμοποιήθηκαν για ύστατη φορά στο νεκρόδειπνο προς τιμήν των νεκρών.

²⁰⁰ Σταμπολίδης 1996, 109-110, Σταμπολίδης 2001, σ.198.

βέβαια αυτομάτως προϋποθέτει ότι το αντικείμενο κατασκευάστηκε στην Ελεύθερνα. Ίσως οι παραλείψεις που σημειώσαμε στο κεφάλαιο της τεχνικής, οι οποίες δεν συνάδουν ωστόσο με τη συνολική ποιότητα του αντικειμένου, να οφείλονται στη σπουδή του τεχνίτη να το ολοκληρώσει. Ίσως να χρησιμοποιήθηκε ένα ήδη προετοιμασμένο πέταλο χαλκού για αυτό το σκοπό. Η επιδίωξη των οικείων του νεκρού/των νεκρών θα ήταν να τα προσφέρουν κατά την τελετή της ταφής για να τον/τους τιμήσουν και να εντυπωσιάσουν.

Η κάλυψη πολλών τεφροδόχων πήλινων αγγείων του τάφου Α1Κ1 της Ελεύθερνας με χάλκινα σκεύη, φιάλες, χέρνιβες, λέβητες και την ασπίδα αποτελεί μάλλον μοναδικό φαινόμενο²⁰¹ (ΠΙΝ.6i-iii). Πουθενά αλλού δεν παρουσιάζεται σε τέτοια κλίμακα τρόπος ταφής, όπως αυτός των συγκεκριμένων πολεμιστών της Ελεύθερνας που να συνδέεται τόσο με τον *χάλκεον ὕπνον*, στον οποίο βυθίζονταν οι σκοτωμένοι πολεμιστές της Ιλιάδας²⁰². Επειδή το επίθετο *χάλκεος* / *χάλκεον* χαρακτηρίζει κυρίως τα ομηρικά όπλα, η κάλυψη του τεφροδόχου με χάλκινο σκεύος δηλώνει πρώτα από όλα την ιδιότητά τους ως πολεμιστών και την πτώση τους στη μάχη. Ανάμεσα σε αυτούς, ο νεκρός του Α143 αποτελούσε μοναδική περίπτωση. Η ερμηνεία αυτού του φαινομένου έχει γίνει πολύ εύστοχα από τον ανασκαφέα της Ορθής Πέτρας.

Πρόκειται, κατά την γνώμη του²⁰³, για ταφές αριστοκρατών πολεμιστών, μελών μιας επίλεκτης *έταιρείας*, οι οποίοι συνδέονταν στενά σε θρησκευτικό επίπεδο με τους χαλκάσπιδες Κουρήτες²⁰⁴. Αυτοί επιθυμούσαν, όπως και στη ζωή, να ασπίζονται μετά τον θάνατό τους από χαλκό. Άλλωστε, ένας εκ των Κουρητών, ο Ελευθέρ, υπήρξε ο μυθικός ιδρυτής της πόλης της Ελεύθερνας²⁰⁵. Η κάλυψη των τεφροδόχων αγγείων με χαλκό αποτελεί μια εύγλωττη αναφορά στη σχέση των νεκρών πολεμιστών, των ασπιζομένων με χαλκό στη ζωή και στον θάνατο, με τους μυθικούς αυτούς ασπιδούχους προγόνους.

²⁰¹ Χάλκινες φιάλες, αλλά και ασπίδες σε κάποιες περιπτώσεις, κάλυπταν, όπως αναφέρθηκε, και αρκετά τεφροδόχα αγγεία σε μεμονωμένες ταφές του 10ου-9ου αιώνα π.Χ. στο νεκροταφείο του Κεραμεικού: Kübler 1954, σ.9, 209 (τάφος αρ.1), 210 (αρ.2), 214 (αρ.7), 218 (αρ.13), 234-239 (αρ.38, 41, 42, 43). Πουθενά όμως δεν υπάρχει αντίστοιχη συγκέντρωση τόσων τεφροδόχων καλυμμένων με χάλκινα σκεύη σε έναν ομαδικό τάφο, όπως είναι η περίπτωση στον τάφο Α1Κ1 της Ελεύθερνας. Γενικά η απόθεση πολλών τεφροδόχων σε θαλαμωτούς τάφους είναι μια κρητική ιδιαιτερότητα, Coldstream 1994, σ.106-108.

²⁰² Όμηρος *Ιλιάς*, Λ 241.

²⁰³ Προφορική πληροφορία του καθηγητή Ν. Σταμπολίδη, για την οποία και από αυτή την θέση τον ευχαριστώ.

²⁰⁴ De Poligniac 2000, σ.86-87.

²⁰⁵ Αναφορά στο μυθικό παρελθόν της πόλης, τον Δία και τους Κουρήτες αποτελεί επίσης το θεωρούμενο μνημείο-κενοτάφιο 4Α, με τους γλυπτούς ασπιδούχους πολεμιστές του: Σταμπολίδης 2004, σ.133-134, 234-235 (αρ. 250, 251), Σταμπολίδης 2008, σ.135-136, 142-145.

4. Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

4.1 Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η ασπίδα της Ελεύθερνας προσφέρει τη δυνατότητα μιας νέας χρονολογικής κατάταξης της σειράς των ασπίδων του Ιδαίου. Η ασπίδα προέρχεται, όπως αναφέραμε ήδη, από το κλειστό σύνολο αντικειμένων του τάφου Α1/Κ1 και έτσι είναι δυνατόν, με βάση τα κεραμικά συνευρήματά της και κυρίως με βάση τον πρώιμο ΠΓ αμφορέα που «άσπιζε» να χρονολογηθεί σταθερά. Σχεδόν κανένα από τα παραδείγματα του τύπου του Ιδαίου δεν είχε ως τώρα την τύχη να χρονολογηθεί με ακρίβεια βάσει του ανασκαφικού περιβάλλοντος του²⁰⁶. Η χρονολόγηση των αντικειμένων αυτών στηρίχθηκε στο παρελθόν κατά κύριο λόγο σε τεχνοτροπικές συγκρίσεις και αναλύσεις και υπήρξε από τα μεγαλύτερα προβλήματα που απασχόλησαν την έρευνα. Σ' αυτήν παρουσιάζονται γενικά δύο τάσεις: αυτή της υψηλής χρονολόγησης στον 8ο π.Χ αιώνα και αυτή της χαμηλής χρονολόγησης στον 7ο π.Χ αιώνα. Στο σημείο αυτό θα ήταν χρήσιμη μια παρουσίαση των προτάσεων χρονολόγησης διαφόρων ερευνητών από το 1931 και εξής, προτού γίνουν οι τεχνοτροπικές συγκρίσεις και τελικά η χρονολόγηση των κρητικών ασπίδων. Οι προτάσεις αυτές κρίνονται στα επόμενα κεφάλαια της μελέτης.

Οι κρητικές ασπίδες ταξινομήθηκαν για πρώτη φορά από τον Kunze που στη διεξοδική του μελέτη χρονολόγησε την πλειονότητά τους στον 8ο π.Χ. αιώνα και απέδωσε την κατασκευή τους σε Έλληνες καλλιτέχνες. Ο Kunze κατέταξε τις ασπίδες σε τρεις ομάδες: **A** (Ασσυριακή ομάδα), **B** (ομάδα ασπίδας του κυνηγιού) και **C** (ομάδα του δικτύου των τετραγώνων)²⁰⁷. Οι δυο πρώτες εμφανίζονται από τα τέλη του 9ου π.Χ. αιώνα και εξακολουθούν να παράγονται στον 8ο, ενώ η ομάδα **C** χρονολογήθηκε υστερότερα, αποκλειστικά μέσα στον 8ο π.Χ. αιώνα. Η κατάταξη του Kunze εξακολουθεί και σήμερα να ισχύει, αν και οι χρονολογήσεις του

²⁰⁶ Όπ.α., υπ.4 και σ.12-13, υπ.7. Ο τάφος L των Αρκάδων παρουσιάζει ευρήματα που χρονολογούνται από την Πρ. Γ. φάση ως τον 7ο αιώνα π.Χ. Γενικά οι ασπίδες του τοποθετούνται χρονικά στις αρχές του 7ου αιώνα. Οι ασπίδες του τύπου του Ιδαίου που βρέθηκαν στους Δελφούς (όπ.α., υπ.47) χρονολογήθηκαν από τους ανασκαφείς στα τέλη του 8ου αιώνα, ενώ ο Canziani (1970, σ.187), τις τοποθετεί γύρω στο 700 π.Χ. Οι τελευταίες όμως μικρή βοήθεια μπορούν να προσφέρουν στην τεχνοτροπική μελέτη των υπόλοιπων κρητικών παραδειγμάτων, λόγω της ιδιαιτερότητας του ύφους τους.

²⁰⁷ Kunze 1931, σ.247.

αναθεωρήθηκαν επανειλημμένα²⁰⁸. Μην έχοντας κανένα σταθερό χρονολογικό δεδομένο, στηρίχθηκε στην τεχνοτροπική σύγκριση των έργων της κρητικής μεταλλοτεχνίας με τις παραστάσεις χρυσών ελασμάτων από αττικούς γεωμετρικούς τάφους και με την ελληνική κεραμική της ανατολίζουσας περιόδου²⁰⁹. Έτσι, τοποθέτησε την πλειονότητα των κρητικών χάλκινων στον 8ο π.Χ. αιώνα.

Αυτό που ενδιαφέρει ιδιαίτερα την παρούσα μελέτη είναι η ομάδα **C**, στην οποία φαίνεται να εντάσσεται η ασπίδα της Ελεύθερνας²¹⁰. Σημαντική είναι και η σχέση της με την πρωιμότερή της, κατά την άποψη του Kunze, ομάδα **B**. Σύμφωνα με αυτόν, σε πολλά σημεία η ομάδα **C** προϋποθέτει την ομάδα **B**, ενώ τα υστερότερα δείγματα της τελευταίας συμπίπτουν χρονολογικά με τα πρωιμότερα της πρώτης²¹¹. Στην ομάδα **B** ανήκουν οι ασπίδες αρ.1, 5, 6, 10 (ΠΙΝ.16-20), για να αναφέρουμε μόνο τις κυριότερες ασπίδες. Συγκρίνοντάς τα με αυτά, ο Kunze τοποθέτησε τα χάλκινα της ομάδας **C** με την εξής σειρά : το αρ.18 (ΠΙΝ.38ii), λόγω της ομοιότητας με τις σφίγγες της αρ.1 (ΠΙΝ.16), ψηλά στον 8ο αιώνα, κατόπιν την ασπίδα αρ.2 (ΠΙΝ.9-10) και μετά την αρ.3 (ΠΙΝ.11). Χαμηλότερα τοποθέτησε την αρ.4 (ΠΙΝ.12) και έπειτα την αρ.7 (ΠΙΝ.38i). Προς το τέλος του 8ου χρονολογήθηκαν και η ασπίδα

²⁰⁸ Η τεχνοτροπική ανάλυση του Kunze, η οποία αποδεικνύει βαθειά γνώση της αρχαίας ελληνικής τέχνης και της ιστορίας της τέχνης γενικότερα, παραμένει ως σήμερα αξεπέραστη παρ' όλο που έχει στο μεταξύ δοκιμαστεί υπό το φώς αρκετών νέων ευρημάτων. Επίσης, η κατάταξή του, εκτός από την επαρκή στήριξή της σε τεχνοτροπικά κριτήρια, αποδείχθηκε πολύ πρακτική. Μια νέα, πιο εξειδικευμένη κατάταξη επιχείρησε ο Canziani (1970, σ.169-179), διακρίνοντας τις εξής ομάδες: **1**) ομάδα τυμπάνου αρ.74, **2**) ομάδα πομπών, **3**) ομάδα παραδοσιακών τελετουργιών - πράξεων στην ομάδα των πομπών, **4**) ομάδα αετού, **5**) ομάδα προτομών λεόντων, **6**) ομάδα Φορτέτσας, **7**) ομάδα βοσκών των ελαφιών, **8**) ομάδα Παλαίκαστρου, **9**) ομάδα λεόντων ακροβατών, **10**) διάφορα. Ο Canziani ευτυχώς διατήρησε την αρίθμηση του Kunze. Η ομάδα **C** εντάσσεται στις αντίστοιχες 5-10 του Canziani. Οι ομάδες του Canziani βασίστηκαν μάλλον σε τυπολογικά στοιχεία, παρά στην τεχνοτροπία. Ανακατατάξεις αλλά και αλλαγές στην αρίθμηση του Kunze επιχείρησε και η Γκαλανάκη 2001, σ.196-211, 221-284. Για μια αναλυτική παρουσίαση των προτάσεων χρονολόγησης, βλ. Hoffman 1997, σ.161, υπ.29.

²⁰⁹ Οι χρονολογήσεις του Kunze έχουν συζητηθεί αρκετά. Ιδιαίτερα ως προς δυο ζητήματα, την πρώιμη χρονολόγηση των ομάδων **A** και **B** και την άποψή του ότι οι ασπίδες είναι έργα κρητικά, δέχθηκε πλήθος επικρίσεων. Ο ίδιος ο Kunze πραγματεύτηκε αναλυτικά την εμφάνιση ανατολιζόντων στοιχείων στην ελληνική τέχνη πριν από την παρουσία της λεγόμενης ανατολίζουσας κεραμικής των αρχών του 7ου π.Χ. αιώνα. Έδειξε από τους πρώτους ότι από νωρίς επιτεύχθηκε «μπόλιασμα» των Ελλήνων καλλιτεχνών με ανατολικά στοιχεία, ώστε οι Έλληνες τεχνίτες να είναι σε θέση να κατασκευάζουν έργα όπως οι ασπίδες: Kunze 1931, σ.89, 246, 260-262.

²¹⁰ Για τον ορισμό των χαρακτηριστικών της ομάδας **C**, βλ. Kunze 1931, σ.241. Η δική μας ασπίδα έχει δυο κύρια μορφολογικά χαρακτηριστικά του συνόλου **C**: το δίκτυο τετραγώνων και τις αντιθετικές ομάδες.

²¹¹ Kunze 1931, σ.241-242, 245.

αρ.8 (ΠΙΝ.14), η λεοντοκεφαλή και τα σπαράγματα της αρ.9, ενώ στο τέλος του 8ου/αρχές 7ου αιώνα π.Χ. τοποθετήθηκε η ασπίδα αρ.11 (ΠΙΝ.15).²¹²

Λίγα χρόνια μετά από αυτή τη δημοσίευση, η S.Benton αναθεώρησε τις χρονολογήσεις του Kunze, χαμηλώνοντας πολύ τη χρονολόγηση. Οι ασπίδες τοποθετήθηκαν στον 7ο αιώνα, ενώ παράλληλα η Benton άλλαξε και τη σειρά των ομάδων **A**, **B**, **C**,²¹³. Τοποθέτησε τις ασπίδες αρ.3, 4, 11 (ΠΙΝ.11,12,15) στο β' τέταρτο του 7ου αιώνα, ενώ τα υπόλοιπα παραδείγματα της ομάδας **C** (αρ.8, 18, 20) στα μέσα του 7ου, (ΠΙΝ.14, 38ii, 39i), μαζί με αυτά της ομάδας **B** (αρ.1, 5, 6, 10), που τη θεωρεί σύγχρονη (ΠΙΝ.16-20). Τέλος, χρονολόγησε την ασπίδα αρ.2 (ΠΙΝ.9) γύρω στο 640 π.Χ.

Ο E.Akurgal, στην αναλυτική μελέτη του για την υστεροχιτιτική (YX) τέχνη από την οποία τα κρητικά χάλκινα αντλούν πλήθος στοιχείων, επιχείρησε μια χρονολογική τοποθέτηση των ασπίδων, συγκρίνοντας τα λιοντάρια των παραστάσεων τους με τα υστεροχιτιτικά ανάγλυφα ή ολόγλυφα λίθινα λιοντάρια²¹⁴. Χρονολόγησε τα κρητικά λιοντάρια ανάλογα με τον βαθμό παρουσίας σ' αυτά των ασσυριακών επιδράσεων. Παρατήρησε ότι από ομάδα **C** απουσιάζουν στοιχεία του νέου YX λιονταριού με έντονη ασσυριακή επίδραση. Τοποθετώντας χρονολογικά τα νέα YX λιοντάρια μετά το 730 π.Χ., χρονολόγησε τα κρητικά χάλκινα νωρίτερα από το γ' τέταρτο του 8ου αιώνα π.Χ. έχοντας όμως ως ανώτερο όριο το β' τέταρτο του 8ου²¹⁵. Αντίθετα τοποθέτησε κάτω από το 730 π.Χ. την ομάδα **A** του Kunze, λόγω της ζωηρής ασσυριακής επίδρασης που αυτή εμφανίζει.

²¹²Για τη σειρά των ασπίδων της ομάδας **C**, βλ. Kunze 1931 σ.241, αρ.18, 2, 3, σ.242, αρ.4, 7, 8, 9, σ.243, αρ.56 και σ.244, αρ.11.

²¹³ Η Benton (1938-39, σ.54-57 και 59-61) χρονολόγησε τα χάλκινα στην περίοδο 685 - 640 π.Χ. με τα χάλκινα της ομάδας **C** να προηγούνται χρονολογικά από τα αντίστοιχα των **A-B**. Για παράδειγμα, χρονολόγησε τις ασπίδες αρ.3, 4, 11 στο 675 π.Χ., ενώ τις 1, 6 στο 650 π.Χ. και το τύμπανο αρ.74 στο 640 π.Χ. Επιχειρηματολογεί για τα έργα της ομάδας **C**, στη σ.62 και έπειτα κάνει την τελική χρονολογική κατάταξη. Η Benton προσπάθησε να αποδεσμεύσει τις ασπίδες από τα χρυσά αττικά ελάσματα.

²¹⁴ Akurgal 1949, σ.78, υπ. 229. Στην προσέγγιση του Akurgal πρέπει πάντα να λαμβάνεται υπ' όψιν η διάσταση στην εκφραστική γλώσσα και τις συμβάσεις που χρησιμοποιούνται, ανάμεσα στην τέχνη των μεγάλων λίθινων ανάγλυφων και στη μικροτεχνία των ανάγλυφων των μεταλλικών αντικειμένων. Ο Akurgal (1949, σ.140-144), διακρίνει την υστεροχιτιτική τέχνη σε τρεις φάσεις: την παλαιά YX (που ξεκινά το 1200 π. Χ και συνεχίζει στον 9ο αιώνα π.Χ. και έως το γ' τέταρτο του 8ου), τη μέση YX (900/850-730 π.Χ) και την νέα YX (730-μέσα 7ου αιώνα). Η παλαιά φάση συνεχίζει χωρίς κάποιες ισχυρές εξωτερικές επιδράσεις στον 8ο αιώνα π.Χ., ενώ στις άλλες δυο υπάρχει αυξανόμενη ασσυριακή επίδραση.

²¹⁵ Ο Akurgal έχει πιο απόλυτα κριτήρια από τον Gabelmann (1965, σ.20, 39-40 και 63-65). Ο τελευταίος, στη μελέτη του για τους λέοντες, διακρίνει την επιβίωση στοιχείων της παλαιάς και μέσης YX περιόδου έως τον 7ο αιώνα π.Χ. (η μέση YX φάση συνδέεται με ομάδα **B** του Kunze), ενώ παρατηρεί την έντονη εισροή ασσυριακών στοιχείων από τα μέσα του 7ου αιώνα και εξής.

Ο J.Boardman διαχώρισε τα έργα της κρητικής μεταλλοτεχνίας σε δυο κύριες ομάδες, η δεύτερη από τις οποίες περιλαμβάνει τις ασπίδες²¹⁶. Ο μελετητής, βρίσκοντας λίγες, μη ουσιώδεις ομοιότητες ανάμεσα στις ασπίδες και στην πρώτη του ομάδα, δηλαδή το έλασμα από το Καβούσι, τη ζώνη και τη φαρέτρα Φορτέτσας, το χρυσό έλασμα από τάφο του Χανιαλή Τεκκέ, (ΠΙΝ.40-41i-ii), τοποθέτησε τις πρώτες στο χρονικό διάστημα 750-650 π.Χ., ενώ την ομάδα της Φορτέτσας κυρίως μέσα στον 8ο π.Χ. αιώνα²¹⁷.

Ακολουθώντας μια καθαρά τεχνολογική ανάλυση ιδιαίτερα των στοιχείων των πλαστικών λεοντοκεφαλών των ασπίδων, ο H.Gabelmann πρότεινε μια εξ ίσου χαμηλή χρονολόγηση με αυτή της Benton. Η ταξινόμηση του ακολούθησε εξελικτική πορεία από τα κατώτερα προς τα ανώτερα ποιοτικά αντικείμενα²¹⁸. Έτσι, χρονολόγησε πρωιμότερα τις ασπίδες αρ.11 (ΠΙΝ.15) και 9 (α' τέταρτο του 7ου αιώνα) και σε μια υστερότερη χρονική βαθμίδα (περίπου 660 π.Χ.) τις αρ.3 και 4 (ΠΙΝ.11-12). Ακόμη πιο χαμηλά τοποθέτησε το κεφάλι της ασπίδας αρ.10 (ΠΙΝ.20), της ομάδας Β. Κατά τη γνώμη του, τα πιο ύστερα δείγματα προσεγγίζουν σε μεγαλύτερο βαθμό, τα ανατολικά πρότυπα.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1970, ο F.Canziani επιχείρησε την εκ νέου κατάταξη των αντικειμένων σε ομάδες, αλλάζοντας την ομαδοποίηση και τη χρονολόγηση του Kunze²¹⁹. Παράλληλα αναγνώρισε στα κρητικά έργα κυπριακές επιδράσεις²²⁰. Η σειρά για τις ασπίδες που πρότεινε ο Canziani ήταν η εξής: οι ασπίδες αρ.2, 3, 4 (ΠΙΝ.9, 11, 12) τοποθετήθηκαν στο α' τέταρτο του 7ου αιώνα με παλαιότερη τη αρ.2. Η ασπίδα αρ.8 (ΠΙΝ.14) χρονολογήθηκε στο β' τέταρτο του 7ου, ενώ η αρ.11 (ΠΙΝ.15) στο α' μισό του ίδιου αιώνα. Οι ασπίδες αρ.1, 5, 6 (ΠΙΝ.16, 17, 18) τοποθετήθηκαν στο τέλος του 8ου και στις αρχές 7ου π.Χ. αιώνα²²¹.

²¹⁶ Βλ. Boardman 1961, σ.134-138 για την πρώτη ομάδα του, η οποία περιλαμβάνει τη φαρέτρα της Φορτέτσας και συγγενή της αντικείμενα, καθώς και σ.138-139 για τις ασπίδες.

²¹⁷ Ο Boardman αντιμετώπισε κάπως αυτόνομα τις ασπίδες, θεωρώντας τις εξωτικά αντικείμενα που δεν επηρέασαν άλλες καλλιτεχνικές περιοχές με αποφασιστικό τρόπο. Εντόπισε μερικές ομοιότητες μεταξύ της ασπίδας αρ.6 και του ελάσματος από το Καβούσι, ως προερχόμενες από κοινό ανατολικό πρότυπο.

²¹⁸ Ο Gabelmann (1965, σ.35) αποδέχθηκε τη χαμηλή χρονολόγηση της Benton για την ομάδα Β. Επίσης διέκρινε σ' αυτή την ομάδα μέσο-ΥΧ στοιχεία, γεγονός που, κατά την γνώμη του, δικαιολογούσε την τοποθέτησή της χαμηλά στον 7ο αιώνα: βλ. σ.20 και 34-35. Στο α' μισό του 7ου τοποθέτησε και τη φαρέτρα της Φορτέτσας, η οποία σήμερα πλέον χρονολογείται, εύλογα όπως θα δούμε, γύρω στο 800 π.Χ.: Coldstream 1977, σ.100, Blome 1982, σ.12.

²¹⁹ Όπ.α., σπ.207-209.

²²⁰ Canziani 1970, σ.191-195 αλλά και γενικότερα σε όλες του τις συγκρίσεις.

²²¹ Canziani 1970, σ.190, για τις αρ.2, 3, 4, σ.187-189, για την ασπίδα αρ.8 και συγγενή της αντικείμενα, σ.190 για την αρ.11. Χρονολόγησε τις αρ.1, 5, 6, της ομάδας Β γύρω στο 700 π.Χ., ενώ κατέβασε την ομάδα της Φορτέτσας από το δ' τέταρτο του 8ου αιώνα ως τα μέσα του 7ου (σ.187).

Τις απόψεις του Canziani για τις κυπριακές επιδράσεις επέκριναν οι H. G. Niemeyer και H. Kyrieleis, χωρίς όμως ο τελευταίος να αλλάξει τη χαμηλή χρονολόγηση του Ιταλού ερευνητή²²². Ο Kyrieleis πρότεινε τοποθέτηση των ασπίδων από το γ' τέταρτο του 8ου αιώνα και κάτω, χρονολογώντας τις ασπίδες κυρίως στον 7ο π.Χ. αιώνα. Ο Canziani επανήλθε υποστηρίζοντας και πάλι τις κυπριακές επιδράσεις στις κρητικές ασπίδες²²³. Χρονολόγηση από τα μέσα 8ου ως τα μέσα 7ου π.Χ. δέχθηκε και ο J. N. Coldstream²²⁴.

Υπέρ μιας υψηλής χρονολόγησης των ασπίδων τάχθηκε ο I.Beyer²²⁵. Τοποθέτησε τις ασπίδες αρ.4, 8 (ΠΙΝ.12, 14) στο διάστημα 760-720 π.Χ. καθώς διαπίστωσε και αυτός ομοιότητες με μια ομάδα ανάγλυφων σε χρυσά αττικά ελάσματα, τα οποία χρονολογήθηκαν σ' αυτήν την περίοδο από τα ταφικά τους συνευρήματα²²⁶. Ακόμη συνέκρινε την ασπίδα αρ.2 (ΠΙΝ.9), η οποία κοσμείται με τα λιοντάρια που έχουν στραμμένο το κεφάλι κατ' ενώπιον, με τον πάνθηρα από τα ανάγλυφα του ναού Α του Πρινιά, βρίσκοντας τα πρώτα σαφώς πιο πρώιμα. Έτσι χρονολόγησε την ασπίδα αρ.2 μέσα στον 8ο αιώνα²²⁷. Τέλος θεώρησε τον πρώιμο 8ο αιώνα π.Χ. ως την προσφορότερη περίοδο για τη χρονολόγηση της ομάδας Β του Kunze.

Την υψηλή χρονολόγηση υποστήριξε και ο P.Blome, επικρίνοντας με τη σειρά του τον Gabelmann. Έτσι πρότεινε αντίστροφη από αυτόν χρονολογική σειρά, τοποθετώντας δηλαδή πρώτα τις λεοντοκεφαλές των ασπίδων αρ.3, 4 (ΠΙΝ.11,12) και έπειτα των αρ.9 και 11²²⁸(ΠΙΝ.15). Ο Blome διαφώνησε με την αλλαγή της χρονολογικής τάξης των ομάδων του Kunze και επανέφερε την κατάταξη των ομάδων με τη χρονική σειρά Α-Β-С²²⁹. Κατά την άποψή του η σειρά των ασπίδων της

²²²Niemeyer 1972, σ.97 και Kyrieleis 1972, σ.707-708. Ο δεύτερος δέχεται τη χαμηλή χρονολόγηση των ασπίδων αλλά χρονολογεί την ομάδα της Φορτέτσας στην αρχή του 8ου αιώνα π.Χ..

²²³ Canziani 1979, σ.272-275.

²²⁴Coldstream 1977, σ.287-288, ο οποίος μάλλον ακολουθεί τη χρονολόγηση του Boardman.

²²⁵ Beyer 1976, σ.104, υπ.176. Γενικά η χρονολόγησή του είναι υπέρ του δέοντος υψηλή.

²²⁶ Beyer 1976, σ.47-48.

²²⁷ Beyer 1976, σ.46. Διακρίνει βορειοσυριακά στοιχεία στην ασπίδα αρ.2. Διαφωνεί με τον Hampe 1969, σ.22, ο οποίος συγκρίνει τα λιοντάρια της ασπίδας αρ.2 με το πήλινο λιοντάρι της Χαϊδελβέργη που κρατά στα πόδια του φιάλη. Ο Beyer θεωρεί το πήλινο λιοντάρι και το ανάγλυφο του ναού Α του Πρινιά με τον πάνθηρα περίπου σύγχρονα. Για τη χρονολόγηση του πάνθηρα στο α' τέταρτο του 7^{ου} αιώνα π.Χ., βλ. Beyer 1976, σ.32-33.

²²⁸ Blome 1982, σ. 22-23 και σ. 19, όπου υπάρχουν επικρίσεις για τη χαμηλή χρονολόγηση της ασπίδας αρ.6.

²²⁹ Ο Blome (1982, σ.19-22) αναπτύσσει τα επιχειρήματά του για την πρωιμότητα ομάδας Β του Kunze. Πιστεύει και αυτός ότι η ομάδα C προϋποθέτει τη Β. Βρίσκει ασφυκτική τη χρονική σχέση ανάμεσα στα λιοντάρια της ασπίδας αρ.8 και σε αυτά του 7ου αιώνα π.Χ., ώστε να μην υπάρχει χώρος

ομάδας **C** έπρεπε να είναι η ακόλουθη: αρ.2, 3, 4, 8, (ΠΙΝ.9, 11, 12, 14), καθώς παρατήρησε πως σταδιακά απομακρύνονται από την προγενέστερη τους, όπως και αυτός την θεωρεί, ομάδα **B** του Kunze²³⁰.

Η Α. Λεμπέση, χρησιμοποιώντας κυρίως τεχνικής-κατασκευαστικής φύσης, κριτήρια χρονολόγησε τις ασπίδες στον 8ο π.Χ. αιώνα. Διέκρινε, ότι η σφυρήλατη τεχνική τους ήταν λιγότερο εξελιγμένη, άρα και προφανώς πρωιμότερη, από αυτήν των περίιμπτων χάλκινων ελασμάτων από το ιερό της Σύμης Βιάννου, τα οποία ξεκινούν από το α΄ τέταρτο του 7ου π.Χ. αιώνα²³¹.

Την υψηλή χρονολόγηση δέχθηκε και ο Η. Matthäus, εστιάζοντας κυρίως σε δύο χαρακτηριστικές ασπίδες, τις αρ.5 των «σφιγγών» και αρ.6 του «κυνηγίου» (ΠΙΝ. 17, 18), αλλά και σε θραύσματα φιαλών του Ιδαίου. Λαμβάνοντας υπ' όψιν του τα αττικά χρυσά ελάσματα του 8ου π.Χ. αιώνα, τη σύγκριση με την εικονογραφία βορειοσυριακών θέσεων του τέλους του 9ου π.Χ. αιώνα, τα πήλινα πώματα με προτομές από την Κνωσό και τις καλά χρονολογημένες ασπίδες με προτομές λεόντων από τους Δελφούς και από την Ελεύθερνα, χρονολόγησε τις ασπίδες αρ.6 και την αρ.5 από τα τέλη του 9ου έως το α΄ μισό του 8ου π.Χ. αιώνα²³².

Η Ε. Pappalardo, προχωρώντας σε τεχνοτροπικές συγκρίσεις επιμέρους στοιχείων μιας σειράς έργων της κρητικής τέχνης συνολικά, (μεταλλοτεχνία, κεραμική, κοσμηματοποιία), χρονολόγησε και αυτή τις ασπίδες στα τέλη 9ου και στον 8ο αιώνα π.Χ. Ειδικότερα χρονολόγησε τις ασπίδες αρ.1, 3, 10 (ΠΙΝ. 16, 11, 20) στα τέλη του 9ου π.Χ. αιώνα, τις αρ.6, 8 (ΠΙΝ.18, 14) από τις αρχές ως τα μέσα του 8ου, κατέβασε όμως στα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ. το τύμπανο αρ.74, αναγνωρίζοντας

ενδιάμεσης τοποθέτησης των λιονταριών της ομάδας **B**. Γενικά, για τον Blome, οι ασπίδες ακολουθούν φθίνουσα ποιοτικά πορεία, αντίθετη δηλαδή αυτής που πρότεινε ο Gabelmann. Οι χρονολογήσεις του Blome αποδίδονται επανειλημμένα εσφαλμένα στο Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Β΄, σ.42,26, καθώς πουθενά ο γερμανός ερευνητής δεν χρονολογεί τις ασπίδες στον 7ο. αιώνα π.Χ., αλλά αντίθετα είναι υπέρμαχος της παλαιάς υψηλής χρονολόγησης του Kunze.

²³⁰ Ο Blome (1982, σ.22) παρατηρεί την απομάκρυνση της ομάδας **C** από την **B**, με βάση τις απεικονίσεις των σφιγγών που, από την ασπίδα αρ.2 ως την αρ.8, οργανώνονται σταδιακά καλύτερα στον χώρο, ενώ παράλληλα απομακρύνονται τυπολογικά από τις σφίγγες της ομάδας **B** (αρ.1 και 5).

²³¹ Λεμπέση 1985, σ.58-59.

²³² Ο Matthäus (2000, σ.534-536) από τη Βόρεια Συρία ξεχωρίζει, πολύ σωστά, την επιρροή από το Tell Halaf (Guzana) με τις έντονες ασσυριακές αποχρώσεις της, αλλά και αυτή άλλων θέσεων της ίδιας περιοχής: του Tell Taynat, της Hama, του Sendschirli (Matthäus 2000, σ.531-532). Εκ παραδρομής θεωρεί ότι η ασπίδα της Ελεύθερνας φέρει παράσταση πομπής γυναικών, ενώ αυτή η παράσταση υπάρχει σε ΠρΑ χάλκινη χέρνιβα, από την Ελεύθερνα: Σταμπολίδης 1998, σ.254, αρ.318. Γενικά χαρακτηρίζει ως ασπίδες τέτοιου είδους σκευή με πομπές ανθρώπων ή σειρές ζώων, τα οποία θα έπρεπε ορθότερα να χαρακτηρίζονται ως χέρνιβες, καρποδόχες κάλαθοι, ή και φιάλες.

ομοιότητες στις λεπτομέρειές του με τα ασσυριακά ανάγλυφα της εποχής του Sargon II (721-705 π.Χ.)²³³.

Η Κ. Γκαλανάκη στην εκτενή μελέτη της για την εικονογραφία των χάλκινων του Ιδαίου, κατέταξε αυτά τα αντικείμενα σε τέσσερις ομάδες κυρίως με βάση την τεχνοτροπία τις επιρροές και τη θεματολογία τους²³⁴. Στην **A** ομάδα κατέταξε το τύμπανο αρ.74 και το θραύσμα αρ.75, βρίσκοντας ασσυριακές επιδράσεις· στη **B** τις ασπίδες αρ.1, 5, 6, (**ΠΙΝ.16, 17, 18**) με έντονη ανατολική, κυρίως βορειοσυριακή επίδραση· στη **Γ** τις ασπίδες, αρ.2, 3, 4, 7, 8, 9, (**ΠΙΝ.9, 11, 12, 38i, 14**), καθώς και τις ασπίδες της Ελεύθερνας και των Δελφών (**ΠΙΝ.1, 21**), οι οποίες επηρεάζονται από την Ανατολή, αλλά παρουσιάζουν στοιχεία βαθμιαίου, έντονου εξελληνισμού· και στη **Δ** το κεφάλι της αρ.12 (**ΠΙΝ.39ii**), και άλλα θραύσματα ασπίδων ή χάλκινα άλλου είδους με ελληνικό χαρακτήρα, διαφορετικού εργαστηρίου όμως από την ομάδα **Γ**. Ως προς τη χρονολόγηση, τοποθετεί τα αντικείμενα της ομάδας **A** στο β' μισό του 8ου π.Χ. αιώνα²³⁵, της **B** στο μέσο ή στο β' μισό του 8ου π.Χ. αιώνα²³⁶, της **Γ** επίσης στο β' μισό του 8ου π.Χ. αιώνα²³⁷ και της **Δ** από το α' μισό του 8ου, έως τα μέσα του 7ου π.Χ. αιώνα²³⁸.

Η ασπίδα της Ελεύθερνας χρονολογούμενη σταθερά στην αρχή της ΠΓ φάσης της Κρήτης, δηλαδή, γύρω στο 810-800 π.Χ, οδηγεί την έρευνα προς την υψηλή χρονολόγηση των υπολοίπων ασπίδων, τοποθετώντας τις χρονικά στα τέλη 9ου και κυρίως εντός του 8ου αιώνα π.Χ. Την τοποθέτηση της στα τέλη του 9ου π.Χ. αιώνα ενισχύει και η στενή εικονογραφική και τεχνοτροπική της συγγένεια, με τη βορειοσυριακή κυρίως τέχνη της ίδιας περιόδου, αλλά και με σύγχρονά της έργα της κρητικής μεταλλοτεχνίας, όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια.

²³³ Pappalardo 2001, σ.173-187.

²³⁴ Γκαλανάκη 2001, σ.196-211.

²³⁵ Γκαλανάκη 2001, σ.214-216. Τα κριτήριά της είναι ίδια με της Pappalardo, όπ.α., υπ.233.

²³⁶ Γκαλανάκη 2001, σ.215-216.

²³⁷ Γκαλανάκη 2001, σ.217. Έκπληξη προκαλεί η χρονολόγηση της ασπίδας της Ελεύθερνας στο β' μισό του 8ου π. Χ. αιώνα, γεγονός που δεν τεκμηριώνεται, ούτε από το ανασκαφικό της περιβάλλον, (Σταμπολίδης 1996, σ.66-68), ούτε από τις τεχνοτροπικές συγκρίσεις. Καθώς η ελευθερνωτική ασπίδα είναι η μόνη που προέρχεται από καλά χρονολογημένο στρώμα, θα έπρεπε κάποιος, ορθότερα, να ξεκινήσει από εκεί τις τεχνοτροπικές παραβολές για την χρονολόγηση των υπολοίπων ασπίδων της κατηγορίας C.

²³⁸ Γκαλανάκη 2001, σ.217-219.

5. ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ

Η πλαστική λεοντοκεφαλή της ασπίδας της Ελεύθερας αποτελεί τον άξονα, πάνω και κάτω από τον οποίο αναπτύσσονται οι αντιθετικές ομάδες της κύριας ζωφόρου. Αυτές αποδίδονται πλέον σε ανάγλυφο, ερχόμενες σε δεύτερο επίπεδο, σε σχέση με την πλαστική λεοντοκεφαλή. Η προτομή λειτουργεί ως συνδετικός κρίκος των δυο αντιθετικών ομάδων τόσο εικονογραφικά όσο και από πλευράς περιεχομένου. Και τούτο, γιατί η θεά, η «κυρία των λεόντων», πατά στη ράχη του λιονταριού της προτομής, ελέγχοντας ουσιαστικά τρία ζώα. Το πλαστικό λιοντάρι, με τη σειρά του, πατά τις δυο σφίγγες της κάτω αντιθετικής ομάδας. Έχουμε λοιπόν εδώ ένα άρρηκτα δεμένο σύνολο, το οποίο η οποιαδήποτε προσπάθεια ερμηνευτικής του προσέγγισης, οφείλει να το αντιμετωπίζει ως τέτοιο.

Και οι δυο αντιθετικές ομάδες, δηλαδή οι σφίγγες και η «κυρία των λεόντων» (ΠΙΝ.3) εμφανίζονται συχνά στην ελληνική τέχνη του ύστερου 8ου και του 7ου π.Χ. αιώνα.²³⁹ Είναι όμως δύσκολο να βρεθούν σε συνδυασμό, όπως συμβαίνει στις κρητικές ασπίδες²⁴⁰. Η θεά στον τύπο της «κυρίας των λεόντων» παρουσιάζεται σε ποικιλία μορφών και στάσεων²⁴¹. Συνήθως εικονίζεται μετωπική με τα χέρια ψηλά ή χαμηλά, γυμνή ή αργότερα ενδεδυμένη σε ποδήρες ένδυμα²⁴², άπτερος ή πτερόεσσα, με πόλο στο κεφάλι ή ασκεπής.

Ποικίλη είναι η σχέση της με τους λέοντες. Άλλοτε τους κρατά από τα πρόσθια πόδια, άλλοτε από τα πίσω αναστρέφοντάς τους, συχνά τους τραβά από τα αυτιά ή τον λαιμό ή απλά τους θωπεύει στο ρύγχος. Τέλος, σε κάποιες περιπτώσεις δεν έχει καμία επαφή μαζί τους. Υπάρχουν παραστάσεις στις οποίες η θεά πατά σε

²³⁹ Christou 1968, σ.218-223, Bevan 1986 II, σ.449-453, Müller 1978, σ.246-247. Για την «κυρία των σφιγγών», βλ. Christou 1968 σ.224-225, Müller 1978 σ.248.

²⁴⁰ Για κρητικά ΠρΓ Β και υστερότερα παραδείγματα της θεάς με τα υψωμένα χέρια βλ. Prent 2009, σ.234-238.

²⁴¹ Christou 1968, σ.170-171. Συνοδεία της θεάς, εκτός από λιοντάρια, αποτελούν και άλλα ζώα, όπως ίπποι, πουλιά και λαγοί ή μυθικά όντα, όπως γρύπες και σφίγγες. Για τα κύρια εικονογραφικά στοιχεία αυτού του τύπου της θεάς, βλ. Γκαλανάκη 2001, σ.45-53. Επίσης και Kaiser 2006, σ.67-68, για παραστάσεις στην κρητική αγγειογραφία.

²⁴² Στην προϊστορία η «κυρία των λεόντων» εικονίζεται σχεδόν πάντα ενδεδυμένη: Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Β', σ.46.

ένα τρίτο λιοντάρι²⁴³, όπως συμβαίνει και στην ασπίδα μας, ή σε κάποιο έξαρμα του εδάφους²⁴⁴. Από τα παραπάνω διαφαίνονται και οι διαφορετικές επιρροές στην σύμπληξη των επιμέρους στοιχείων της παράστασης της «κυρίας των λεόντων», αλλά και ο διαφορετικός βαθμός εξουσίας της θεάς πάνω στα ζώα, ανάλογα με την περίπτωση²⁴⁵.

Η «κυρία των λεόντων», είναι θρησκευτικό θέμα, γνωστό τόσο στη Μέση Ανατολή, όσο και στο προϊστορικό Αιγαίο²⁴⁶. Αυτή η θεά συνδέεται με μια σειρά θεοτήτων στον ελληνικό χώρο, αλλά και στην Ανατολή²⁴⁷. Το μινωικό- μυκηναϊκό παρελθόν του τύπου βεβαιώνουν, αρκετές απεικονίσεις στην τέχνη της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο²⁴⁸ (ΠΙΝ.42i).

²⁴³ Αυτό είναι κατ' εξοχήν μεσοποταμιακό και χιτιτικό στοιχείο: Christou 1968 σ.195, Böhm 1990, σ.65-67.

²⁴⁴ Βλ. Evans 1935, σ.608, εικ.597A, αρ.ε, για μινωικό σφράγισμα με τη «θεά των ορέων». Στην ασπίδα της Ελεούθernas, λόγω της κλιμάκωσης των μορφών επί του τραχήλου του λέοντος της προτομής, απηχούνται ταυτόχρονα τόσο η «θεά ορέων» όσο και η «κυρία των λεόντων».

²⁴⁵ Γκαλανάκη 2001, σ.60-64.

²⁴⁶ Christou 1968, σ.171-174, 187, 192, Bevan 1986 I, σ.236. Ο Müller (1978, σ.26) θεωρεί ως χώρο καταγωγής του τύπου την Ανατολή. Η Böhm (1990, σ.63), το θεωρεί επίσης εισαγωγή από την Συροπαλαιστίνη. Η Crowley (1989, σ.34-39, 181, 271, 274, εικ. 81-92), θεωρεί ως χώρο καταγωγής της παράστασης τη Μέση Ανατολή και εντοπίζει τους σημαντικούς αιγαιακούς μετασχηματισμούς του θέματος, δείχνοντας πως κατέστη αγαπητό στο Αιγαίο. Η Γκαλανάκη (2001, σ.54-59) καλύπτει αναλυτικά την παρουσία του τύπου σε μνημεία του Αιγαίου και της Μέσης Ανατολής και σωστά θεωρεί την επανεισαγωγή του στην Κρήτη τον 9ο και 8ο αιώνα π.Χ., ως αποτέλεσμα της έντονης βορειοσυριακής επίδρασης.

²⁴⁷ Christou 1968, σ.174: Η κυρία των λεόντων σχετίζεται με τριάδες θεοτήτων όπως τη συριακή τριάδα Anat, Ashtart, Asherah ή αυτή των Hathor, Isis, Qedes (συμφυρμός σε μια θεά των χαρακτηριστικών τριών θεοτήτων).

²⁴⁸ Κυρίως είναι αποτυπώματα σφραγίδων σε πηλό. Evans 1935, σ.170, εικ.133, σ.608, εικ. 597A αρ.α,σ,ε, σ.610, εικ.598 αρ.β. Επίσης Σακελλαρίου 1966, σ.70-72, πίν.5α. Ο Evans χρονολογεί τις παραστάσεις στην ΥΜΙΒ-ΥΜΙΙ και η Σακελλαρίου στην ΥΕΙΙ-ΥΕΙΙΙ φάση. Υπάρχουν και σφραγίσματα, στα οποία τα αντωπά λιοντάρια πατούν σε βωμό ή περιβάλλουν ένα φυτικό διακοσμητικό θέμα, όπως δέντρο της ζωής ή κίονα, όλα θεωρούμενα ως ανεικονικές παρουσίες της θεότητας: Evans 1935, σ.608, εικ.597A αρ.γ, ι και σ.610, εικ.598 αρ.α, σ. 611, εικ.599 αρ.β, σ. Σ' αυτά ανήκει βέβαια και το γνωστό ανάγλυφο της πύλης των λεόντων. Ο Nilsson (1950, σ.250-255) δεν θεωρεί τον κίονα ανεικονική παράσταση της θεάς. Πιστεύει ότι έχει καθαρά την έννοια του δομικού στοιχείου και συμβολίζει το ιερό. Άρα, τα λιοντάρια είναι οι φύλακες του ιερού. Δέχεται όμως τη σχέση «κυρίας λεόντων» και ιερού δένδρου (Nilsson 1950 σ. 399). Κίων και δένδρα, φυόμενα από τη γη, τονίζουν το στοιχείο της γονιμότητας και, επομένως, μπορούν να συνδεθούν με τη θεότητα, της οποίας η γονιμότητα είναι βασικό χαρακτηριστικό, σύμφωνα με τις απόψεις του: Nilsson 1950, σ. 503-504. Επίσης βλ. και James 1966, σ. 29-31. Η «κυρία των λεόντων» στη μινωική τέχνη εικονίζεται γυμνή από τη μέση και πάνω. Πολύ σωστή είναι η παρατήρηση της Böhm (1990, σ.142) και άλλων ότι αν και δεν είναι σίγουρη η καταγωγή της ελληνικής κυρίας των λεόντων από τη μινωική της προκάτοχο, αυτή δημιούργησε το υπόβαθρο για την αποδοχή τέτοιας θεότητας στους Έλληνες των

Στη Μέση Ανατολή, η «κυρία των λεόντων» αποτελεί επίσης ένα πολύ διαδεδομένο εικονογραφικό θέμα και υπάρχουν αρκετές παραστάσεις που την απεικονίζουν. Η γυμνή θεά με τη χαρακτηριστική αθωρική κόμμωση²⁴⁹ (ΠΙΝ.43i) απαντά πολύ συχνά στη Συροπαλαιστίνη και συνδέεται γενικότερα με την Αστάρτη, απόγονο της βαβυλωνιακής Ishtar, της οποίας η λατρεία διαδόθηκε ευρύτατα και στην Αίγυπτο από τα χρόνια του Νέου Βασιλείου²⁵⁰.

Η ερμηνεία της παράστασης είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη χρήση του αντικειμένου. Η «κυρία των λεόντων» αποτελεί θέμα ταιριαστό για μία ασπίδα. Και αυτό γιατί, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, «η κυρία των λεόντων» έχει έντονη παρουσία στην Εγγύς Ανατολή σε πολεμικές εξαρτήσεις, κυρίως σε ιπποσκευές²⁵¹ (ΠΙΝ. 26i-ii). Η Αστάρτη είχε σαφώς πολεμικό χαρακτήρα και συνδεόταν με την καθοδήγηση των ίππων²⁵². Δεν γνωρίζουμε όμως αντίστοιχη σχέση της με τις ασπίδες. Στην Εγγύς Ανατολή, η θεότητα που εικονίζεται ως «κυρία των λεόντων», είναι η Asherah ή Asera, γυναίκα του ύψιστου θεού El στο πάνθεον της Ουγκαρίτ, η οποία εμφανίζεται ως «κυρία» των λεόντων και των φιδιών, ενώ είναι ταυτόχρονα και η θεά που πατά το λιοντάρι. Πολύ σημαντικό στοιχείο είναι ο δισμός αυτών των θεοτήτων, που τη μια φορά έχουν άγρια διάθεση και την άλλη ήμερη, τη μια εικονίζονται ζώομορφες, την

πρώτων αιώνων της 1ης χιλιετίας. Για περισσότερα αιγαιακά μνημεία με αυτήν την παράσταση, βλ. Γκαλανάκη 2001, σ.55, 61-62

²⁴⁹ Για την αθωρική κόμμωση, βλ. Γκαλανάκη 2001, σ.51-53.

²⁵⁰ Η Αστάρτη, λόγω της γυμνότητας της, συνδέεται συνήθως με την ελληνική Αφροδίτη, καθώς η γυμνότητα είναι ερωτικό-γονιμοποιητικό στοιχείο. Στις πρώιμες μορφές της Αφροδίτης αναγνωρίζεται και ο πολεμικός της χαρακτήρας. Βλ. Hampe 1969, σ.35-37 και ακόμη Coldstream 1977α, σ.13. Ο τελευταίος παραδέχεται ότι η Αφροδίτη στην Κρήτη έχει κάποια χαρακτηριστικά της Αρτέμιδος. Η Αφροδίτη όμως καλύπτει μόνο μια διάσταση της «κυρίας των λεόντων» και η σχέση της με αυτούς, όπως και η αντίστοιχη της Αστάρτης, δεν είναι τόσο στενή. Στην «κυρία των λεόντων» συμπυκνώνονται τελικά χαρακτηριστικά πολλών θεοτήτων, είτε στη Μέση Ανατολή, είτε στο Αιγαίο: Christou 1968, σ.191,193,196, Γκαλανάκη 2001, σ.62. Η πρώιμη Αφροδίτη δεν εικονίζεται γυμνή (ούτε ο Όμηρος παραδίδει κάτι τέτοιο: Böhm 1990, σ.126).

²⁵¹ Όπ.α., υπ.60.

²⁵² Η Αστάρτη είναι θεά με δύο φύσεις, μια γυναικεία-ερωτική και μια ανδρική-πολεμική: Leick 1991, σ.15, Du Buisson 1965, σ.100. Οι Φαραώ έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον για τις χαναναϊκές θεότητες, ιδίως για αυτές με πολεμικό χαρακτήρα. Για παράδειγμα, ο Amenophotep II διέδωσε τη λατρεία της Αστάρτης, την οποία θεωρούσε και κυρία του άρματός του. Επίσης, επί Ramesses II, η θεότητα αυτή γνώρισε μεγάλη διάδοση στην Αίγυπτο. Η Αστάρτη δεν ήταν η μοναδική ξένη θεά που εισήχθη στην Αίγυπτο, δεδομένης της συγκεκριμένης πολιτικής των μεγάλων Φαραώ του Νέου Βασιλείου που, προωθώντας την αποδοχή των χαναναϊκών θεοτήτων, διευκόλυναν την πολιτική ενσωμάτωση των Χαναναίων τους υπηκόων: Morenz 1973, σ.238-239, Böhm 1990,σ.127-128. Ο Koch (1993, σ.390) υποθέτει ότι οι Υκσώς, μαζί με το άρμα, εισήγαγαν για πρώτη φορά τη λατρεία Αστάρτης στην Αίγυπτο.

άλλη ανθρωπόμορφες και τότε έχουν γυναικεία και τότε ανδρική φύση²⁵³. Η διττή αυτή υπόστασή τους γίνεται προσπάθεια να απεικονιστεί στην επιφάνεια της ασπίδας. Η συνένωση των χαρακτηριστικών πολλών θεοτήτων στην «κυρία των λεόντων» είναι αποτέλεσμα του συγκρητισμού των θρησκείων στον χώρο της Συροπαλαιστίνης, τους πρώτους αιώνες της 1ης χιλιετίας. Η μετάβαση της «κυρίας των λεόντων» από τις μεσανατολικές πολεμικές εξαρτήσεις στα κρητικά επισήματα ασπίδων φαντάζει εύκολη και εύλογη, λόγω της συγγενούς χρήσης των αντικειμένων. Δεδομένες είναι οι αντιστοιχίες ανατολικών θεοτήτων, όπως η Asherah, με μινωικές θεότητες, όπως η μινωικές θεές των δένδρων και των φιδιών ή όπως η «κυρία των ορέων»²⁵⁴.

Υποστηρίζεται βάσιμα ότι, ακόμη και αν η εικονογραφία της «κυρίας των λεόντων» προέρχεται από την Ανατολή, το νόημα που αυτή προσλαμβάνει συνδέεται με τις κρητικές θρησκευτικές πεποιθήσεις²⁵⁵. Τα αντιθετικά σχήματα της Ανατολής επηρέασαν τους Έλληνες εικονογραφικά περισσότερο και όχι στο επίπεδο των

²⁵³ Wiggins 1990, σ.383. Την 2η χιλιετία π.Χ. υπάρχει ποικιλία θεοτήτων που είναι μεν ανεξάρτητες, αλλά έχουν κοινή παρουσία στους μύθους και που μπορούν να συνδεθούν με τη γυμνή θεά. Αυτές είναι η Attirat, η Anat, η Αστάρτη, η Asera (Asherah) και η / ο Attar. Η Attirat / Asherah, γυναίκα του El, μητέρα των θεών και δημιουργός. Στη νότια Συρία και στην Παλαιά Διαθήκη, η Attirat ταυτίζεται με την Asherah, αλλά και με ένα λατρευτικό αντικείμενο, το κέρας, που συνδέεται με ιερή πορνεία. Οι πόρνες ονομάζονταν Qedesen (ιερές). Η Anat, γυναίκα του Baal, ήταν η κατεξοχήν πολεμική θεά στη Συρία. Η Attart (ή ο Attart) ήταν επίσης πολεμική θεότητα που αργότερα συνενώθηκε με την Anat στην Αταγάρτιδα. Η Αστάρτη ταυτίζεται κατά περίπτωση με την Attart, ενώ στην Παλαιά Διαθήκη συνδέεται με την Asherah. Την 1η χιλιετία, όλο αυτό το μωσαϊκό θεοτήτων τείνει να συνενωθεί σε λιγότερες μορφές. Η Attirat / Asherah ενώνεται με την Αστάρτη / Attart :Böhm 1990, σ.127-128, 132. Για την ταύτιση Asherah (Asera) / Αστάρτης που παρουσιάζει και το μεγαλύτερο ενδιαφέρον, βλ. James 1960, σ.88, James 1966, σ.17-18 και Leick 1991, σ.15. Τα αθωρικά χαρακτηριστικά των γυμνών συροφοινικικών θεοτήτων οφείλονται στο γεγονός ότι η Hathor έχει πολλά κοινά με τις χανααντικές-συριακές θεότητες. Ισχυρή είναι η σύνδεση με την Anat που μπορούσε να λάβει επίσης τη μορφή αγελάδας, όπως η αιγυπτία συγγενής της: Böhm 1990, σ.132. Σχετίζεται επίσης με τα δέντρα (συκομουριά), όπως η Asherah: Koch 1993, σ.386 και γνωρίζουμε ότι, στη Βύβλο, λατρευόταν ως γυναίκα του El, δηλαδή ταυτιζόταν με την Asherah: Du Buisson 1975, σ.99. Κυρίως όμως έχει και αυτή δύο μορφές, μια ήμερη και μια άγρια (Sekhmet), όπως συμβαίνει και με την Αστάρτη. Προβληματική είναι η σύνδεση της Asherah με τη θεά που πατά πάνω στο ζώο, ιδίως το λιοντάρι. Σε κάποιες στήλες της εποχής της 19^{ης} / 20^{ης} δυναστείας, οι οποίες βρέθηκαν στην Αίγυπτο αλλά συνδέονται με Χαναανίτες τεχνίτες, υπάρχει μια γυμνή θεά που πατά σε λιοντάρι και κρατά παπύρους ή φίδια: πρβλ. πλακίδιο από το Minet el Beida. Αυτή η θεά συνοδεύεται από τα ονόματα Anat-Αστάρτη-Quadsu. Έχει υποτεθεί ότι πρόκειται για ξεχωριστή θεότητα ή ότι ταυτίζεται με την Asherah: Böhm 1990, σ.133-134. Όλα αντικρούονται από τον Wiggins (1990, σ.387, 392) που υποστηρίζει ότι η Quadsu πιθανώς συμβολίζει την ένωση των άλλων δυο θεοτήτων. Το όνομα Quadsu μοιάζει με αυτό της Qedeses, της ιερής πόρνης που συνδέεται με τη λατρεία της Attirat / Asherah στα κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης, οπότε η Quadsu που πατά πάνω στο λιοντάρι, πιθανόν να ταυτίζεται με την Asherah. Η τελευταία είναι λοιπόν αυτή που μπορεί να συνδεθεί με την παράσταση της «κυρίας των λεόντων».

²⁵⁴ Willets 1962, σ. 74-75.

²⁵⁵ Christou 1968, σ.172. Το ίδιο είχε επισημάνει ήδη ο Kunze 1931, σ.264.

πεποιθήσεων²⁵⁶. Η γυμνή θεά δεν μπορεί βέβαια να νοηθεί ως Αστάρτη στην Κρήτη²⁵⁷. Οι Έλληνες εισάγουν τις παραστάσεις αποδεσμευόντάς τις από τα αντικείμενα στα οποία αρχικά αναπτύσσονταν, για παράδειγμα από τις ιπποσκευές. Αυτό αποδεικνύει ότι μια παράσταση μπορούσε εύκολα να υιοθετηθεί για τη δήλωση μιας ελληνικής θεότητας ή να μεταφερθεί σε άλλου είδους πολεμικά αντικείμενα, όπως η ασπίδες²⁵⁸. Στην περίπτωση όμως ασπίδων με προτομή, όπως αυτή της Ελεύθερνας, η σύνθεση και τα επιμέρους στοιχεία της εικονογραφίας αντιγράφτηκαν μάλλον απευθείας από βορειοσυριακά αντικείμενα²⁵⁹.

Οι αντωπές σφίγγες της κάτω ομάδας οι οποίες πιέζονται από τα πόδια του λιονταριού, έχουν παράξενη στάση, χαρακτηριστική για τις ασπίδες τύπου Ιδαίου (π.χ. την ασπίδα αρ.8²⁶⁰). Το θέμα των αντωπών σφιγγών είναι βέβαια δημοφιλές τον 7ο αιώνα π.Χ. και συχνά αυτές οι μορφές περιβάλλουν μια θεά, ανάλογη με αυτή του άνω συμπλέγματος της ασπίδας. Πρέπει όμως να προσεχθούν τα «πόδια» της προτομής, τα οποία πατούν στη ράχη τις σφίγγες και τα οποία, όπως και αλλού σημειώσαμε, αποδίδουν στην πραγματικότητα ανθρώπινα χέρια. Είναι ελκυστικό να υποθέσουμε ότι έχουμε εδώ να κάνουμε με μια λεοντοκέφαλη μορφή, θεότητα ή δαίμονα, και όχι με ένα απλό λιοντάρι. Στην Εγγύς Ανατολή απαντούν τέτοιες λεοντοκέφαλες θεότητες, όπως ο Attar ο γιος ή, σε άλλες περιπτώσεις, η αρσενική διάσταση της Αστάρτης που εικονίζεται σε μια πλευρά του λίθινου «θησαυρού» από το Tell Mardikh²⁶¹. Πολύ πιο γνωστή όμως είναι η αιγυπτιακή Sekhmet, η επιθετική φύση της Αθώρ, η οποία συνδέεται στους αιγυπτιακούς μύθους με το αίμα και τον θάνατο. Αν είναι αυτή η θεά που κρύβεται κάτω από την προτομή τότε υπάρχει ασφαλώς αντιστοιχία με την αθωρική μορφή της άνω αντιθετικής ομάδας της

²⁵⁶ Müller 1978, σ.26.

²⁵⁷ Blome 1982, σ.72.

²⁵⁸ Böhm 1990, σ.135, 141.

²⁵⁹ Όπ.α., σ. 37 και υπ.136.

²⁶⁰ Ο Müller 1978, σ.28, ερμηνεύει την ανύψωση και ένωση των προσθίων ποδιών ως ένδειξη συμπλοκής, τουλάχιστον όσον αφορά στα λιοντάρια.

²⁶¹ Για τον Attar, βλ. Leick 1991, σ.15, 96. Για τον «θησαυρό» του Tell Mardikh, ένα λίθινο κιβώτιο με δυο θήκες, βλ. Du Buisson 1975, σ.99-100 και Kohlmeyer 1982, σ.122, αρ.106. Υπάρχουν μινωικά/μυκηναϊκά σφραγίσματα που εικονίζουν μια λεοντόμορφη δαιμονική μορφή να κρατά δυο λιοντάρια: Σακελλαρίου 1966, σ.22, πίν.5ε και Du Buisson 1975, σ.1018Α. Ο Nilsson (1993, σ.28), θεωρούσε ότι δεν εικονίζονται ανθρωπόμορφα όντα και ότι δεν είναι καλό να αποκαλούνται «λεοντοκέφαλοι». Πίστευε ότι είναι αδύνατο να πρόκειται για άνθρωπο μεταμφιεσμένο. Το ίδιο είχε αποδεχθεί και η Σακελλαρίου (1966, σ.22). Αυτά τα όντα σχετίζονται με τη γονιμότητα, καθώς συχνά κρατούν σπονδικά αγγεία ή κλαδιά και λατρεύουν μια γυναικεία θεότητα, όπως συμβαίνει στο μεγάλο χρυσό δαχτυλίδι της Τίρυνθας: Σακελλαρίου 1966, σ.70, πίν.6α. Η Crowley (1989, σ.58-63, εικ.133-14), σημειώνει την αιγυπτιακή προέλευση του θέματος.

ασπίδας²⁶². Οι σφίγγες, εκτός από νεκρικά σύμβολα, έχουν και καταστροφική δύναμη. Η παρουσία τους σε είδη οπλισμού δεν είναι άγνωστη²⁶³.

Δεν είναι βέβαιο ότι οι ελληνικές σφίγγες έχουν επιθετικό χαρακτήρα²⁶⁴, όπως η σφίγγα του θηβαϊκού μύθου ή ότι συνδέονται με τις *κῆρες*, οι οποίες στον Όμηρο και στον Ησίοδο σύρουν τους νεκρούς έξω από τη μάχη²⁶⁵. Οι σφίγγες όμως δεν ήταν αιμοβόρα όντα όπως οι *κῆρες* ή η θηβαϊκή σφίγγα, αν και σε σκηνές στην αγγειογραφία, οι σφίγγες εικονίζονται με ανασηκωμένο πόδι μεταξύ πολεμιστών σε σαφώς επιθετική στάση. Κυρίως όμως τονίζεται ο νεκρικός χαρακτήρας των σφιγγών καθώς αυτές συνδέονται με τους τάφους και τα ευρήματά τους²⁶⁶. Η σφίγγα δεν είναι απλά ένα ον που υποτάσσεται στη θεότητα, αλλά έχει από μόνη της υπεράνθρωπες δυνάμεις που πηγάζουν από τη μιξογενή μορφή της²⁶⁷. Οι σφίγγες εικονίζονται συχνά ως ερεισίχειρα θρόνων νεκρών, όπως για παράδειγμα στον θρόνο του Ahiram, στη σαρκοφάγο της Σιδώνας. Η Sekhmet, η οποία εικονογραφικά είναι το αντίστροφο της σφίγγας, μπορεί επίσης να είναι ένθρονη²⁶⁸. Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, η σφίγγα σχετίζεται με τον θάνατο και επομένως η ενδείκνυται η απεικόνιση της σε ένα ταφικό αντικείμενο²⁶⁹.

Η πηγή για την εικονογραφία της θεάς που πατά την προτομή του λέοντος και κρύβεται πίσω από αυτήν είναι αιγυπτιακή και η παράσταση της κυρίας ζωφόρου της

²⁶² Για τη Sekhmet, βλ. Germond 1981, σ.259-260, Johnson 1988, σ.106, Quirke 1992, σ.31. Σύμφωνα με αιγυπτιακό μύθο, όταν ο Re θέλησε να τιμωρήσει το ανθρώπινο γένος που είχε επαναστατήσει, έστειλε εναντίον του τη λεοντοκέφαλη Sekhmet, η οποία, σε παροξυσμό, παραλίγο να το εξαφανίσει. Ο Re, προκειμένου να τη σταματήσει, ανέμιξε μύρα με χυμό ροδιού που η Sekhmet εξέλαβε ως ανθρώπινο αίμα. Κατόπιν, με τη μορφή της Hathor, την έστειλε για να επουλώσει τις πληγές. Το ρόδι ως σύμβολο γάμου και γονιμότητας συνδέθηκε στην Ελλάδα κυρίως με την Ήρα. Ειδώλια της Sekhmet έχουν βρεθεί στην Κρήτη και την Ελεύθερα: Shaw 1980, σ.229, 247, βλ. και Webb 1978, σ.604-606. Επίσης βλ. Σταμπολίδης 1998, 219-220, αρ.251-254, με λήμματα διαφόρων και Σταμπολίδης 2004, σ.294, αρ.395. Στο ασσυριακό πάνθεον, αντίστοιχη λεοντοκέφαλη θεότητα ήταν η δαίμωνική Lamasthu.

²⁶³ Από την Αίγυπτο κατάγεται το θέμα της σφίγγας που καταπατά τον εχθρό, ένα θέμα στο οποίο η σφίγγα έχει σαφώς επιθετικό χαρακτήρα: Demisch 1977, σ.30-31. Για σχόλια σχετικά με την καταγωγή και στην εικονογραφία των αντωπών σφιγγών των κρητικών χαλκίνων, βλ. Γκαλανάκη 2001, σ.65-67, 81-90.

²⁶⁴ Müller 1978, σ.59-64.

²⁶⁵ Όμηρος, *Ιλιάς* B 302,834, Θ 528, Λ 332, N 207, Ησίοδος, *Ασπίς* 249-251.

²⁶⁶ Müller 1978, σ.30, Christou 1968, σ.104-105.

²⁶⁷ Müller 1978, σ. 67-69.

²⁶⁸ Demisch 1977, σ.57-58.

²⁶⁹ Müller 1978, σ.30, Christou 1968, σ.104-105.

ασπίδας έχει, κατά συνέπεια, αιγυπτιακές καταβολές²⁷⁰. Η αιγυπτιακή επίδραση εξακολουθούσε να είναι ισχυρή σε θέσεις που νωρίτερα ελέγχονταν από την Αίγυπτο στον χώρο της Συροπαλαιστίνης, ιδιαίτερα στη Φοινίκη, την 1η χιλιετία π.Χ. Ήδη υποθέσαμε ότι οι πρώτες ασσυριακές ασπίδες με λεοντοκεφαλή της εποχής του Assuruasirpal II δεν είχαν ακόμη παραστάσεις της «κυρίας λεόντων» και ότι αυτές πέρασαν στις ασπίδες σε δεύτερο στάδιο από το χώρο της Συρίας και της Φοινίκης²⁷¹. Η φοινικική καταγωγή αντικειμένων με «κυρίες λεόντων» σε ασσυριακές θέσεις, όπως τα προμετωπίδια αλόγων από το Nimrud²⁷², αλλά και οι έντονες βορειοσυριακές επιδράσεις στην ασπίδα της Ελεύθερνας στις οποίες θα αναφερθούμε στα κεφάλαια της χρονολόγησης, είναι στοιχεία που στηρίζουν αυτή την υπόθεση.

Στο ελληνικό πάνθεον, η «κυρία των λεόντων» συνδέεται κατά κύριο λόγο με την Άρτεμη, την *Πότνια θηρών* της Ιλιάδας²⁷³. Η εξουσία της Άρτεμης στα άγρια ζώα είναι δεδομένη²⁷⁴. Η Άρτεμις σχετίζεται με το λιοντάρι, με την έννοια ότι μπορεί να φερθεί στις γυναίκες που δεν την τιμούν όπως ένα άγριο λιοντάρι²⁷⁵. Την Άρτεμη κατονομάζει η Ήρα ως *λέοντα γυναιξίν*²⁷⁶. Από τον 8ο αιώνα π.Χ. και εξής, η συντριπτική πλειονότητα των παραστάσεων της «κυρίας των λεόντων» απαντά στα Αρτεμίσια. Ένας σημαντικός όμως αριθμός απεικονίσεων υπάρχει και σε άλλα ιερά, όπως αυτά της Αθηνάς, καθώς και στα Ηραία²⁷⁷. Υπάρχουν και άλλες θεϊκές-μυθικές μορφές που παραδοσιακά συνδέονται με τα λιοντάρια, όπως η Κίρκη, η Ρέα, η Κυρήνη²⁷⁸. Ο χαρακτήρας της Άρτεμης στα διάφορα ιερά είναι εξ άλλου αρκετά διαφοροποιημένος. Σωστά έγινε η υπόθεση ότι πίσω από αυτές τις ελληνικές θεότητες κρύβεται μια άλλη, προγενέστερη θεά, με πολύ ευρύτερο πεδίο αρμοδιοτήτων²⁷⁹.

²⁷⁰ Γκαλανάκη 2001, σ.48-49.

²⁷¹ Όπ.α, υπ.54.

²⁷² Όπ.α., υπ.55.

²⁷³ Αυτός ο πολύ διαδεδομένος χαρακτηρισμός του F. Studniczka αποθησαυρίστηκε από τον ομηρικό στίχο *τὸν δὲ κασιγνήτη μάλα νεΐκεσε Πότνια θηρῶν Ἄρτεμις ἀγροτέρη καὶ ὀνειδείων φάτο μῦθον*, Όμηρος, *Ιλιάς* Φ 470-471: Christou 1968, σ.174-175.

²⁷⁴ Christou 1968, σ.174-175, Bevan 1986 I, σ.232. Για την Άρτεμη στην Κρήτη, βλ. Willets 1962, σ.272-277.

²⁷⁵ Müller 1978, σ.18-19, Blome 1982, σ.72.

²⁷⁶ Όμηρος, *Ιλιάς* Φ 483.

²⁷⁷ Christou 1968, σ.218-223, Bevan 1986 I, σ.234-235, 238-242, II, σ.449-453. Επιπλέον, Levi 1955-56, σ.255-260, 261 εικ.57 b-d, Rizza-Scrinari 1968, σ.255-256, για το ιερό της Αθηνάς στην Γόρτυνα.

²⁷⁸ Christou 1968, σ.175-176 και σ.179-181 για την Κυρήνη και Bevan 1986 I, σ.231-232, 237-238.

²⁷⁹ Ο Christou, 1968, σ.172-174, 178, 190-191, 199-201, αναφέρθηκε σε μια μορφή αρχικού, προϊστορικού μονοθεϊσμού, από τον οποίο πηγάζει και δικαιολογείται η διασπορά και η ποικιλία των αντικειμένων με την παράσταση της *πότνιας θηρῶν* (όχι απλά της «κυρίας» λεόντων). Ονόμασε αυτή

Στον Όμηρο παρουσιάζεται πλέον το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας καταμερισμού των ιδιοτήτων της πρώιμης αυτής θεότητας στις θεές του ολυμπιακού πανθέου²⁸⁰.

Στην έρευνα επιχειρείται διαχωρισμός των εικονογραφικών συνθετικών στοιχείων των παραστάσεων της «κυρίας των λεόντων», ώστε να προσδιοριστούν τα ανατολικά και τα ελληνικά, στοιχεία, τα ήδη υφιστάμενα από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Ειδικότερα στην παράσταση της ελευθερνώτικης ασπίδας, στα υψωμένα χέρια της θεάς που θωπεύουν το ρύγχος των λεόντων αναγνωρίζεται ένα εικονογραφικό στοιχείο με κρητικές ρίζες²⁸¹. Κυρίως όμως θεωρείται ως ελληνικό και κατ' εξοχήν κρητικό στοιχείο το γεγονός ότι η θεά δεν ασκεί βία στα ζώα και εικονίζεται περισσότερο ως μνηστή των λεόντων παρά ως δαμάστρια²⁸². Αντίθετα, η

την πρωταρχική θεότητα *Γαΐα-Χθόνα*. Ο Kunze (1931, σ.202), διατύπωσε αυτή την άποψη μάλλον πρώτος. Αργότερα ο Hampe (1969, σ.35), διαφώνησε, θεωρώντας ότι εικονίζεται μια ανατολική θεότητα. Ο Müller (1978, σ.67), παρατήρησε όμως ότι πουθενά δεν αναφέρεται τέτοια λατρεία της Γαίας στην Κρήτη, ενώ αντίθετα, βεβαιώνεται η λατρεία της Ρέας, της Βριτομάρτιδος και της Δίκτυνας: Willets 1962, σ.179-193, 209-211. Η *Γαΐα-Ρέα* είναι αυτή που θα πρέπει να συνδεθεί με την ανατροφή του Κρηταγενούς Δία. Έτσι, η «κυρία των λεόντων» ταυτίζεται μ' αυτήν. Αυτή πάντως ή κάποια άλλη τοπική θεότητα θα αντιλαμβάνονταν οι Κρήτες, όταν θα έβλεπαν τέτοιου είδους παραστάσεις. Και ο Canziani (1970, σ.156-157) δέχεται την καταγωγή αυτών των μορφών από τη μινωική θεά. Ο Blome (1982, σ.71-72) επανέλαβε τη συζήτηση για τη σύνδεση της «κυρίας των θηρίων» με την Αφροδίτη, την οποία είχε κάνει και ο Hampe (1969, σ.35-37), καταλήγοντας στο ότι ο υποτιθέμενος ερωτικός χαρακτήρας, λόγω της γυμνότητας, δεν σημαίνει απαραίτητα σύνδεση με την Αφροδίτη. Όμως, η παρουσία ασπίδων με προτομή στη Φαιστό και ο εορτασμός των *Έκδυσιών*, της τελετής ενηλικίωσης προς τιμήν της Αφροδίτης *Σκοτείας* δείχνουν ότι η σύνδεση της γυμνής θεάς των ασπίδων με την Αφροδίτη είναι κατά περίπτωση εύλογη: Willets 1962, σ. 284-285. Πολλά στοιχεία της πρώιμης θεάς περνούν στην Άρτεμη, η οποία είναι κυνηγός και τροφός των αγρίων ζώων. Ως προς αυτό το τελευταίο χαρακτηριστικό συνδέεται με τη Γαία. Όταν επανεισήχθη ο τύπος της γυμνής θεάς στον ελληνικό χώρο, αυτή δεν ταυτιζόταν μάλλον με την Άρτεμη: Böhm 1990, σ.140.

²⁸⁰ Christou 1968, σ.184, 187-188. Η υποχώρηση της γυναικείας θεότητας και η κυριαρχία του άνδρα θεού-Δία οφείλονται στις κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές που συνέβησαν κατά τα γεωμετρικά χρόνια. Τα ονόματα της Αθηνάς, της Ήρας, της Άρτεμης και της Δήμητρας υπάρχουν ήδη στις πινακίδες των μυκηναϊκών ανακτόρων. Δεν είμαστε, ωστόσο, σε θέση να γνωρίζουμε πώς ακριβώς απεικονίζονταν και με ποια ακριβώς λατρευτικά αντικείμενα συνδέονταν. Παράλληλα, θα υπήρχαν πάντα οι τοπικές λατρείες. Παρ' όλη τη συνέχεια των ονομάτων, δεν υπάρχει συνέχεια της παρουσίας τους στα ελληνικά ιερά που ενεργοποιούνται πάλι τον 8ο αιώνα π.Χ.. Φαίνεται ότι, αυτή την εποχή, οι Έλληνες, επιστρέφοντας στο παρελθόν, χρησιμοποίησαν ως βάση της νέας πανελληνίας θρησκείας τους θεούς του μυκηναϊκού κόσμου. Αυτοί πρέπει να ήταν κοινοί στον ελλαδικό χώρο, αν κρίνει κανείς από τον ενιαίο πολιτισμικό χαρακτήρα του. Όλες οι τοπικές λατρείες ενσωματώθηκαν στα ύστερα γεωμετρικά χρόνια σε αυτές τις θεότητες: Coldstream 1977, σ.328-329.

²⁸¹ Coldstream 1977α, σ.10. Κάποιοι θεωρούν ότι δεν είναι αυτή η στάση απαραίτητα κρητικό χαρακτηριστικό. Η Böhm (1990, σ.59-61, εκ.10b -11a-d) υποστηρίζει ότι με τον ίδιο τρόπο υψώνουν τα χέρια ανατολικές θεές που κρατούν παπούρους ή ζώα.

²⁸² Christou 1968, σ.176, 183. Παραθέτει σειρά επιθέτων όπως *δέσποινα-μήτηρ, άνασσα, πότνια-* που δηλώνουν σαφώς τη χωρίς βία κυριαρχία της θεότητας στα ζώα. Το ίδιο υποστήριζε και ο Kunze (1931, σ.193, 200). Επίσης βλ. Crowley 1989, σ.38, Γκαλανάκη 2001, σ.60-63

μετωπική στάση της θεάς και η γυμνότητά της συνδέονται με ανατολικά πρότυπα²⁸³. Η επιβολή λοιπόν της ανατολικής γυμνής θεάς στα ζώα χωρίς την άσκηση βίας αποτελεί συγκερασμό με την κρητομυκηναϊκή παράδοση, που οφείλεται στη δράση κρητικού τεχνίτη. Στην ανατολική εικονογραφία, η ίδια θεά παρουσιάζεται συνήθως ως δαμάστρια των ζώων και πολλές φορές τα κρατά από τα πόδια, ανεστραμμένα.

Το μέγεθος των ζώων, το οποίο ξεπερνά κατά πολύ αυτό της θεάς, δεν συνηθίζεται στις ανατολικές παραστάσεις. Σε σπάνιες περιπτώσεις, όπως στο μεγάλο πήλινο υποστατό του Taanach, όπου η θεά έλκει τα ζώα τραβώντας τους τις παρειές, έχουμε λιοντάρια μεγαλύτερου μεγέθους από την ανθρώπινη μορφή, μη ανεστραμμένα, στα οποία η θεά δεν εξασκεί βία. Μεγάλα λιοντάρια σε σχέση με τη μορφή της θεότητας, τα οποία αυτή έλκει χωρίς ιδιαίτερη πίεση, έχουμε και σε δυο παραδείγματα από το Carchemish. Εδώ όμως η θεότητα είναι αρσενικού γένους. Και στο παράδειγμα του Taanach και σ' αυτά του Carchemish τα πρόσωπα των λεόντων εικονίζονται κατ' ενόπιον²⁸⁴. Τα λιοντάρια της ασπίδας της Ελευθερας, τα οποία μοιάζουν να ανηφορίζουν προς τη θεά σχηματίζοντας ένα νοητό τρίγωνο, παραπέμπουν σε ένα εικονογραφικό σχήμα γνωστό από μινωικό σφράγισμα με την «θεά των ορέων», αλλά και από μυκηναϊκές παραστάσεις²⁸⁵. Η διάταξη αυτή όμως αυτή δεν πρέπει να ήταν άγνωστη και στην Εγγύς Ανατολή, όπως μας βεβαιώνει ο αρκετά κατεστραμμένος ζυγός από το Sendschirli, του οποίου τα σωματώδη λιοντάρια θυμίζουν, ως προς την ποιότητα της εκτέλεσής τους, τα ελευθερνιώτικα ζώα²⁸⁶ (PIN. 42ii).

Το λιοντάρι είναι ζώο περιβεβλημένο με ποικίλους συμβολισμούς, οι οποίοι έχουν ενδιαφέρον, καθώς το ζώο συνδέεται με τη θεότητα. Το λιοντάρι είναι κατ' αρχάς ηλιακό σύμβολο που κατ' επέκταση συνδέεται με τη βασιλεία²⁸⁷. Στα ομηρικά έπη προβάλλεται ο άγριος και αρπακτικός του χαρακτήρας²⁸⁸. Όμως ο λέων έχει και

²⁸³ Christou 1968, σ.81-82, 172, 195-198.

²⁸⁴ Για το υποστατό του Taanach, βλ. Glock 1978, σ.1147, Mazar 2014, σ.180-182. Είναι φανερό ότι η θεότητα σύρει αβίαστα τα λιοντάρια του Carchemish, από έναν χαλαρό μάντα περασμένο στον λαιμό τους. Για το μεγάλο μέγεθος των λεόντων, βλ. Christou 1968, σ.79, 94. Μεγάλα λιοντάρια σε σχέση με τη θεά έχουμε στους φρυγικούς τάφους: Haspels 1971 I, XVII 131-134, XIX 186-191 και II πίν.131-134, 186-191.

²⁸⁵ Για άλλα σφραγίσματα, βλ. Evans 1935, σ.608, πίν.597A αρ.e-h. Την ίδια διάταξη έχει το σύμπλεγμα των αντιθετικών λεόντων στο γνωστό ανάγλυφο της πύλης των Μυκηνών. Τα αιγαιακά παραδείγματα μάλλον είναι παλαιότερα των χιτιτικών: Christou 1968, σ.84.

²⁸⁶ Andreae 1943, σ.80-82, αρ.3779. Οι λέοντες ανηφορίζουν σε ύψωμα που δηλώνεται με ένα χαρακτηριστικά επαναλαμβανόμενο διακοσμητικό στοιχείο. Ο Andreae υποθέτει ότι οι λέοντες ανασήκωναν το ένα τους πρόσθιο πόδι.

²⁸⁷ Christou 1968, σ.191.

²⁸⁸ Christou 1968, σ.191. Müller 1978, σ.12-13.

άλλους συμβολισμούς που ταιριάζουν μάλλον περισσότερο στον χαρακτήρα της παράστασης της ασπίδας και τη χρήση του συγκεκριμένου χαλκίνου αντικειμένου. Το λιοντάρι συνδέεται με το νερό και κατ' επέκταση με τη γονιμότητα, εξ ου και η διαδεδομένη απεικόνισή του σε απολήξεις υδρορροών²⁸⁹. Πολύ ενδιαφέρουσα είναι όμως και η σχέση του με τους τάφους. Υπάρχουν αρκετές απεικονίσεις λεόντων σε κινητά ταφικά ευρήματα, ενώ αργότερα τα λιοντάρια χρησιμεύουν ως φύλακες-σήματα των τάφων. Αποκτούν λοιπόν τα λιοντάρια μια δαιμονική διάσταση πάνω από τα ανθρώπινα μέτρα και μπορούν να θεωρηθούν, με βάση τις δυο τελευταίες ιδιότητές τους, ως ενσάρκωση των φυσικών ή των νεκρικών υπεράνθρωπων δυνάμεων²⁹⁰. Τα λιοντάρια ορίζουν και την περιοχή εξουσίας της θεότητας²⁹¹. Η κεφαλή ενός τέτοιου ζώου στο κέντρο μιας ασπίδας έχει σαφώς αποτροπαϊκό χαρακτήρα²⁹², αν και αργότερα, ως γραπτό επίσημα ασπίδας δεν ήταν πολύ διαδεδομένη.

Η συχνή παρουσία της παράστασης της «κυρίας των λεόντων» σε αρκετά χάλκινα από το σπήλαιο της Ίδης, μας οδηγεί αναπόφευκτα στη σύνδεσή της με τον Κρηταγενή Δία, μια θεότητα με χθόνιο χαρακτήρα και βαθιές ρίζες στην προϊστορία του νησιού. Ο Κρηταγενής Δίας παρουσιάζει αντιστοιχίες με ανατολικές θεότητες, όπως ο συροφοινικικός Baal, ο οποίος γεννιέται και πεθαίνει αδιάκοπα, όπως αδιάκοπα εναλλάσσονται οι εποχές του χρόνου και η ξηρασία με τη γονιμότητα της γης²⁹³. Ο Baal συνδέεται με διάφορες θηλυκές θεότητες για παράδειγμα τις Anat, Asherah, Αστάρτη. Οι γυναικείες θεότητες που συνδέονται με την γέννηση και την ανατροφή του Δία είναι η Ρέα αλλά και η Γαία που έχουν ρίζες στη μινωική μητέρα θεά²⁹⁴. Είναι φανερό ότι η Γαία ως «κυρία των λεόντων» δεν θα είχε ασφαλώς

²⁸⁹ Η Κυρήνη που αναφέρεται ως δαμάστρια λεόντων ήταν νύμφη, δηλαδή, θεότητα συνδεόμενη με το νερό. Μεγάλη είναι η παρουσία λεόντων στα περιρραντήρια και τις υδρορροές των ναών: Bevan 1986 I, σ.237-238.

²⁹⁰ Για τον δαιμονικό χαρακτήρα των λεόντων, βλ. Gabelmann 1965, σ.61, Christou 1968, σ.192-193, Müller 1978, σ.13, 16-18, Γκαλανάκη 2001, σ.63.

²⁹¹ Blome 1982, σ.72-73.

²⁹² Müller 1978, σ.97. Βλ. και D'Acunto 2006, σ.474 για τους συμβολισμούς της αντίστοιχης παράστασης του «κυρίου των ζώων» ή «του πολεμιστή-ήρωα» ο οποίος μάχεται με το λιοντάρι.

²⁹³ Willets 1962, σ.162-163, James 1960, σ.88-89, James 1966, σ.14-17, Leick 1991 σ.19-23. Ένα ενδιαφέρον στοιχείο που συνοδεύει τον θάνατο θεοτήτων όπως ο Baal είναι η διάλυση και επανασύνδεση του σώματός τους.

²⁹⁴ Christou 1968, σ.187-188. Η μινωική μητέρα εικονίζεται με άρρενα συνοδό. Αυτή η σχέση συνεχίζεται και στην περίπτωση του Κρηταγενούς Δία. Ο Christou (1968 σ.176-179), όπως αναφέρθηκε, ονομάζει Γαία την κυρία των ζώων, όπως προηγουμένως και ο Kunze (1931, σ.200-202). Το σπήλαιο είναι το σημείο σύνδεσης της Γαίας / Ρέας με τον Δία, καθώς αυτός ανατρέφεται εκεί. Δεν είναι τυχαίες λοιπόν οι παραστάσεις «κυρίας των λεόντων» σε σπήλαια: Κοντολέων 1961, σ.292 και Christou 1968 σ.185-186.

πολεμικό χαρακτήρα, αλλά περισσότερο χθόνιο-γονιμοποιητικό. Αυτή η γονιμοποιητική δύναμη του νεαρού θεού συνδέεται με τις τελετές ενηλικίωσης, όπως φαίνεται στο κείμενο του Ύμνου του Παλαικάστρου²⁹⁵. Ο Δίας, ως νέος Κούρος, θα μπορούσε να φέρει ασπίδα, όπως τουλάχιστον βεβαιώνουν πρώιμες απεικονίσεις του²⁹⁶. Νεογέννητοι θεοί, που γεννιούνται απευθείας ώριμοι παρουσιάζονται συχνά ασπιδούχοι, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με την Αθηνά που πάνοπλη ξεπήδησε απ' το κεφάλι του Δία. Ασπιδούχος είναι και ο νεογέννητος θεός στην περίφημη παράσταση από τη μίτρα της Αξού, ο οποίος πιστεύεται ότι σχετίζεται με τον Δία²⁹⁷(ΠΙΝ.37).

Η νεανική αυτή μορφή που αναδύεται από τον λέβητα στην παράσταση της μίτρας δίνει μια καλή αφορμή για μια παράβαση, μια αναφορά σε μια άλλη κατηγορία αντικειμένων που μπορούν να συνδεθούν με τον Κρηταγενή Δία και την ιδιότητα του να αναγεννάται. Τα αντικείμενα αυτά δεν είναι άλλα από τους λέβητες και τους τρίποδες, σπαράγματα των οποίων έχουν βρεθεί σε κρητικά ιερά που σχετίζονται με τη λατρεία του²⁹⁸. Το ζεύγος τρίποδα-λέβητα δεν ήταν σκευή αποκλειστικά σχετιζόμενη με τη μαντική και τον Απόλλωνα, ούτε μόνον ανάθημα-έπαθλο για νίκη σε πόλεμο ή αθλητικές εκδηλώσεις²⁹⁹. Στα γεωμετρικά χρόνια ήταν χρηστικά αντικείμενα, όπως πιστοποιούν οι χαμηλοί χυτοί πρώιμοι τρίποδες³⁰⁰. Πρώιμες παραστάσεις επιβεβαιώνουν τη χρήση των λεβήτων για λουτρό νεογέννητων και μάλιστα με εμβάπτιση, ενώ η φωτιά καίει κάτω από το χαμηλό σκεύος³⁰¹. Παρόμοιο λουτρό ελάμβαναν και οι νεκροί. Ο τρίποδας λοιπόν αποτελεί ένα αντικείμενο με χρήση στις τελετουργίες που συνδέονται με τα ακραία στάδια της

²⁹⁵ Willets 1962, σ.211-214, Pearlman 1995, σ.161-163,166.

²⁹⁶ Κοντολέων 1961, σ.290-291.

²⁹⁷ Lonsdale 1993, σ.164, Monaco 2006, σ.120-122, 128-129, εικ.121, με συγκεντρωμένη όλη τη βιβλιογραφία σχετικά με αυτό το εξαιρετικό αντικείμενο. Υπέρ της άποψης ότι η αναδύομενη μορφή εικονίζει τον Δία, τάχθηκαν οι Κοντολέων (1961, σ.284, 291-293) και Schefold (1964, σ.30-31). Τα πουλιά και ο τρίποδας αποτελούν σαφείς ενδείξεις υπέρ του Διός: Willets 1962, σ.315-316. Εκτός αυτών, στη μίτρα, στα παραπληρωματικά διακοσμητικά στοιχεία το κάτω της μέρος, αποδίδεται εντεταγμένο σε μετόπες ένα είδος ρόδακα που είναι η σχηματοποιημένη εκδοχή του κερανού του Διός. Ως Απόλλωνα τον χαρακτήρισαν οι Levi (1945, σ.293) και Boardman (1961, σ.141), αν και ο τελευταίος με επιφυλάξεις. Βλ. Hoffmann 1972, σ.37, όπου παρατίθενται και κρίνονται όλες αυτές οι απόψεις.

²⁹⁸ Οπ.α., υπ.70.

²⁹⁹ Willemsen 1955, σ.99, Κοντολέων 1961, σ.286. Η παράδοση θυμάται ότι, πριν τον Απόλλωνα, η Γαία ήταν αυτή, στην οποία ανήκε η περιοχή των Δελφών. Η πρόσληψη Κρητών από τον Απόλλωνα για τη δημιουργία του μαντείου δεν είναι τυχαία: Coldstream 1977, σ.330.

³⁰⁰ Maass 1978, σ.5-9, 136-140, αρ.1-68, πίν.1-23, Coldstream 1977, σ.334-335, Mallwitz – Hermann 1980, σ.40-41, αρ.Β1240, πίν.11, για τα παραδείγματα από την Ολυμπία.

³⁰¹ Κοντολέων 1961, σ.286-287.

ανθρώπινης ζωής. Το λουτρό του νεογέννητου και του νεκρού είναι μέσο κάθαρσης του ανθρώπου, ώστε να διευκολυνθεί η διάβαση από τον ένα κόσμο στον άλλο³⁰².

Περνώντας στο χώρο των συμβολισμών ο λέβητας θα μπορούσε να λειτουργεί ταυτόχρονα και ως «τάφος», που εγκλείει τα θνητά, φθαρτά στοιχεία του ανθρώπου, αλλά και ως κολυμβήθρα, με τη χριστιανική έννοια δηλαδή, ως χώρος εμπάπτισης, εντός του οποίου το νεογέννητο καθαίρεται από τα χθόνια, ακατέργαστα στοιχεία του και εισέρχεται στην κοινωνία των ανθρώπων. Έχουμε δηλαδή κάτι ανάλογο με την άρση του προπατορικού αμαρτήματος της χριστιανικής βάπτισης. Η κάθαρση ελάμβανε χώρα στον λέβητα, γιατί σε αυτό το σκεύος συνδυαζόταν η καθαρτήρια δύναμη του νερού με αυτήν της φωτιάς. Είναι γνωστά τα μυθικά παραδείγματα της Θέτιδας με τον Αχιλλέα και της Δήμητρας με τον ελευσίνιο Δημοφώντα, στα οποία, με την δύναμη του πυρός, καθαίρεται το γήινο στοιχείο και παρέχεται η αθανασία³⁰³. Μέσω του πυρός μπορούν να αποδομηθούν και να διαλυθούν τα φθαρτά θνητά στοιχεία και αυτή ήταν, σε ιδεολογικό επίπεδο, η αφορμή για την καύση των επιφανών νεκρών³⁰⁴. Το βραστό νερό παραδίδεται και ως μέσο ανανέωσης και αναγέννησης και ο λέβητας είναι ασφαλώς ο χώρος, στον οποίο λάμβανε χώρα αυτός ο βρασμός³⁰⁵.

Η παράσταση της μίτρας της Αξού δίνει μια άλλη διάσταση στην αξία του λέβητα ως σκεύους διάβασης. Στην πραγματικότητα, επρόκειτο για ένα πολυχρηστικό σκεύος που δεν σχετιζόταν μόνο με τις ακραίες διαβάσεις της γέννησης και του θανάτου. Δεν χρησίμευε μόνο για τον βρασμό νερού για το λουτρό των νεογνών ή των νεκρών ή μόνο για την παρασκευή νεκροδείπνων³⁰⁶. Αντίστοιχο λουτρό λάμβαναν ίσως και οι νεαροί απαχθέντες, όταν αυτοί θα επέστρεφαν από τη δίμηνη δοκιμασία της κρητικής σκοτεινίας, ώστε να μπορέσουν να ενδυθούν την πολυτελή στολή που τους δώριζαν οι

³⁰² Η «κυρία των λεόντων» συνδέεται στενά με τους τρίποδες, όπως και με κάθε είδους σύμβολα διάβασης, όπως για παράδειγμα οι θύρες των τάφων: Christou 1968, σ.86, 204.

³⁰³ Κοντολέων 1961 σ.287. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η Δήμητρα, συναντώντας τις δούλες του Κελεού στην Ελευσίνα, απέκρυψε την ταυτότητά της και ανέφερε ως τόπο καταγωγής της την Κρήτη. Παρουσιάζόμενη ως μαία και φαρμακεύτρια ικανή να αντιμετωπίζει τις βασκανίες, δείχνει πόσο βαθιά ριζωμένη ήταν η πεποίθηση ότι οι Κρήτες είχαν ανέκαθεν τη μεγαλύτερη επίδοση στα λατρευτικά ζητήματα και τα θέματα μαγείας: Ομηρικοί Ύμνοι, Δήμητρα, 123-124.

³⁰⁴ Κοτταρίδη 2001, σ. 369, με ζωνηρή αναφορά στον θάνατο με καύση του Ηρακλή.

³⁰⁵ Κοντολέων 1961, σ.289, για το παράδειγμα Μήδειας και του Πελία. Για τον βρασμό του αίματος του Διός, βλ. του ιδίου, σ.291.

³⁰⁶ Αυτές τις δύο μόνο εκδοχές παρουσιάζει ο Σταμπολίδης (2005-2006, σ.190-191 και 2008, σ.158), αντιμετωπίζοντας κυρίως τον λέβητα ως οστεοδόχο-τεφροδόχο ή ως ταφικό κτέρισμα συνδεδεμένο με το λουτρό και τα νεκρόδειπνα. Ο λέβητας όμως είχε διαρκή χρήση στα καθημερινά και τα εορταστικά γεύματα, τα συσσίτια, μια εκδήλωση που, σε μόνιμη βάση, συνέιχε τις ομάδες των ανδρών πολεμιστών.

φιλήτορες τους³⁰⁷. Μέσω του λουτρού απομακρύνονται συμβολικά τα ακατέργαστα ακάθαρτα στοιχεία του παιδιού-εφήβου και αναδύεται ο άνδρας πολίτης, ως μέλος της οργανωμένης κοινωνίας. Επιπλέον, μέσα στον λέβητα θα μπορούσαν να βράζονται τα τεμάχια του βοδιού που είχαν θυσιάσει στον Δία, με το οποίο εστίαζαν τα μέλη της *έταιρείας*, στην οποία πλέον ανήκαν³⁰⁸. Η κοινή τροφή που έβραζε στον λέβητα για να γίνει βρώσιμη, ήταν ένας μοχλός διατήρησης της κοινωνικής συνοχής και ιδιαίτερα της συνοχής των αριστοκρατικών ομάδων³⁰⁹. Ο λέβητας είχε, συνεπώς, ουσιαστική συμβολή στην ολοκλήρωση της διάβασης από τον έφηβο στον άνδρα-πολεμιστή, της κορυφαίας μετάβασης προς την ωριμότητα και την γονιμότητα. Γι' αυτό τον λόγο ακριβώς, έχουμε στην παράσταση της μίτρας της Αξού την ανάδυση ενός μακρύκομου³¹⁰, ασπιδούχου νέου, ενός δηλαδή άνδρα με τα δηλωτικά στοιχεία του πλήρους πολεμιστή³¹¹. Επιπλέον οι μίτρες, όπως και οι ασπίδες, συνδέονται με τον λόχο, μια λέξη διφορούμενη που σημαίνει ταυτόχρονα ενέδρα αλλά και κυοφορία (λοχεία). Είναι και τα δύο όπλα που καλύπτουν μια περιοχή του σώματος ή ολόκληρο το σώμα του πολεμιστή και που όταν ανασύρονται, επιτρέπουν την *έπιφάνειά* του³¹² και την εκδήλωση επιθετικής ενέργειας³¹³. Οι μίτρες που προστάτευαν την κοιλιακή, ηβική χώρα και κατ' εξοχήν τη γονιμοποιητική περιοχή των γεννητικών οργάνων³¹⁴

³⁰⁷ Willets 1962, σ.306-307.

³⁰⁸ Στράβων, *Γεωγραφικά* I.4.21. Άλλωστε το σύνθημα περιεχόμενο των αντιστοίχων σπαρτιατικών *φειδιτιών* ήταν ο *μέλας ζώμος*, τροφή με βάση το κρέας, η οποία ασφαλώς παρασκευαζόταν εντός του λέβητα: Πλούταρχος, *Βίοι, Λυκούργος* 12.4-7. Για πολύ ενδιαφέροντα εθνογραφικά παραδείγματα κατανάλωσης κρέατος στον σύγχρονο Μυλοπόταμο, βλ. Βαρδάκη 2006, σ.218-220, 224-225 και Κόπακα και Νικολακάκης 2006, σ.231, 238-239.

³⁰⁹ De Poligniac 2000, σ.76, Ericson 2011, σ.386.

³¹⁰ Τα μαλλιά των νεαρών μελών των σπαρτιατικών *αγελών* κουρευόνταν (Πλούταρχος, *Βίοι, Λυκούργος* 16.6), ενώ, αντίθετα, το κύριο φυσιογνωμικό χαρακτηριστικό του ώριμου, αριστοκράτη, σπαρτιάτη πολεμιστή ήταν η μακριά του κόμη (Ξενοφών, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* 11.3, Willets 1962, σ.45). Η Λεμπέση (1985, σ.142) αποδεσμεύει την κοντή κόμη από την ηλικία και τη συνδέει με την άθληση και το κυνήγι. Την αναφέρει, ωστόσο, ως δηλωτικό στοιχείο του θεού κατά τους αρχαϊκούς χρόνους.

³¹¹ Σταμπολίδης 2005-2006, σ. 189-190. Η ταινία που φέρει στην κόμη η νεανική μορφή δηλώνει μάλλον ότι πρόκειται για άνδρα.

³¹² Ανάλογες επιφάνειες είχαν οι θεοί: Lonsdale 1993, σ.148-150.

³¹³ Περιγράφεται χαρακτηριστικά σε ένα επεισόδιο της Ιλιάδας πώς ο Αίας κάλυπτε με την πυργόσχημη ασπίδα του τον αδελφό του Τεύκρο, όπως η μητέρα το παιδί της, και πώς ο δεύτερος τόξευε, όταν ο μεγαλόσωμος αδελφός του ανέσυρε την ασπίδα του: Όμηρος, *Ιλιάς* Θ 271-272. Στο ίδιο πολεμικό επεισόδιο συμμετέχουν και οι δύο Κρήτες αρχηγοί Ιδομενέας και Μηριόνης, ενώ είχε προηγηθεί οίωνός του Δία: Όμηρος, *Ιλιάς* Θ 245-279. Για την ανάλυση, βλ. Lonsdale 1993, σ.157-161.

³¹⁴ Σε αυτό το πνεύμα πρέπει να ενταχθεί και η παράσταση της μίτρας του Ρεθύμνου με την θεοποιημένη παράσταση φτερωτών όρχεων, οι οποίοι ανέρχονται από χάσμα της γης και εκατέρωθεν των οποίων αναπτύσσονται ανά δύο νεαροί χορευτές. Η απεικόνιση ενός τελετουργικού χορού στο

ήταν πιθανότατα τα συνηθισμένα αναθήματα στα ιερά μετά το πέρας της διαδικασίας ενηλικίωσης στην πόλη της Αξού³¹⁵.

Αντίστοιχα ως πλήρης θεός με τα θεϊκά του σύμβολα κρατώντας πιθανόν κεραυνό και αετό, εικονίζεται ο Δίας, στην γραπτή παράσταση του ΥΓ ασπιδίσκης αρ.1414 από τον τάφο Ρ της Φορτέτσας (ΠΙΝ.34). Δύο άλλοι αετοί εικονίζονται πάνω σε τρίποδα-λέβητα³¹⁶. Υπάρχουν αντιστοιχίες με την παράσταση στη μίτρα της Αξού και εκφράζονται επίσης αμφιβολίες για το αν πράγματι εικονίζεται σ' αυτήν ο Δίας³¹⁷. Η απεικόνιση τριών πτηνών σε αυτή την ασπιδίσκη ίσως συνδέεται με τους οiwονούς και την οiwονοσκοπία, με ένα είδος εκστατικής μαντείας σχετιζόμενης με τον Δία³¹⁸. Αμφιβολίες υπάρχουν για την ταυτότητα της μορφής που αναδύεται από τη γη, κάτω ακριβώς από τον τρίποδα³¹⁹. Είναι πιθανόν η αναδυόμενη μορφή και αυτή δίπλα στον τρίποδα να ταυτίζονται και να έχουμε εδώ διάφορα στάδια της ωρίμανσης του χθόνιου Διός, κατά την αναγωγή του από τη γη στον άνω κόσμο. Αντίστοιχες συμβάσεις χρησιμοποιούνται συχνά και για την απεικόνιση του χθόνιου Διονύσου³²⁰. Προφανώς η προτομή του βοδιού στο κέντρο της πήλινης ασπίδας της Φορτέτσας δεν πλάστηκε τυχαία και δημιουργεί εύκολα συνειρμό με τη θυσία του βοδιού και την παρασκευή του κοινού γεύματος που αναφέρει ο Στράβων μετά την επιστροφή των *έρωμένων* από την φάση της απαγωγής. Η ασπιδίσκη από τον τάφο Ρ της Φορτέτσας δεν συνευρέθηκε, όπως προαναφέρθηκε, με κάποιο τεφροδόχο αγγείο³²¹, οπότε η

πλαίσιο της διαδικασίας ενηλικίωσης δεν αποκλείεται: Hoffman 1972, σ.25-26, 31, πίν.46.1, 47.1, Blome 1982, σ.84-85.

³¹⁵ Οπ.α., υπ.164, 165. Ο Tausend (2008, σ.1028-1029), θεωρεί τη μίτρα ως εξάρτημα προσαρτημένο από ζώνη ή από το κάτω μέρος του θώρακα, το οποίο εξελίχθηκε από τους ολόσωμους αρθρωτούς θώρακες που φορούσαν οι μυκηναίοι *έπτες*. Η παρατήρησή του ότι προστάτευε την ηβική χώρα πρωτίστως από τα βέλη δεν είναι απολύτως έγκυρη, αν και υπάρχει αναφορά σ' αυτό το φαινόμενο: Όμηρος *Ιλιάς*, Δ 137. Κατά την άποψή μου, η μίτρα προστάτευε κυρίως από φονικά χτυπήματα στο υπογάστριο από τα κοντά κρητικά εγχειρίδια.

³¹⁶ Brock 1957, σ.122, αρ.1414, πίν.107, Σταμπολίδης 1998, σ.115, 205, αρ.227.

³¹⁷ Ο ίδιος ο Brock, αναφερόμενος στον τρίποδα, τον κεραυνό και τα πτηνά, θεωρεί την εικονιζόμενη μορφή ως Δία. Οι Κοντολέων (1961, σ.292) και Willets (1962, σ.315-316) υποστηρίζουν επίσης ότι εικονίζεται ο Δίας, ενώ ο Levi (1969, σ.29-30) πίστευε ότι πρόκειται για τον Απόλλωνα. Για στοιχεία της παράστασης επηρεασμένα από ανατολικά πρότυπα, βλ. Akurgal 1949, σ.94. Ως Δία τον θεωρεί σωστά και ο Σταμπολίδης 2005-2006, σ.188 και Stampolidis, 2007, σ.307.

³¹⁸ Nilsson 1993, σ.142. Πτηνά εικονίζονται να κάθονται και στις λαβές του λέβητα στην παράσταση της μίτρας της Αξού.

³¹⁹ Ο Κοντολέων (1961, σ.292) πιστεύει ότι εικονίζεται η Γαία. Η Γαία εικονίζεται να αναδύεται από το χώμα και σε μεταγενέστερες παραστάσεις, όπως συμβαίνει στην περίφημη ζωφόρο της γιγαντομαχίας του βωμού της Περγάμου.

³²⁰ Για σύγκριση ανάμεσα στις δύο θεότητες, βλ. Γκαλανάκη 2001, σ.41.

³²¹ Brock 1957, σ.123, 125, 164.

σύνδεση της παράστασης με τον θεό και τους τρίποδες αποκλειστικά με τον θάνατο είναι επισφαλής.

Είναι φανερό ότι η θεότητα εικονίζεται στην ασπίδα με δυο μορφές-υποστάσεις, μια ανθρώπινη, ανάμεσα στα αντιθετικά λιοντάρια, και μια δαιμονική, η οποία πατά τις σφίγγες³²². Τα υπερμεγέθη λιοντάρια δείχνουν το μέγεθος των δυνάμεων, φυσικών ή υπερφυσικών, στις οποίες επιβάλλεται η θεότητα. Αυτή προβάλλεται ως το σύμβολο εξισορρόπησης και ελέγχου αυτών των δυνάμεων. Ειδικά στο χώρο του Αιγαίου, απεικονίζεται με ανθρώπινη μορφή για να εμπνέει εμπιστοσύνη στον άνθρωπο³²³. Στην κάτω ομάδα, η θεά με απόκοσμη μορφή επιβάλλεται στους νεκρικούς δαίμονες. Εδώ όμως ο χαρακτήρας της είναι ανάλογος του κόσμου στον οποίο αυτή κυριαρχεί³²⁴. Η θεά νοείται ως προστάτις από τις δυνάμεις του θανάτου, αλλά και ως επικυρίαρχος και υπέρτατος ελεγκτής τους. Η παράσταση της «κυρίας των λεόντων» στην ασπίδα της Ελεύθερνας συνδέεται με τον θάνατο. Όχι απαραίτητα με τον βιολογικό θάνατο, αλλά και με τον συμβολικό θάνατο που συνέβαινε κατά την ολοκλήρωση μιας φάσης του βίου και κατά τη μετάβαση στην επόμενη. Μάλιστα, σε τέτοια αναθηματικά αντικείμενα που σφραγίζουν το πέρας της μεταβατικής φάσης της ενηλικίωσης, της περιόδου, δηλαδή, κατά την οποία ο νεαρός Κρητικός *σκότιος* αναγεννάται ως πλήρης πολίτης, μέλος της οργανωμένης κοινότητας των πολιτών-οπλιτών, έπειτα από μια μνητική διαδικασία περιθωριοποίησης, εξαφάνισης και συμβολικού θανάτου³²⁵, βρίσκει αυτή η παράσταση μια νοηματικά πρόσφορη επιφάνεια για να ευδοκιμήσει. Και ακόμη πιο πρόσφορη για την ανάπτυξή της είναι η επιφάνεια αντικειμένων, όπως η ασπίδα της Ελεύθερνας, τα οποία κατέληξαν να τοποθετηθούν ως ταφικά κτερίσματα, με αφορμή την αμετάκλητη μετάβαση του πραγματικού θανάτου.

³²² Ο Σταμπολίδης 2005-2006, σ.187, και 2007, σ.305, διακρίνει, πολύ εύστοχα πολιτικούς συμβολισμούς, που κρύβονται πίσω από το θρησκευτικό επίπεδο της παράστασης.

³²³ Müller 1978, σ.52-59, 69, 98.

³²⁴ Η συμπλοκή των δυο υποστάσεων της θεάς αντικατοπτρίζεται και στη δευτερεύουσα ζωφόρο, στην οποία έχουμε τη σύγκρουση λεόντων με ταύρους. Δεν είναι τυχαίο ότι ο ταύρος συνδέεται με την Hathor και το λιοντάρι με τη Sekhmet. Το φυτικό διακοσμητικό στοιχείο του πλοχμού, σύμβολου γονιμότητας, αποτελεί ένα αφηρημένο δείγμα αυτής της συμπλοκής: Christou 1968, σ.189-190, Crowley 1989, σ.99-104. Ο διαχωρισμός της παράστασης σε δύο κόσμους και η κλιμάκωσή τους προς την πλαστική λεοντοκεφαλή θυμίζουν τον παρόμοιο διαχωρισμό του όρους Simitria στον Άνω Ζαπάτα, το οποίο διέσχισαν οι άνδρες του Sargon II το 714 π.Χ., κατά τα πρώτα στάδια της εισβολής τους στην Urartu. Η κορυφή του όρους θεωρούνταν κατοικία θεάς συνδεδεμένης με τον Παράδεισο, ενώ, ταυτόχρονα, οι πρόποδες του κατοικία του Arallu, θεότητας του θανάτου: Olmstead 1960, σ.229-230.

³²⁵ Willets 1962, σ.44, Sergent 1985, σ.17.

6. ΟΙ ΕΠΙ ΜΕΡΟΥΣ ΜΟΡΦΕΣ

6.1. Η ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΛΕΟΝΤΟΚΕΦΑΛΗ

Η προτομή στο κέντρο της ασπίδας της Ελεύθερας εικονίζει ένα λιοντάρι (ΠΙΝ. 3) που ανήκει στην παράδοση των ΥΧ βορειοσυριακών λιονταριών του 9ου π.Χ. αιώνα τα οποία, μαζί με τα σύγχρονα και μεταγενέστερά τους ασσυριακά λιοντάρια, επηρέασαν τις ελληνικές απεικονίσεις αυτού του ζώου ως τα τέλη του 7ου αιώνα³²⁶. Υπάρχουν αρκετά στοιχεία που συνδέουν την πλαστική λεοντοκεφαλή της ασπίδας με αυτή την παράδοση. Τέτοια είναι κατ' αρχάς τα κυκλικά αυτιά, σε συνδυασμό με το λαιμοδέτη που περιβάλλει κυκλικά τον λαιμό (ΠΙΝ.44i-ii). Το κολάρο αυτό δηλώνει την περιοχή της χαίτης, που, με αυτό τον συμβατικό τρόπο, διαχωρίζεται από το πρόσωπο³²⁷. Οι φουσκωμένες παρειές που ξεκινούν από τον έξω κανθό του ματιού καταλήγοντας στον λαιμοδέτη, είναι άλλο ένα χαρακτηριστικό που παραπέμπει στα ΥΧ ζώα³²⁸. Η επίπεδη απόληξη του ρύγχους έχει επίσης βαθιές ρίζες στην ΥΧ απεικόνιση του λιονταριού. Οι αναδιπλώσεις του άνω χείλους δεν είναι παράλληλες μεταξύ τους, όπως στα παλαιό-ΥΧ λιοντάρια, αλλά δεν έχουν και το «φοινικοειδές ρύγχος», των ασσυριακών ζώων του 9ου π.Χ. αιώνα³²⁹ (ΠΙΝ.45i-ii). Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η πλαστική λεοντοκεφαλή της Ελεύθερας εκπροσωπεί έναν ενδιάμεσο τύπο. Η μετάβαση αυτών των πτυχών από την οριζόντια στην κάθετη θέση με ταυτόχρονη κλίση προς τα πίσω, στηρίζεται στην ασσυριακή παράδοση³³⁰. Όμως το

³²⁶ Για τα χαρακτηριστικά του χιτιτικού λιονταριού, βλ. Gabelmann 1965, σ.11-14, ενώ για τα βορειοσυριακά παραδείγματα, βλ. Hermann 1981, σ.75, παρ.12. Για το ασσυριακό λιοντάρι, βλ. Gabelmann 1965, σ.12-13.

³²⁷ Akurgal 1949, σ.39-40, Gabelmann 1965, σ.11-12. Για τη μεταχείριση αυτού του θέματος στα ελληνικά λιοντάρια, βλ. Akurgal 1949, σ.41-43, Gabelmann 1965, σ.17, Canziani 1970, σ.84. Οι μικρές εγχαράξεις της παρυφής του αυτιού που δηλώνουν το τρίχωμα, καθώς και η διαμόρφωση του αυτιού με τρεις επάλληλους κύκλους αποτελούν ένα από τα ξεχωριστά χαρακτηριστικά της προτομής της Ελεύθερας. Ο λαιμοδέτης που περιβάλλει το κεφάλι είναι αγαπητός στα ΥΧ λιοντάρια: Akurgal 1949, σ.43-44. Σε ορισμένα βορειοσυριακά παραδείγματα, το κολάρο αποτελεί αυθύπαρκτη οντότητα, διακοσμητική πιο πολύ παρά λειτουργική: Για παράδειγμα, πρβλ. λιοντάρια από Carchemish και Sendschirli του 10ου-9ου αιώνα π.Χ.: Akurgal 1949, σ.46-47, εικ.36-39 πίν.5, 8.

³²⁸ Akurgal 1949, σ.57-58. Οι παρειές στα ΥΧ λιοντάρια πλάθονται ως ένας αυτόνομος κυβικός όγκος που χρησιμοποιείται στο χτίσιμο του προσώπου, όπως φαίνεται στα λιοντάρια από το Sendschirli, ενώ σε άλλα παραδείγματα, όπως στα λιοντάρια του Carchemish, διαχωρίζονται από το υπόλοιπο πρόσωπο με απλή παχιά ταινία: Akurgal 1949, πίν.5 και πίν.7-8 αντίστοιχα.

³²⁹ Ο όρος "Palmettenschnauze", έχει επικρατήσει για την περιγραφή του ρύγχους στα ασσυριακά λιοντάρια: Gabelmann 1967, σ.12.

³³⁰ Crawford και Harper 1980, σ.37, εικ.27, για ελεφαντοστέινη κεφαλή λέοντος από τη Nimrud.

κύριο χαρακτηριστικό του YX ρύγχους, η επίπεδη πρόσθια απόληξη του, δεν αναιρείται³³¹ (ΠΙΝ.45iii, 46i).

Η επίπεδη, ορθογώνια μύτη είναι επίσης YX χαρακτηριστικό, ενώ αντίθετα, η μύτη των ασσυριακών λεόντων διογκώνεται, καθώς πτυχώνεται, ως εκδήλωση της επιθετικής διάθεσης του ζώου³³². Η μύτη με την κατά μήκος αυλάκωση που ευδιάκριτα υψώνεται από την επιφάνεια του προσώπου αποτελεί ένα ακόμα YX στοιχείο³³³. Όμως, η σχηματοποίηση των συσπάσεων της μύτης σε σχήμα V, με την κορυφή προς τα εμπρός αναγνωρίζεται ως μια ιδιαιτερότητα που αναπτύχθηκε στον αιγαιακό χώρο³³⁴. Τα ζυγωματικά που τραβιούνται προς τα πίσω συνδέονται με τον YX ρυθμό, ενώ απέχουν πολύ από τις ασσυριακές υποφθάλμιες πτυχές³³⁵. Οι οφθαλμοί ήταν ένθετοι, όπως ακριβώς στα βορειοσυριακά ζώα³³⁶ (ΠΙΝ.48i). Ο πολλαπλασιασμός των τόξων πάνω από τα μάτια θεωρείται από τους ερευνητές αγαπητός στον ελλαδικό χώρο³³⁷. Για τα επάλληλα οφρυακά τόξα της προτομής και τις πτυχές σχήματος V στη μύτη της δεν υπάρχουν ακριβή αντίστοιχα στην Ανατολή³³⁸. Υπάρχει ωστόσο η σχηματοποίηση του μετώπου με διαγώνιους των

³³¹ Προσπάθεια παρόμοιου χειρισμού των αναδιπλώσεων παρουσιάζεται ήδη στα χιτιτικά λιοντάρια της αυτοκρατορικής περιόδου: Akurgal 1949, σ.40, πίν.25, σ.42, πίν.27-29, σ.45, πίν.33. Οι γλύπτες των YX λιονταριών του 10ου και του 9ου αιώνα π.Χ. προτιμούν τις οριζόντιες πτυχές και αρχίζουν να τις τραβούν προς τα επάνω έπειτα από ασσυριακή επίδραση: Akurgal 1949, πίν.5-8. Αναλογίες με το δικό μας παράδειγμα παρουσιάζει το ρύγχος των λιονταριών των κίωνων του Tell Taynat, τα οποία χρονολογούνται, λόγω της εμφανούς ασσυριακής επίδρασης (αυτιά, χαιτή, πτυχές σχήματος U στη μύτη), στον 8ο αιώνα και όχι στον 9ο αιώνα π.Χ., όπως εσφαλμένα αναφέρεται: Bossert 1942, σ.74, αρ.873.

³³² Akurgal 1949, σ.54.

³³³ Akurgal 1949 σ.55 Canziani 1970, σ.83.

³³⁴ Gabelmann 1965, σ.41, Canziani 1970, σ.72. Ο Kyrieleis (1972, σ.707), το διακρίνει ως κρητικό χαρακτηριστικό. Αυλακώσεις παράλληλες στην άνω επιφάνεια της μύτης έχουν τα YX ζώα, ενώ στα ασσυριακά αυτές μορφοποιούνται σε U. Ο Gabelmann δεν έχει άδικο που αφήνει να εννοηθεί η σύνδεση των πτυχών V των κρητικών χάλκινων με τις πτυχές U των ασσυριακών λεόντων. Η ανώτερη πτυχή στη βάση της μύτης της προτομής της Ελεύθερας είναι ουσιαστικά σχήματος U.

³³⁵ Οι Gabelmann (1965, σ.40) και Canziani (1970, σ.80) αναλύουν τις ασσυριακές φυλλόσχημες πτυχές κάτω από τους οφθαλμούς. Η γραμμή των ζυγωματικών που ορίζει την παρειά στην άνω πλευρά είναι έντονη στα παλαιό-YX λιοντάρια όπως σε αυτά του Sendschirli: Akurgal 1949, πίν.4-5. Οι υποφθάλμιες πτυχές των ασσυριακών ζώων δεν υπάρχουν στην προτομή της Ελεύθερας: Akurgal 1949, σ.52-53, Canziani 1970, σ.84.

³³⁶ Akurgal 1949, σ.52. Πολύ γνωστή είναι η ένθεση στα μάτια σε ζώα και μορφές στο Tell Halaf: βλ. όπ.α., υπ.41.

³³⁷ Rodenwaldt 1939, σ.148, Schäfer 1957, σ.30, Gabelmann 1965, σ.18, Canziani 1970, σ.72, Kyrieleis 1972, σ.707.

³³⁸ Gabelmann 1965, σ.60.

παλαιό ΥΧ λεόντων και οι πτυχές σχήματος U των ασσυριακών λεόντων³³⁹. Η απόσταση από το δικό μας λιοντάρι δεν είναι μεγάλη και είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε αν το μικρό αυτό βήμα έγινε λόγω ελληνικής επίδρασης ή λόγω απλουστεύσεων στα χάλκινα λιοντάρια, τις οποίες μπορούσαν ίσως να επιβάλουν από μόνοι τους οι ανατολίτες τεχνίτες.

Μολονότι το κεφάλι της ασπίδας της Ελεύθερας συνδέεται στενά με τα ΥΧ ζώα (ΠΙΝ.2-3), υπάρχει ορατή ασσυριακή επίδραση. Αυτή διακρίνεται στο τριγωνικό σχήμα του προσώπου, ασχέτως αν αυτό απολήγει σε επίπεδο ρύγχος³⁴⁰. Οι ιδιόμορφες πτυχές του άνω χείλους αναγνωρίζονται στα βορειοσυριακά λιοντάρια με σαφείς ασσυριακές επιδράσεις³⁴¹. Ασσυριακό στοιχείο θεωρείται η ανυπαρξία έξω κρεμάμενης γλώσσας³⁴² (ΠΙΝ.44i,45i). Κυρίως όμως εντοπίζεται στη διάθεση απεικόνισης ενός αγριεμένου ζώου, αλλά και στην προσπάθεια υπέρβασης του κτίσματος της μορφής με γεωμετρικούς όγκους, στο οποίο αρέσκεται η ΥΧ τέχνη³⁴³. Πάντως δεν έχουμε ακόμη προσπάθεια πλαστικής διαχείρισης των όγκων, όπως εμφανίζεται στα ασσυριακά ζώα, ήδη από τον 9ο π.Χ. αιώνα. Υπάρχει η απόπειρα διάσπασης των όγκων μέσω της απόδοσης λεπτομερειών και της διακοσμητικής διάθεσης. Στην προτομή της Ελεύθερας δεν υπάρχει διάθεση για ουσιώδεις διαρθρωτικές αλλαγές στην όψη του ζώου, που να δηλώνουν επεξεργασία της μορφής, για να ομοιάζει την πραγματική εικόνα του λιονταριού.

Αν ακολουθούσαμε την τυπολογία των Akurgal και Gabelmann, θα κατατάσσαμε τη λεοντοκεφαλή της Ελεύθερας στον μέσο ΥΧ ρυθμό λόγω των διακριτών ασσυριακών στοιχείων της³⁴⁴. Ωστόσο, η χρονολόγηση της ασπίδας στα τέλη του 9ου π.Χ. αιώνα, λόγω των κεραμικών συνευρημάτων της, αποδεικνύει το λάθος του Gabelmann που τοποθέτησε χαμηλά χρονολογικά στις σειρές του τα πιο

³³⁹ Akurgal 1949, σ.47-52 για το μέτωπο και τα φρύδια και σ.53-55 για τη μύτη των ΥΧ λεόντων. Για τη μύτη των ασσυριακών λεόντων, βλ. Gabelmann 1965, σ.12-41. Τα ασσυριακά λιοντάρια έχουν στο μέτωπο διαγώνιες αυλακίες.

³⁴⁰ Gabelmann 1965, σ.40.

³⁴¹ Οπ.α., υπ.326, 330.

³⁴² Akurgal 1949, σ.55.

³⁴³ Gabelmann 1965, σ. 11-12, 40. Περιγράφοντας τα ΥΧ λιοντάρια, ο Gabelmann, εντοπίζει μια τεκτονική διάθεση στην απόδοση της μορφής. Στις οποιοδήποτε τεχνοτροπικές συγκρίσεις με τα μεγάλα γλυπτά πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπ' όψιν η δυσκολία κατεργασίας του σκληρού λίθου σε σχέση με το χαλκό. Αυτό το γεγονός εξηγεί εν μέρει τη μεγάλη αφαίρεση στα λίθινα βορειοσυριακά δείγματα, σε σχέση με το χάλκινο ελευθερνιώτικο παράδειγμα.

³⁴⁴ Ο Akurgal (1949, σ.143) χρονολογεί τη μέση ΥΧ φάση από το 900/850 έως το 730 π.Χ. Ο Gabelmann (1965, σ. 20, 39-40), ανιχνεύει τα μέσο-ΥΧ στοιχεία ως βαθιά στον 7ο αιώνα π.Χ..

εξελιγμένα, πιο ανατολίζοντα κεφάλια.³⁴⁵ Τα κεφάλια αυτά βρίσκονται πλησιέστερα στο αντίστοιχο της Ελεύθερνας από αυτά που ο Gabelmann θεωρεί χρονολογικά πρωιμότερα. Τα λιοντάρια που συνδέονται στενότερα με την Ανατολή έχουν μια όψη που συντίθεται από συγκεκριμένους όγκους και που κοσμεύεται από κάποιες φόρμες, οι οποίες ανταποκρίνονται πάντα σε κάποια φυσικά χαρακτηριστικά³⁴⁶.

Η αποσύνθεση αυτού του δομικού ιστού, από την στιγμή που δεν συνοδεύεται από πλαστικότερη επεξεργασία της μορφής, που σε ένα βαθμό θα σήμαινε κατανόηση της φυσικής λειτουργίας των μερών του προσώπου, είναι δείγμα παρακμής. Αυτό το φαινόμενο παρουσιάζεται στις προτομές των κρητικών ασπίδων, στις οποίες εμφανίζεται μια βήμα προς βήμα έκπτωση του ρυθμού. Όλα τα στοιχεία της όψης, όπως για παράδειγμα οι ρυτίδες, εξακολουθούν να υπάρχουν, αλλά αποδίδονται με μian αυξανόμενη διακοσμητική διάθεση, καθώς χάνεται η αξία τους στο πλάσιμο της μορφής. Ταυτόχρονα υπάρχει και άμβλυνση της τεχνικής δεξιοτήτων των τεχνιτών και την τεχνική του αναγλύφου (*repoussée*) την αντικαθιστά βαθμιαία η χάραξη. Στα υστερότερα δείγματα υπάρχει περιληπτική απόδοση των χαρακτηριστικών των ζώων και στρογγυλοποίηση των μορφών. Αυτό δείχνει μια διαρκώς αυξανόμενη βιασύνη στην απεικόνιση των ζώων, η οποία οφείλεται είτε στην αύξηση της ζήτησης και της παραγωγής αυτών των αντικειμένων, είτε στην εισαγωγή νέων τεχνικών.

Πολύ κοντά χρονικά στην προτομή της ασπίδας της Ελεύθερνας βρίσκεται το τσακισμένο κεφάλι αρ.12³⁴⁷ (ΠΙΝ.39ii). Η υψηλή ποιότητά του είναι ορατή, καθώς όλα τα χαρακτηριστικά αποδίδονται σε βαθύ ανάγλυφο, ενώ υπάρχει ζωντάνια στην όψη του ζώου. Αν και δεν διαθέτει τη λεπτομερή απόδοση των χαρακτηριστικών του ελευθερνιώτικου λέοντα, δείχνει ότι σαφώς ανήκε σε μια πρώιμη ασπίδα καλής

³⁴⁵ Βλ. Gabelmann 1965, σ.31-33 για χρονολόγηση των κρητικών ασπίδων. Ο Gabelmann (1965, σ.63-64) επικρίνει τον Akurgal που θεωρεί την επαφή των κορινθίων ζωγράφων των αγγείων με τον παλαιό-ΥΧ ρυθμό ως ένα τυχαίο γεγονός. Ο Gabelmann (1965, σ.62) αναφέρεται στην επιβίωση του παλαιού και μέσου ΥΧ ρυθμού στην ελληνική τέχνη και θεωρεί ότι η επιλογή τους έγινε πιο συνειδητά από τους Έλληνες. Βέβαια, τον 7ο αιώνα π.Χ., αυτή η τεχνοτροπία δεν ήταν πια του συρμού στη Μέση Ανατολή. Είναι λογικότερο να υποθέσουμε ότι τα γνώρισαν οι Έλληνες την εποχή της ακμής τους δηλαδή τον 9ο -8ο π.Χ. αιώνα και ότι συνέχισαν να τα ακολουθούν, μιας και είχαν γίνει πλέον παράδοση στην τέχνη τους. Εκεί οδηγεί η εγγύτητα του ελευθερνιώτικου παραδείγματος με τα ΥΧ βορειοσυριακά του πρότυπα. Αυτή η εναλλακτική πρόταση αποδυναμώνεται, αν χρονολογηθούν οι ασπίδες στον 7ο π.Χ. αιώνα και ιδιαίτερα αυτές της ομάδας Β του Kunze.

³⁴⁶ Kunze 1931, σ.185-186.

³⁴⁷ Καρέτσου 1998, σ.256, αρ.320. Ο Kunze (1931, σ.244) το εντάσσει στην ομάδα C, χρονολογώντας το όμως χαμηλά στις σειρές του. Ο Canziani (1970, σ.174) τοποθετεί κοντά τα κεφάλια αρ.12 και 10. Μάλλον ο Kunze σφάλει εδώ, καθώς το κεφάλι αρ.12 με τα ανάγλυφα χαρακτηριστικά του απέχει πολύ ποιοτικά από το «παρηκμασμένο» κεφάλι της ασπίδας αρ.10.

ποιότητας. Ακολουθεί χρονικά το κεφάλι της ασπίδας αρ.10³⁴⁸(ΠΙΝ.20). Μπορεί κανείς προσέχοντας τις λεπτομέρειες της μύτης και των αυτιών να παρατηρήσει μια απόδοση περιληπτική. Η μορφή, χάνοντας σταδιακά τη συνοχή της, αρχίζει να «τραβιέται» προς το πλάι. Ωστόσο υπάρχει ακόμα κάποια προσοχή στη λεπτομέρεια, καθώς για παράδειγμα διατηρείται η ανάγλυφη μάζα τριχών στο μέτωπο³⁴⁹. Υστερότερα είναι τα κεφάλια των ασπίδων αρ.3 και 15 (ΠΙΝ.11, 39iii) και ακόμη υστερότερο το κεφάλι της αρ.4 (ΠΙΝ.12), όπου η έκπτωση του ρυθμού είναι προφανής: πολλή χάραξη, έλλειψη πλαστικών όγκων, περιληπτικότητα και έλλειψη συνοχής³⁵⁰. Ύστατα στη σειρά θα πρέπει να τοποθετηθούν τα κεφάλια αρ. 9, 11 (ΠΙΝ.15), των οποίων οι επιφάνειες έχουν εξομαλυνθεί και δεν υπάρχει καμία λεπτομέρεια που να αναδεικνύεται στην όψη των ζώων³⁵¹.

6.2. ΟΙ ΑΝΤΙΘΕΤΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ. ΟΙ ΛΕΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΦΙΓΓΕΣ

Οι αντιθετικές ομάδες των λεόντων και των σφιγγών είναι οι συνθέσεις που μαζί με τη γυμνή θεά κοσμούν την κεντρική κύρια ζωφόρο της ασπίδας της Ελεύθερας (ΠΙΝ.3). Για το αντιθετικό σχήμα και την παρουσία του στο ελλαδικό και μεσανατολικό χώρο έχουν γίνει επαρκείς αναφορές από διάφορους ερευνητές³⁵². Τα δυο εντυπωσιακά αντιθετικά λιοντάρια που, μαζί με τη γυμνή θεά, αποτελούν το άνω σύμπλεγμα της ζωφόρου, ανήκουν, όπως και το λιοντάρι της προτομής, στην παράδοση των ΥΧ ζώων. Συγκεκριμένα χαρακτηριστικά τους μας συνδέουν με την ΥΧ τεχνοτροπία της βόρειας Συρίας και μάλιστα της παλαιάς και μέσης φάσης, τοποθετώντας τα χρονικά στον 9ο π.Χ. αιώνα.

Κοινό χαρακτηριστικό αποτελούν τα τριγωνικά πίσω σκέλη των ζώων. Τα λιοντάρια της Ελεύθερας συνδέονται ως προς αυτό το στοιχείο, αλλά και ως προς τη

³⁴⁸ Ο Gabelmann (1965, σ.33) τοποθετεί την ασπίδα αρ.10 χαμηλά στη σειρά του. Βλ. Canziani 1970, σ.85.

³⁴⁹ Αυτό αποτελεί χαρακτηριστικό που έχουν τα μέσοΥΧ λιοντάρια σε ελεφαντοστό: Akurgal 1949, σ.48, εικ 40 a-b, Gabelmann 1965, σ.32, για ένα τέτοιο λιοντάρι από το Sendschirli. Υπάρχει και στα κεφάλια των ασπίδων αρ.5, 3, αλλά αποδίδεται πια εγχάρκτη.

³⁵⁰ Ο Kunze (1931, σ.244) τοποθετεί κοντά τα κεφάλια αρ.15 και 3. Επίσης χρονολογεί σωστά το κεφάλι της ασπίδας αρ.3 πριν από το 4. Ο Canziani (1970, σ.83-84 και 190) χρονολογεί μαζί τις προτομές αρ.3 και 4, αποδίδοντάς τις στο ίδιο εργαστήριο. Τις τοποθετεί στο α΄ τέταρτο του 7ου π.Χ. αιώνα. Την τεχνοτροπική ομοιότητα των κεφαλών αρ.3 και 4 αποδέχεται και ο Gabelmann (1965, σ.32).

³⁵¹ Ο Gabelmann (1965, σ.32) θεωρεί αυτές τις προτομές πιο πρώιμες χρονικά από όλες. Ο Kunze (1931, σ.244) τις τοποθετεί, σωστά, στο τέλος της σειράς του και ο Canziani (1970, σ.85, 174, 190), χρονολογεί την προτομή αρ.11 κοντά με τις 3 και 4 (α΄ μισό 7ου π.Χ. αιώνα), ενώ τοποθετεί την αρ.9 ακόμη χαμηλότερα χρονικά.

³⁵² Kunze 1931, σ.87-88, Canziani 1970, σ.161-162.

διάπλαση του σώματος ρωμαλέα βορειοσυριακά παραδείγματα, όπως τα λιοντάρια του Adad από το Carchemish³⁵³ (ΠΙΝ.46ii). Τα λιοντάρια της ασπίδας είναι ελαστικότερα, όπως φαίνεται στο περίγραμμα της κοιλιάς και στο υψωμένο πίσω μέρος της σπονδυλικής στήλης. Η σχηματοποίηση των μυών, των ώμων, των πρόσθιων ποδιών σε σχήμα S που απαντά επίσης στα ανάγλυφα λιοντάρια του Carchemish βρίσκει το παράλληλό της στα ελευθερνιώτικα λιοντάρια³⁵⁴ (ΠΙΝ.47i-ii). Τα τελευταία υπερτερούν όμως στο ότι αποδίδουν αυτό το σχήμα με πλαστικά μέσα και όχι με γραμμικά, κερδίζοντας έτσι σε φυσικότητα. Δεν πρέπει να παραβλεφθούν οι ομοιότητες στην απόδοση του έξω νεύοντος αγκώνα των πρόσθιων ποδιών και στην διαμήκη γραμμή στον πήχυ, ας μας επιτραπεί ο όρος, που δηλώνει τη μυολογία σ' αυτή την περιοχή. Ανάλογη διαμήκης γραμμή υπάρχει και στα πίσω πόδια³⁵⁵. Στο λιοντάρι της Kubaba από το Carchemish υπάρχει το χαρακτηριστικό βραχιόλι στον καρπό του πρόσθιου ποδιού που φορούν και τα ελευθερνιώτικα λιοντάρια (ΠΙΝ.48ii). Ο τρόπος με τον οποίο αποδίδονται τα δάκτυλα, ως επάλληλα μικρά τόξα, εντασσόμενα στο περίγραμμα του πέλματος, προέρχεται επίσης από τα βορειοσυριακά ζώα³⁵⁶. Ήδη από την 2η χιλιετία εμφανίζεται μια τέτοια διαμόρφωση των δακτύλων στα χιτιτικά λιοντάρια (ΠΙΝ.44ii). Αυτό το πολύ αγαπητό θέμα στα ΥΧ λιοντάρια, απλουστευμένο και περισσότερο γραμμικό, θα κυριαρχήσει στα ελληνικά λιοντάρια του 7ου π.Χ. αιώνα και ιδιαίτερα στις παραστάσεις των αγγείων³⁵⁷. Στην ΥΧ εικονογραφία εντάσσεται η ενιαία, χωρίς γραμμές μυών, επιφάνεια του σώματος. Μόνο στα πίσω σκέλη του δεξιού λιονταριού της ασπίδας υπάρχουν τρεις παράλληλες κάθετες λεπτές ταινίες, ως μια περίεργη εκδοχή των γραμμών σε σχήμα W, οι οποίες δηλώνουν τους μυς στα ασσυριακά λιοντάρια³⁵⁸

³⁵³ Akurgal 1949, σ.66-67 βλ. και πίν.10.

³⁵⁴ Akurgal 1949, σ.63-64.

³⁵⁵ Akurgal 1949, σ.64-66 Canziani 1970, σ.73.

³⁵⁶ Akurgal 1949, σ.67-68.

³⁵⁷ Canziani 1970, σ.7-77. Την απόδοση των νυχιών και των δακτύλων σε παράλληλα τόξα, η οποία υπάρχει στα ελληνικά αγγεία του 7ου αιώνα π.Χ., χρησιμοποιεί ο Canziani για να χρονολογήσει χαμηλά ασπίδες, όπως την αρ.8. Το ίδιο κάνει εν μέρει και ο Kunze (1931, σ.184-185) για την ίδια ασπίδα. Οι μελετητές αυτοί δεν έχουν όμως αναλύσει σοβαρά την διαμόρφωση των δακτύλων των ΥΧ λεόντων.

³⁵⁸ Akurgal 1949, σ.66-67, Canziani 1970, σ.74-75. Ο Rodenwaldt (1939, σ.66-67) παρατηρεί στους πάνθηρες από το αέτωμα της Αρτέμιδος-Γοργούς στην Κέρκυρα τρεις καμπύλες παράλληλες γραμμές δηλωτικές της μυολογίας του μηρού. Επίσης υπάρχουν στους μηρούς των ζώων και άλλες χαρακτές γραμμές που ο Rodenwaldt διστάζει να ονομάσει φλέβες. Είναι λίγο απίθανο οι τρεις παράλληλες γραμμές στο ένα λιοντάρι της Ελεύθερνας να δηλώνουν φλέβες. Ανάλογο θέμα υπάρχει στο μικρό του αιάγγρου της ασπίδας αρ.1: Rodenwaldt 1939, σ.66-67, πίν.20-21.

(ΠΙΝ.48i, 51i). Η κουλουριασμένη ουρά μεταξύ των πίσω ποδιών αποτελεί ένα ξεκάθαρο δάνειο από την χιτιτική τέχνη³⁵⁹ (ΠΙΝ.46ii).

Στα κεφάλια των ζώων υπάρχει επίσης η ίδια σύνδεση με τις ΥΧ απεικονίσεις του liontariou. Το επίπεδο κρανίο και η έξω κρεμάμενες γλώσσες θυμίζουν βορειοσυριακά ζώα³⁶⁰ (ΠΙΝ.44). Το ίδιο συμβαίνει και με τους τονισμένους οφρύες³⁶¹. Οι παρειές των liontariou της ασπίδας θυμίζουν τα ΥΧ liontaria. Ωστόσο στα τελευταία, ο χώρος των παρειών προβάλλεται περισσότερο ή αλλιώς ορίζεται με μια πλατειά ταινία, όπως συμβαίνει στα ζώα από τις βάσεις κίωνων του Carchemish³⁶². Τα ελευθεριώτικα liontaria υπερτερούν στην εφαρμογή πλαστικών μέσων. Τα αυτιά μάλλον κατάγονται από τον καρδιόσχημο ΥΧ τύπο. Ο καρδιόσχημος τύπος αυτιού, όπως και ο αντίστοιχος ημικυκλικός, κυριαρχούν στα παλαιό-ΥΧ liontaria. Σύσπαση στη ρίζα της μύτης έχουν τα ΥΧ ζώα, ενώ στην Ασσυρία η μύτη των λεόντων πτυχώνεται στην περιοχή κοντά στους ρόθωνες και έτσι ομοιάζει λιγότερο στη μύτη των liontariou της ασπίδας (ΠΙΝ.45). Τα λίγα στοιχεία που μάλλον συνδέουν τα liontaria μας με την Ασσυρία είναι το σχετικά μυτερό ρύγχος και το κοντότερο κάτω σαγόρι σε σχέση με το αντίστοιχο πάνω³⁶³.

Ως προς τα γενικότερα χαρακτηριστικά, μια ιδιαιτερότητα των liontariou της ασπίδας είναι το δίκτυο τετραγώνων με στιγμές, το οποίο καλύπτει τη χαιτή. Ένα πιο εκτεταμένο και λιγότερο προσεγγμένο δίκτυο κυριαρχεί στα ζώα της ομάδας C των χάλκινων του Kunze³⁶⁴. Η χαιτή καλύπτει την ίδια περιοχή με αυτήν των ζώων του Tell Halaf (ΠΙΝ.48i). Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των liontariou της Ελεύθερας είναι το κοκκιδωτό περιδέραιο στη βάση του λαιμού. Σε κάποια liontaria της δευτερεύουσας ζωφόρου υπάρχει χαιτή με «φλογόσχημες» μάζες σε σχήμα V, οι οποίες θυμίζουν την χαιτή των liontariou του Tell Halaf και κατ' επέκτασιν των ασσυριακών ζώων (ΠΙΝ.4i-ii). Αυτό το είδος χαιτής θα μπορούσε να ενταχθεί στο γνωστό κυρίως από τα ελεφαντοστέινα ως “flame and frond style” των Tell Halaf και Carchemish, δηλαδή μιας περιοχής της βόρειας Συρίας με ισχυρές ασσυριακές

³⁵⁹ Akurgal 1949, σ.68-70 και Gabelmann 1965, σ.18, για τον τρόπο που περνά αυτό το χαρακτηριστικό στα ελληνικά ζώα.

³⁶⁰ Akurgal 1949, σ.55-56, Canziani 1970, σ.74.

³⁶¹ Akurgal 1949, σ.50-51, Canziani 1970, σ.72-73.

³⁶² Akurgal 1949, σ.57-58.

³⁶³ Gabelmann 1965, σ.40.

³⁶⁴ Ο Kunze το θεωρεί μάλλον ελληνική ιδιαιτερότητα. Οι Gabelmann (1965, σ.19) και Canziani (1970, σ.73), το προσγράφουν στην Ασσυρία και τη Φοινίκη αντίστοιχα. Το δίκτυο των τετραγώνων επιβιώνει στην κεραμική της ανατολίζουσας περιόδου. Πρβλ παράσταση με λέοντα που σπαράσσει αίγαγρο σε ΠρΑ κυκλαδικό αμφορέα από την Ελεύθερα: Σταμπολίδης και Κοτσώνας 2004, σ.247, αρ.276.

επιρροές (48i-ii)³⁶⁵. Τον ίδιο περίπου τύπο χαιίτης έχουν και τα δυο λιοντάρια στην ασπίδα αρ.1 (ΠΙΝ.16) του Ιδαίου. Αυτή η ομοιότητα αποτελεί ασφαλώς μία χρονολογική ένδειξη. Μια άλλη ιδιαιτερότητα των λιονταριών της Ελεύθερνας πρέπει να προσεχθεί αρκετά· αυτή είναι η διάσταση σε άνοιγμα σχεδόν 180° των πρόσθιων ποδιών. Έχουμε εδώ μια άμεση σύνδεση με τη στάση των λιονταριών στους ορθοστάτες του Tell Halaf³⁶⁶ (ΠΙΝ.48ii-49i), παρ' όλο που αυτή δεν είναι άγνωστη σε αιγαιακά αντικείμενα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού³⁶⁷. Η διάσταση των ποδιών ταιριάζει με την ανάλογη στάση της σφίγγας της ασπίδας αρ.1 και εμφανίζεται και στα αντωπά λιοντάρια στις δύο, από τις πέντε ζωφόρους της ΠΓ χάλκινης επένδυσης της φαρέτρας της Φορτέτσας³⁶⁸ (ΠΙΝ.40), τα οποία αναπτύσσονται εκατέρωθεν ενός κρανοφόρου πολεμιστή-ήρωα³⁶⁹.

Η σύγκριση εικονογραφικών στοιχείων της ασπίδας της Ελεύθερνας με τη χάλκινη επένδυση της φαρέτρας της Φορτέτσας οδηγεί εκ των πραγμάτων τη συζήτηση σε μια άλλη, αναγκαία, εκτροπή. Τα λιοντάρια της φαρέτρας έχουν τον τύπο του προσώπου των ζώων της ελευθερνιώτικης ασπίδας, ο οποίος αποδίδεται περιληπτικότερα και με περισσότερες γωνίες. Υπάρχει επίσης και εκεί το εξόγκωμα και η σχηματοποίηση σε S των ώμων και το ημικυκλικό περίγραμμα των πελμάτων, όλα όμως κάπως γραμμικότερα. Η χαιίτη των λιονταριών της φαρέτρας αποδίδεται με δίκτυο στιγματισμένων τετραγώνων, το οποίο περιορίζεται σ' αυτή μόνο την περιοχή και το οποίο, και σε αυτά τα λιοντάρια δεν δείχνει ούτε βιαστικό, ούτε εκφυλισμένο. Ο διασκελισμός των πίσω ποδιών των λεόντων είναι σχεδόν όμοιος και στα δύο αντικείμενα.

³⁶⁵ Gabelmann 1965, σ.20, Mätthaus 1998, σ. 248, Mätthaus 2001, σ.531-535.

³⁶⁶ Moorgat και Oppitz 1939, σ.64, αρ.Α3.64, πίν.45α, σ.65, αρ.Α3.68, πίν.47α.

³⁶⁷ Βλ. την γραπτή παράσταση του «Πόσιος Θηρών» ανάμεσα σε δύο αντωπούς λέοντες με την ίδια διάσταση ποδιών, από το ΥΕ ΠΙΑ2 ρυτό της Πυλώνας στη Ρόδο: Καράντζαλη 1998, σ.58-59, αρ.7, με σαφείς επιρροές από την Κύπρο και την Ugarit.

³⁶⁸ Brock 1957, σ.135-136, 198-199, αρ.1569, Coldstream 1998, σ.256, αρ.321. Rizzotto 2015, σ.218. Το χαρακτηριστικό αυτό θα έχει μακρά παρουσία στις απεικονίσεις των ελληνικών λεόντων. Το αντικείμενο αυτό θεωρείται από όλους τους ερευνητές κάλυμμα φαρέτρας, αλλά θα πρέπει να εξεταστεί σοβαρά και η εκδοχή του επιστέρνιου ελάσματος, όπως το χρυσό παράδειγμα από το Ziwiye του Luristan του 7ου π.Χ. αιώνα, Amiet 1980, σ.421, εικ.657.

³⁶⁹ Αυτός ο τύπος του μαχόμενου με ζώα ήρωα έχει σαφώς μεσανατολική καταγωγή: Crowley 1989, σ.28-33, 134-138, εικ.61-76, 353, 360. Για την εξέλιξη αυτού του τύπου των ανορθωμένων λεόντων βλ. και το υστερότερο της φαρέτρας της Φορτέτσας, ΜΓ χρυσό περίτμητο έλασμα από το Β. Νεκροταφείο της Κνωσού: Coldstream 1998, σ.266, αρ.334. Επίσης το ΥΓ πήλινο πινάκιο από τους Αμπελοκήπους Κνωσού, με ανάγλυφο σύμπλεγμα πολεμιστή-ήρωα και λεόντων στην έξω επιφάνεια της βάσης του: Σταμπολίδης και Μπρεδάκη 1998, σ.207, αρ.230.

Τα λιοντάρια της φαρέτρας αντανακλούν ίσως πιο διακριτές μινωικές-μυκηναϊκές αναμνήσεις, όπως φαίνεται από το προτεταμένο στήθος τους³⁷⁰. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η ασπίδα της Ελεύθερνας και η φαρέτρα της Φορτέτσας είναι κοντά και εικονογραφικά και χρονικά³⁷¹. Διαφορά υπάρχει κυρίως στις σφίγγες που, στη φαρέτρα, είναι κάπως άτεχνες, βραχύτερες και λιγότερο σωματώδεις. Οι μορφές στο κνωσιακό αντικείμενο αποδίδονται με τρόπο κάπως μανιεριστικό³⁷². Οι διαφορές από τις σφριγηλές μορφές στην ζωφόρο της ασπίδας της Ελεύθερνας δεν μπορούν να αποδοθούν αποκλειστικά σε μια κάπως υστερότερη χρονολόγηση της φαρέτρας, αλλά και στο βαθμό ικανότητας του κάθε τεχνίτη³⁷³. Η τεχνοτροπική συγγένεια της φαρέτρας της Φορτέτσας με άλλα σύγχρονα ή λίγο μεταγενέστερα αυτής μεταλλικά αντικείμενα, παραπέμπει σε μια κοινή παράδοση. Αυτά είναι η χρυσή ταινία από τον τάφο 2 του Χανιαλή Τεκέ³⁷⁴, η ζώνη³⁷⁵ και το χρυσό έλασμα με τα διάχωρα των εραλδικών λεόντων από τη Φορτέτσα³⁷⁶, το χάλκινο έλασμα από το

³⁷⁰ Ο Brock (1957, σ.198), ήδη σημειώνει τον ελληνικό χαρακτήρα και της ζώνης και της φαρέτρας της Φορτέτσας.

³⁷¹ Τις επιρροές της φαρέτρας από βορειοσυριακές θέσεις, όπως το Tell Halaf ή το Senschirli διακρίνει και ο D' Acunto 2006, σ.476.

³⁷² Coldstream 1977, σ.100 και Blome 1982, σ.12. Αναφέρονται και οι δύο στα λιοντάρια και τους δαμαστές στις μετόπες της χρυσής ταινίας του τάφου του Χανιαλή Τέκκε. Τα λιοντάρια της ταινίας αντιστοιχούν σ' αυτά της φαρέτρας της Φορτέτσας. Οι δυο ερευνητές τα συνδέουν με το καμπυλόγραμμο, κυματοειδές κόσμημα που περιβάλλει τις ζωφόρους, το οποίο είναι συνηθισμένο στη διακόσμηση των αγγείων της ΠρΓ Β περιόδου της Κρήτης. Ο Blome, μεταφέροντας άποψη της Λεμπέση, σημειώνει και αυτός ότι η φαρέτρα της Φορτέτσας αποτελεί ανατολίζον αντικείμενο και όχι ανατολικό, λόγω συγκερασμού και μετασχηματισμού των διακοσμητικών στοιχείων.

³⁷³ Δεν θεωρώ πιθανόν να προηγείται χρονικά η φαρέτρα της Φορτέτσας από την ασπίδα της Ελεύθερνας, D' Acunto 2006, σ.472. Η ασπίδα βρίσκεται εγγύτερα στο βορειοσυριακό πρότυπό της (βλ. για παράδειγμα πως τα λιοντάρια της ασπίδας τείνουν προς τη θεά το έξω τους πόδι, όπως ακριβώς στα παραδείγματα του Tell Halaf ή του Senschirli, ενώ της φαρέτρας υψώνουν το μέσα).

³⁷⁴ Boardman 1967, σ.59, πίν.12. Για συγκρίσεις της ταινίας με τα υπόλοιπα αντικείμενα της «κνωσιακής» ομάδας, βλ. Hoffman 1997, σ.226-231.

³⁷⁵ Η ζώνη χρονολογείται στην ΠρΓ-ΠΓ περίοδο: Brock 1957, σ. 134-135, 197-199, αρ.1568, Boardman 1961, σ.134-136. Δίνει την εντύπωση ότι έχει κατασκευαστεί σχεδόν από το ίδιο χέρι με το κάλυμμα της φαρέτρας: πρβλ., για παράδειγμα, τις πεπλατυσμένες μύτες των σφιγγών της φαρέτρας με αυτές τις τριάδες στο κέντρο της ζώνης και άλλες λεπτομέρειες: D' Acunto 2006, σ.472-473. Ο τετράκτινος τροχός και οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες του άρματος, καθώς και οι τοξότες επιβάτες του, αποτελούν ένα ιδιαίτερο κρητικό στοιχείο που δεν απαντά ούτε στη Μέση Ανατολή, ούτε στην Ελλάδα, Αυτό επίσης βεβαιώνει τη δράση Κρητικού καλλιτέχνη: Tausend 2008, σ.1021-1022, 1024-1025.

³⁷⁶ Brock 1957, σ.54, 197, αρ.578.

Καβούσι³⁷⁷ (ΠΙΝ.41i-iii), το περίτμητο χρυσό επίραμμα από το Βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού³⁷⁸.

Παρά την ισχυρή βορειοσυριακή επίδραση στη διακόσμησή του και την πρόωπη χρονολόγηση του αντικειμένου στο τέλος του 9ου π.Χ. αιώνα, οι μορφές στην ασπίδα της Ελεύθερνας παρουσιάζουν ήδη τα πρώτα διακριτά στοιχεία της ελληνικής τεχνοτροπίας. Τα σώματα των ζώων είναι μυώδη και ραδινά και διαφέρουν από τα συνήθως ογκώδη, στατικά, τεκτονικά αποδομένα σώματα των βορειοσυριακών προτύπων του. Το κεφάλι τους, θα έλεγε κανείς ότι θυμίζει περισσότερο κεφαλή σκύλου, στοιχείο που συνάδει με την κρεμάμενη έξω γλώσσα τους και την υποτακτική τους στάση³⁷⁹. Ο συνδυασμός στοιχείων από δύο παραδόσεις και η χρήση τους με τρόπο που δεν ανταποκρίνεται στην ανατομία των ζώων του προτύπου τους, σηματοδοτούν μάλλον την απαρχή των κρητικών πειραματισμών και μετασχηματισμών στην απόδοση των ζώων. Από μνημεία σαν την ασπίδα της Ελεύθερνας ξεκινά η μακρά εξελικτική πορεία των λεόντων στην ελληνική χαλκοτεχνία και κεραμική.

Οι αντιθετικές σφίγγες ως θέμα έχουν σημαντική παρουσία στη διακόσμηση των κρητικών ασπίδων³⁸⁰. Οι σφίγγες της ασπίδας της Ελεύθερνας συνδέονται, όπως και τα λιοντάρια της, με αντίστοιχες μορφές από τη βόρεια Συρία. Ένα ιδιαίτερο στοιχείο είναι η αντιφατική, όπως παρουσιάζεται, στάση τους, με τα πίσω πόδια σε ευρύ διασκελισμό και το πρόσθιο σώμα ακίνητο, με τα πόδια διπλωμένα κάτω από το στήθος³⁸¹ (ΠΙΝ.50i). Αυτή η ένταση της κίνησης και η επιμήκυνση των σωμάτων

³⁷⁷ Blome 1982, σ.10-12. Pizzotto 2015, σ.145.

³⁷⁸ Λεμπέση 1985, σ.52, Γ4, πίν.57.

³⁷⁹ Είναι σύνηθες, ανατομικές λεπτομέρειες των λεόντων, όπως τα πέλματα, να αντικαθίστανται από αυτές των σκύλων. Οι Έλληνες καλλιτέχνες δεν είχαν φυσική επαφή με τα αιλουροειδή. Τα πρότυπα της ασπίδας της Ελεύθερνας ακολουθεί η ασπίδα αρ.8 του Παλαικάστρου του β' μισού του 8ου αιώνα π.Χ. και από εκεί η εξέλιξή τους συνεχίζεται αδιάσπαστα στην εικονογραφία κρητικών μνημείων του 7ου αιώνα: Canziani 1970, σ.77, Blome 1982, σ.22.

³⁸⁰ Η σφίγγα, δημοφιλές εικονιστικό θέμα στη Μέση Ανατολή, εισάγεται την Εποχή του Χαλκού και γίνεται ένα από τα προσφιλέστερα μυθικά όντα στο προϊστορικό Αιγαίο. Επανεισάγεται από την Ανατολή στον 9ο αιώνα π.Χ. και διαδίδεται, διότι ήδη υπάρχει η προϊστορική αιγαιακή παράδοση: Γκαλανάκη 2001, σ.65. Το ίδιο συμβαίνει λίγο ως πολύ και με το θέμα της γυμνής θεάς. Εδώ σχολιάζονται χάλκινα έργα με σφίγγες που ανήκουν στην ομάδα Π 1-2 της Γκαλανάκη (2001, σ.81-90).

³⁸¹ Η Böhm (1990, σ.62) επαναλαμβάνοντας ανάλογη άποψη του Kyrieleis (1972, σ.705), θεωρεί ότι η στάση των σφιγγών δεν έλκει την καταγωγή της από τις συριακές-φοινικικές σφίγγες. Όμως, η αντίθεση του εν κινήσει πίσω σώματος και ακίνητου προσθίου αποτελεί στοιχείο και των βορειοσυριακών σφιγγών: βλ. για παράδειγμα τις σφίγγες από το Sackegözu και το Sendschirli, (Bossert 1942, σ.74-75, αρ.877,899). Από την στάση των σφιγγών της ασπίδας μας, η απόσταση δεν είναι μεγάλη: βλ. ό.π.α., υπ.23, Canziani 1970, σ.103. Ο Kunze (1931, σ.178), δίνει μια πολύ καλή ερμηνεία του φαινομένου, συσχετίζοντας τη στάση των μορφών με τη χωροθέτηση της σύνθεσης.

μάλλον γίνεται για συνθετικούς λόγους, ώστε να υπάρχει συμμετρία με τα λιοντάρια του άνω συμπλέγματος. Συντρέχουν και νοηματικοί λόγοι, καθώς είναι απαραίτητη η υποταγή των σφιγγών από τα πόδια της πλαστικής λεοντοκεφαλής.

Πολύ ενδιαφέρουσα είναι η κόμμωση των σφιγγών. Οι βόστρυχοι αποδίδονται με δίκτυο τετραγώνων, στιγματισμένων στο κέντρο, ανάλογο με αυτό που κοσμεί τη χαίτη των λεόντων της άνω αντιθετικής ομάδας. Ίσως με αυτόν τον τρόπο να αποδίδονταν σχηματικά οι βόστρυχοι των βορειοσυριακών σφιγγών, των οποίων η κόμμωση δημιουργείται σε παράλληλες γραμμές, με μικρές κάθετες μάζες (PIN.43ii). Το αυτί δεν έχει το απλό σχήμα C όπως συμβαίνει σε ορισμένα βορειοσυριακά παραδείγματα, αλλά παρουσιάζει διαχωρισμένο το λοβό³⁸². Τα μαλλιά πέφτουν πίσω από το αυτί, σε έναν μακρύ βόστρυχο με ξεχωριστούς όγκους, ο οποίος τυλίγεται προς τα πίσω (PIN.43iii). Αυτό το χαρακτηριστικό υπάρχει και σε σφίγγες άλλων ασπίδων του Ιδαίου, όπως οι αρ.1, 5, 18, 20 (PIN.16, 17, 38ii, 39i) και κατάγεται από την ΥΧ και την φοινικική τέχνη³⁸³. Η ομαλή κυκλική περίμετρος του κρανίου που εμφανίζεται και σε άλλες κρητικές ασπίδες έχει πιθανότατα βορειοσυριακά πρότυπα.

Ταγωνιώδη φτερά των σφιγγών της ασπίδας της Ελεύθερνας, τα οποία επαναλαμβάνονται στις σφίγγες της ασπίδας αρ.8 (PIN.14), είναι δύσκολο να βρουν κάποιο ακριβές παράλληλο εκτός Κρήτης³⁸⁴. Κάποιοι ερευνητές θεωρούν την προέλευσή τους φοινικική³⁸⁵. Δεν υπάρχει κάποιο ακριβές αντίστοιχο φοινικικό παράδειγμα φτερών, με τα φτερά των σφιγγών των ασπίδων, αν και φτερά σε σχήμα «κοπίδας», φοινικικού τύπου, απαντώνται σε χάλκινα του Ιδαίου³⁸⁶. Η απόδοση αυτού του χαρακτηριστικούγωνιώδους φτερού εμφανίζεται νωρίτερα στην ασπίδα της Ελεύθερνας και κατόπιν συνεχίζει να εμφανίζεται ανελλιπώς σε χάλκινα του Ιδαίου³⁸⁷. Αυτά τα τριγωνικά φτερά είναι αναμφίβολα άλλο ένα εξελληνισμένο

³⁸² Canziani 1970, σ.104, 107. Αποδίδει την καταγωγή του αυτιού στην ΥΧ τέχνη. Ανάλογος σχεδόν τρόπος απόδοσης του αυτιού παρουσιάζεται στις σφίγγες των ασπίδων αρ.8 και 20.

³⁸³ Kunze 1931, σ.181, Canziani 1970, σ.101.

³⁸⁴ O Schäfer (1957, σ.33) συνδέει σωστά τα φτερά των σφιγγών της ασπίδας αρ.8 με τα φτερά των σφιγγών από τη φαρέτρα της Φορτέτσας και του χάλκινου ελάσματος από το Καβούσι.

³⁸⁵ Brock 1957, σ.199 και Boardman 1960, σ.135

³⁸⁶ Kunze 1931, σ.183, για την ασπίδα αρ.5.

³⁸⁷ Γκαλανάκη 2001, σ.75, 218, 234-236. Η Γκαλανάκη, σωστά, σημειώνει ότι ανήκουν στον κνωσιακό τύπο, λόγω της προέλευσης από την Κνωσό αρκετών αντικειμένων με παραστάσεις σφιγγών με παρόμοια φτερά. Πρβλ τη χέρνιβα Γ13 (κατά την κατάταξη της Γκαλανάκη,) από το Ιδαίον, η οποία χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 8ου π.Χ. αιώνα και βλ. αργότερα τη διάδοση αυτού του τύπου φτερού και σε άλλες κρητικές θέσεις (Αρκάδες, Παλαίκαστρο). Αντικείμενα όπως η Γ13 είναι προφανώς χέρνιβες και όχι ομφαλωτές ασπίδες, όπως, επαναλαμβανόμενα (Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Β', σ.50-52) ή κατά περίπτωση, ατυχώς χαρακτηρίζονται (Γκαλανάκη 2001, σ.75). Το επίπεδο εξόγκωμα στο κέντρο του δίσκου, χρησιμεύει για την έδραση του

στοιχείο που προέρχεται από την απλοποίηση του ανατολικού συροφοινικικού προτύπου του, το οποίο εμφανίζεται ήδη σε μνημεία του 9ου π.Χ. αιώνα, όπως η ασπίδα της Ελεύθερνας³⁸⁸. Το φτέρωμα διατάσσεται σε επάλληλες σειρές και δεν υπάρχει η νεύρωση στο μέσο του κάθε φτερού. Οι σφίγγες εδώ έχουν βαρύ εξογκωμένο στήθος, όπως το γνωρίζουμε από βορειοσυριακές παραδείγματα **(ΠΠΝ.50i)**. Δυο λεπτές, διαγραμμισμένες ταινίες, μια που ακολουθεί το περίγραμμα του στήθους και μια που φθάνει από τον αντίχειρα του ποδιού της προτομής ως τη μασχάλη της σφίγγας, δηλώνουν μάλλον τον χώρο του σώματος που θα έπρεπε να καλύπτεται με φτέρωμα³⁸⁹. Ανάλογο παράδειγμα είναι επίσης δύσκολο να βρεθεί εκτός των κρητικών χάλκινων. Τέλος, τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά των σφιγγών, οι φουσκωμένες παρειές και το προτεταμένο πηγούνι αντλούν μάλλον από τις βορειοσυριακές σφίγγες³⁹⁰.

Αναφορά θα πρέπει να γίνει και στη γυμνή θεά του άνω συμπλέγματος **(ΠΠΝ.3)** που με την αθωρική της κόμμωση παραπέμπει, όπως ήδη σημειώθηκε, στις παλαιστινιακές-φοινικικές απεικονίσεις τέτοιων θεοτήτων που γίνονται κοινότατες στα χρόνια του Νέου Βασιλείου, δηλαδή της Αιγυπτιακής παρουσίας στην περιοχή της Χανάαν. Αυτή η θεά εμφανίζεται συχνά σε κρητικά χάλκινα, όπως στις ασπίδες αρ.2, 5, 39, **(ΠΠΝ.9, 17)** από το Ιδαίον. Η ραδινή γυναικεία μορφή στην παράσταση της ασπίδας μας με το μη δηλωμένο αιδοίο, που θεωρείται από κάποιους ερευνητές αρχαϊκό στοιχείο³⁹¹, θυμίζει πολύ στο πρόσωπο ελεφαντοστέινα κεφάλια από το Megiddo³⁹² **(ΠΠΝ.43i)**. Η πρόταξη του αριστερού ποδιού ίσως δηλώνει βάδισμα και παραλλάσσει μάλλον την τυπική ΥΧ απεικόνιση θεών που επιβαίνουν ζώων³⁹³. Ο χαλκουργός παρουσιάζοντας τα πέλματά της θεάς σε ελαφρά διαφορετικό ύψος,

αντικειμένου και δεν μπορεί να χαρακτηρίζεται «ομφαλός», καθώς δεν έχει ημισφαιρικό σχήμα. Άλλωστε η ομοιότητα στο σχήμα αυτών των σκευών με τους πήλινους καλάθους είναι κάτι παραπάνω από προφανές.

³⁸⁸ Γκαλανάκη 2001, σ.66.

³⁸⁹ Ο Kunze (1931, σ.183), δέχεται ότι το φτέρωμα μπορεί να εννοηθεί. Πολύ πλούσιο φτέρωμα που φθάνει ως τη μασχάλη του προσθίου ποδιού έχουν και οι ασσυριακές και οι ΥΧ σφίγγες.

³⁹⁰ Canziani 1970, σ.105-106. Ασχολείται τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά των σφιγγών της ασπίδας αρ.8.

³⁹¹ Ο Canziani (1970, σ.111) αναφέρεται στα αιδοία των θεοτήτων στις ασπίδες. Συγκρίνοντας την θεά της ασπίδας αρ.5 του Ιδαίου με αυτή της 2, βλέπουμε πόσο κομψή και ραδινή είναι η πρώτη σε σχέση με τη δεύτερη. Στην ασπίδα της Ελεύθερνας, η μορφή της θεάς είναι ακόμα κομψότερη. Όμορφο και μάλλον πρώιμο είναι το κεφάλι από το σπάραγμα αρ.39, Kunze 1931, σ.22, 191-192, πίν.31.

³⁹² De Mertzfeld 1954, σ.81, αρ.286 και 287, Γκαλανάκη 2001, σ.51-53.

³⁹³ Böhm 1990, σ.65-67. Η θεά ή ο θεός εικονίζονται στα ανάγλυφα σε κατατομή όταν βαδίζουν στη ράχη ενός ζώου και στη Μεσοποταμία και στη χιτιτική-βορειοσυριακή τέχνη. Στην ασπίδα της Ελεύθερνας υπάρχει μάλλον σαφές δάνειο από ολόγλυφα έργα, στα οποία θεοί εικονίζονται κατ' ενώπιον.

αποπειράθηκε ίσως με τη σειρά του να την κινήσει, απεγκλωβίζοντάς τη από τη στατική κατ' ενόπιον απόδοσή της³⁹⁴. Οι γλουτοί της θεάς δεν εξογκώνονται υπερβολικά, αλλά το περίγραμμά τους προβάλλει από τη μέση της, συνεχίζοντας ομαλά στα πόδια. Η κοιλιά δεν αναδιπλώνεται και έτσι η μορφή αναδεικνύεται κομψή και ραδινή. Μπαίνει κάποιος στον πειρασμό να διακρίνει και εδώ αμυδρά τα πρώτα στοιχεία ενός ελληνικού ρυθμού και να τα συνδυάσει με τη χειρονομία της θεάς με υψωμένα χέρια που θωπεύουν τα ζώα στο ρύγχος.

³⁹⁴ Η Γκαλανάκη (2001, σ.47-48), αντίθετα, δεν παρατηρεί κίνηση, ενώ θεωρεί τους γλουτούς της θεάς εξ ίσου τονισμένους, όπως στα συριακά έργα. Ο τύπος συνεχίζει έχοντας πλέον ελληνικό, δαιδαλικό άρωμα ως τον 7ο αιώνα π.Χ. Πρβλ. το χρυσό περίμητο έλασμα από τον ίδιο τάφο της Ελεύθερας, στο οποίο η «κυρία των ζώων» έχει παρόμοιο σώμα, αλλά πλέον δαιδαλική οροφωτή κόμη: Σταμπολίδης 2004, σ.291, αρ.387, Σταμπολίδης 2014, σ.291-292.

7. ΚΑΤΑΞΗ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

ΤΩΝ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΑΣΠΙΔΩΝ

Ίσως ο πιο ασφαλής τρόπος τεχνοτροπικής σύγκρισης και χρονικής κατάταξης των χάλκινων του Ιδαίου είναι η αντιμετώπισή τους κατ' αρχάς ως αυτοτελούς σειράς και η παρακολούθηση της εξέλιξής τους, με σημεία στήριξης, άλλα, καλά χρονολογημένα μνημεία της κατηγορίας τους. Τέτοια είναι για παράδειγμα η ασπίδα της Ελεύθερνας και οι ασπίδες των Δελφών³⁹⁵ (ΠΠΝ.21). Τα μνημεία αυτά ορίζουν και το χρονικό διάστημα που κατασκευάζονται οι κρητικές ασπίδες, το οποίο είναι με βεβαιότητα τα τέλη 9ου και κυρίως ο 8ος π.Χ. αιώνας. Στις καλά χρονολογημένες στα τέλη του 8ου π.Χ. αιώνα ασπίδες των Δελφών³⁹⁶, φαίνεται σαφώς ότι ο ρυθμός έχει πλέον διαλυθεί, δεν υπάρχει καν διάταξη σε ομόκεντρες κυκλικές ζωφόρους και από τα αντιθετικά ζεύγη έχουν απομείνει μόνον οι σφίγγες, τις οποίες πατούν τα πόδια του πλαστικού λιονταριού. Όμως ακόμη και αυτές οι μορφές αποδίδονται με τελείως ασυνάρτητο τρόπο. Αν και δεν είναι βέβαιο ότι αυτά είναι αμιγώς κρητικά έργα, σίγουρα ανήκουν τεχνοτροπικά στις τελευταίες της σειράς των κρητικών ασπίδων. Αντίθετα, η ασπίδα της Ελεύθερνας προσφέρει μια ανάλογη σταθερά χρονολόγησης προς τα επάνω, επιτρέποντας μια νέα προσέγγιση της χρονολόγησης των κρητικών χάλκινων και κυρίως των ομάδων Β και C του Kunze.

Ο Γερμανός αρχαιολόγος, διακρίνοντας τη δράση ελληνικών εργαστηρίων στα χάλκινα της Κρήτης³⁹⁷, κατέταξε χρονικά τις ασπίδες με κριτήριο τον βαθμό παρουσίας σε αυτές των στοιχείων της ελληνικής τέχνης³⁹⁸. Υπήρξε από τους πρώτους που φώτισαν την πρώτη ανατολίζουσα φάση της Κρήτης του τέλους του 9^{ου} π.Χ. αιώνα³⁹⁹. Μια χαμηλή χρονολογική σταθερά, πρόσφορη για συγκρίσεις, υπήρξε για όλους σχεδόν τους ερευνητές η ελληνική ανατολίζουσα τέχνη του 7ου αιώνα π.Χ.. Οι τεχνοτροπικές συγκρίσεις της προτομής του λιονταριού στο κέντρο της

³⁹⁵ Όπ.α., σ. 47.

³⁹⁶ Γκαλανάκη 2001, σ.236-238 (Γ15, 16).

³⁹⁷ Kunze 1931, σ.260-264.

³⁹⁸ Από τον Kunze και από άλλους ερευνητές γίνονται αναλυτικές συγκρίσεις για κάποιες ασπίδες όπως η αρ.8 από το Παλαίκαστρο, με ελληνικές παραστάσεις του 7ου π.Χ. αιώνα, συνήθως κρητικής προέλευσης. Η ασπίδα αρ.8 θεωρείται ότι περιέχει την ελληνική πλαστική γλώσσα στη διακόσμηση των κρητικών χάλκινων στο μεγαλύτερο βαθμό από όλες τις άλλες ασπίδες: Kunze 1931, σ.181-186, 242-243, Canziani 1970, σ.76-77,105 Matz 1950-1951, σ.94-96.

³⁹⁹ Για μια περιεκτική αναφορά σε αυτή την περίοδο, Σταμπολίδης 2003, σ. 57.

ελευθεριώτικης ασπίδας απέδειξαν τη συγγένειά του με την παράδοση της ΥΧ τέχνης, όπως αυτή παρουσιάζεται στα βορειοσυριακά μνημεία των 9ου-8ου αιώνων π.Χ. Στον διάκοσμο της ασπίδας της Ελεύθερνας αντικατοπτρίζονται και η παλαιά και η μέση ΥΧ τεχνοτροπία. Έτσι τεκμηριώνεται σε συνδυασμό με τα ανασκαφικά συνευρήματα, η χρονολόγηση του αντικειμένου στα τέλη του 9ου αιώνα π.Χ.

Η χρονολόγηση της ασπίδας της Ελεύθερνας στα τέλη του 9ου αιώνα π.Χ. αποδεικνύει την ορθότητα της άποψης ότι η ποιότητα των ασπίδων ακολουθεί φθίνουσα πορεία μέσα στον 8ο π.Χ. αιώνα, καθώς ο ρυθμός εκφυλίζεται από την επανάληψη⁴⁰⁰. Η άποψη του Kunze ότι η ομάδα **B** προηγείται της ομάδας **C**, μάλλον δικαιώνεται από τη νεώτερη έρευνα⁴⁰¹. Στη μελέτη του παρουσιάζονται ωστόσο κάποιες δυσκολίες κατάταξης των ασπίδων εντός της ομάδας **C**, οι οποίες βέβαια είναι ασήμαντες αν κριθούν με βάση την έκταση και την ποιότητα της μελέτης του. Συνήθως εμμένει στην τυπολογική ομοιότητα ασπίδων της ομάδας **C** με τα παραδείγματα της πρωιμότερης της ομάδας **B**, παραβλέποντας, σε κάποιες περιπτώσεις, τη διάλυση της συμμετρίας, τη σταδιακή πτώχευση στην έκφραση και την προχειρότητα εκτέλεσης στις διακοσμήσεις τους⁴⁰².

Ήδη εντοπίστηκε η συγγένεια των δύο αντιθετικών λεόντων της ασπίδας της Ελεύθερνας με τους λέοντες των δαμαστών στις ζωφόρους της φαρέτρας της Φορτέτσας τόσο στον ρυθμό, όσο και στον τύπο τους. Έτσι, η φαρέτρα μάλλον σωστά τοποθετείται γύρω στο 800 π.Χ.⁴⁰³ (**ΠΙΝ.40**). Σύγχρονή της ή λίγο πρωιμότερη πρέπει να είναι η χρυσή ταινία από τον τάφο του Χανιαλή Τεκέ (**ΠΙΝ.41ii**), ενώ σαφώς υστερότερο είναι το χάλκινο έλασμα από το Καβούσι, το οποίο τοποθετείται στα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ.⁴⁰⁴ (**ΠΙΝ.41iii**).

⁴⁰⁰ Blome 1982, σ.23. Επικρίνει τον σφοδρά τον Gabelmann που υποστήριζε την αντίθετη πορεία, από τα ατελέστερα στα καλύτερα παραδείγματα.

⁴⁰¹ Ο Kunze 1931, σ.245-247, Blome 1982, σ.20-22.

⁴⁰² Για παράδειγμα με κανένα τρόπο δεν φαίνεται να συγγενεύουν τεχνοτροπικά το θραύσμα αρ.18 με την ασπίδα αρ.1, παρ' όλο που συγγενεύουν εικονογραφικά: βλ. Kunze 1931, σ.241. Με τον ίδιο εσφαλμένο, κατά την άποψή μου, τρόπο ταξινομεί τις ασπίδες και ο Matz (1950-1951, σ.96-97).

⁴⁰³ Brock 1957 σ.197. Διστακτικά, αλλά τελικά σωστά, τοποθετεί τη φαρέτρα γύρω στα 800 π.Χ. ή στις αρχές του 8ου αιώνα. Ο Boardmann (1961, σ.134-135 και 1967, σ.59-60), χρονολογεί αυτό το αντικείμενο επίσης ψηλά στον 8ο αιώνα. Υψηλή χρονολόγηση προτείνουν και οι Coldstream (1977, σ.100-101), Beyer (1976, σ.50) και Blome (1982, σ.12). Κάποιοι ερευνητές χρονολογούν τη φαρέτρα στην αρχή ή και μέσα στον 7ο π.Χ. αιώνα: Canziani 1970, σ.83-187 και Canziani 1979, σ.275-277. Από κάποιους αμφισβητείται η πρωιμότητα της απόθεσης στον τάφο του Χανιαλή Τεκκέ: Gabelmann 1965, σ.31. Ο ίδιος όμως αναφέρει ότι τα λιοντάρια της φαρέτρας αποδίδουν πιστά τον παλαιό ΥΧ τύπο. Πώς όμως είναι δυνατόν να αποδίδουν πιστά αυτό τον τύπο και να χρονολογούνται στον 7ο π.Χ. αιώνα, χωρίς να διακρίνεται σ' αυτά καμία επίδραση από την ελληνική τέχνη;

⁴⁰⁴ Υπάρχουν ποικίλες προτάσεις για την κατάταξη των χάλκινων της ομάδας της Φορτέτσας. Ο Boardman (1961, σ.134), τα κατατάσσει με την εξής σειρά: 1) έλασμα από το Καβούσι, 2) φαρέτρα

Περνώντας λοιπόν σε μιαν ευρύτερη σύγκριση της ασπίδας της Ελευθέρνας με τις συγγενείς της από το Ιδαίον, θα εντοπίζαμε κατ' αρχάς αρκετές εικονογραφικές ομοιότητες σε επί μέρους στοιχεία με την ασπίδα αρ.1, τη λεγόμενη ασπίδα του «πτηνού» (PIN.16). Αυτές είναι ορατές στη διάσταση των ποδιών της σφίγγας της αρ.1, η οποία αναγνωρίζεται και στα ελευθερνιώτικα λιοντάρια, τον βόστρυχο στον αυχένα της (PIN.51iii) και τις μάζες της χαίτης των λεόντων. Υπάρχουν κοινές καταβολές με το βορειοσυριακό ύφος “flame and frond” των ελευθερνιώτικων λιονταριών της δευτερεύουσας ζωφόρου (PIN.4i-ii). Τις παράλληλες γραμμές στα πίσω σκέλη του αιγάγρου της ασπίδας αρ.1, βλέπουμε και σε ένα ελευθερνιώτικο λιοντάρι της δευτερεύουσας ζωφόρου. Τα διακοσμητικά στοιχεία της μεγάλης, μνημειώδους σφίγγας αυτής της ασπίδας του Ιδαίου παραπέμπουν επίσης στη βόρεια Συρία⁴⁰⁵. Ο τρόπος έκφυσης των φτερών που παρακολουθούν το περίγραμμα του στήθους θυμίζει την ανάλογη διαμόρφωση των φτερών των σφιγγών και των μυθικών όντων του Tell Halaf, του 9ου αιώνα π.Χ.⁴⁰⁶ (PIN.50ii).

Από τις σφίγγες αυτής της ασπίδας αντλούν στοιχεία οι σφίγγες μεταγενέστερων ασπίδων, όπως αυτές της αρ.5 (PIN.17) του Ιδαίου. Ο καλλιτέχνης της κρητικής ασπίδας, μη έχοντας συλλάβει πλήρως τον βορειοσυριακό τρόπο απεικόνισης των φτερών των σφιγγών σε δύο τμήματα, αποδίδει τα φτερά τους αναλογικά λεπτά σε σχέση με το μέγεθος του σώματός τους⁴⁰⁷. Αυτές οι παρανοήσεις δηλώνουν σαφώς και την καταγωγή του καλλιτέχνη. Το πτίλωμα πτηνού που έχει φτερά με νεύρωση στο μέσον παραπέμπει σε φτερά μιξογενών ασσυριακών όντων του 9ου π.Χ. αιώνα (PIN.51ii). Πρόκειται για ένα χαρακτηριστικό που επαναλαμβάνεται στα φτερά των ΥΧ σφιγγών του 8ου αιώνα π.Χ., όπως δείχνουν παραδείγματα γλυπτών από το Sackegözu και το Sendschirli⁴⁰⁸. Για το κράνος με το εξόγκωμα στην κορυφή, το οποίο εμφανίζεται σε κρητικές ασπίδες, έχει γίνει από τους ερευνητές αρκετή

Φορτέτσας, 3) ταινία από Χανιαλή Τεκκέ. Ο Gabelmann 1965, σ.31, αντίστοιχα τα κατατάσσει ως εξής: 1) ταινία Χανιαλή Τεκκέ, 2) φαρέτρα Φορτέτσας. Ο Canziani (1970 σ.187), τα χρονολογεί ως: 1) ταινία Χανιαλή Τεκκέ, 2) έλασμα Καβουσίου 3) φαρέτρα Φορτέτσας. Τέλος, ο Coldstream (1977, σ.100-101, 103-104, 285-286) τα ταξινομεί χρονικά ως εξής: 1) ταινία Χανιαλή Τεκκέ, 2) φαρέτρα Φορτέτσας, 3) έλασμα από το Καβούσι. Ο Kunze (1931, σ.252), τοποθετεί το χάλκινο έλασμα από το Καβούσι στην ΥΓ περίοδο. Το χάλκινο έλασμα χρονολογείται πιθανώς μετά τη φαρέτρα, καθώς οι μορφές του είναι ξηρότερες και έχουν χάσει κάπως τη συνοχή τους (μακριά πόδια λεόντων και σφιγγών, φουσκωμένο στήθος, λεπτό, μη συμπαγές σώμα). Το έλασμα πρέπει να τοποθετηθεί στα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ..

⁴⁰⁵ Canziani 1970, σ.101-102.

⁴⁰⁶ Moorgat και Oppitz 1939, σ.106-107, αρ.Bb1, πίν.110-114 και σ.119, αρ.Bd4, πίν.144-145, του 9ου π.Χ. αιώνα.

⁴⁰⁷ Kunze 1931, σ.182. Σχολιάζει παρόμοιες παρανοήσεις στον τρόπο απόδοσης των φτερών. Επίσης βλ. Canziani 1970, σ.101.

⁴⁰⁸ Bossert 1942, σ.74, αρ.877, σ.75, αρ.900.

συζήτηση⁴⁰⁹ (ΠΙΝ.51iii). Τα πόδια της σφίγγας, τα οποία έχουν αποδοθεί σε σχήμα σφήνας με τρία δάκτυλα, προκύπτουν μάλλον από μια απλούστευση των ποδιών των ασσυριακών λεόντων του 9ου π.Χ. αιώνα, από τους οποίους επηρεάζεται και η βορειοσυριακή τέχνη⁴¹⁰ (ΠΙΝ.38i, 51i,iii). Από όλα τα παραπάνω, φαίνεται εύλογη μια χρονολόγηση της ασπίδας αρ.1 ψηλά στον 8ο αιώνα π.Χ.

Ανάλογη πρώιμη χρονική τοποθέτηση με το ελευθερνιώτικο παράδειγμα φαίνεται να ταιριάζει στην ασπίδα αρ.6 (ΠΙΝ.18-19), του Ιδαίου («ασπίδα του κυνηγιού»). Τα λιοντάρια της τελευταίας μοιάζουν επίσης πολύ σε εκείνα από τους ορθοστάτες του Tell Halaf, αν και αποδίδουν περιληπτικότερα κάποιες λεπτομέρειες⁴¹¹ (ΠΙΝ.48ii, 49i). Οι ομοιότητες εντοπίζονται στην περίπλοκη απόδοση των μυών και των νεύρων στα πίσω σκέλη και τα άκρα πόδια⁴¹², καθώς και στην ύπαρξη λωρίδων χαίτης στην πλάτη, την κοιλιά και το πίσω τμήμα των ποδιών⁴¹³. Μάλιστα, στις λωρίδες αυτές υπάρχει το ίδιο διακοσμητικό θέμα, οι αλληλοτεμνόμενες δέσμες παράλληλων ευθειών. Ακόμη, εμφανίζεται στην ασπίδα αρ.6 και το κυνηγετικό νύχι, λίγο πιο πάνω από τον τارسό των ποδιών, το οποίο αποτελεί ιδιαιτερότητα των λεόντων του Tell Halaf, ενώ ο μεγάλος λέων της ίδιας ασπίδας έχει χαίτη που φθάνει μέχρι το μέσο του σώματος⁴¹⁴. Η κίνηση των τοξοτών με το υψωμένο χέρι, το οποίο τραβά τη χορδή του τόξου σχηματίζοντας ορθή γωνία στον αγκώνα, βρίσκει πάλι ακριβή παράλληλα στους τοξότες από τους ορθοστάτες του Tell Halaf και του Carchemish⁴¹⁵ (ΠΙΝ.18, 49i-ii).

Όσο και να δεχθούμε την επιβίωση του μέσου ΥΧ ρυθμού στον 7ο αιώνα π.Χ. και την εμμονή των Ελλήνων χαλκουργών στην αναπαραγωγή του, δεν είναι δυνατόν να γίνει δεκτή η χρονολόγηση ασπίδων, όπως η αρ.6 από το Ιδαίον βαθιά στον 7ο

⁴⁰⁹ Kunze 1931, σ.180-181, Canziani 1970, σ.102, Γκαλανάκη 2001, σ.68-69.

⁴¹⁰ Canziani 1970, σ.76, για τα λιοντάρια της ασπίδας αρ.6, και σ.100-101 για τη σφίγγα της αρ.1.

⁴¹¹ Moortgat και Oppitz 1939, αρ.Α3.52, πίν.38, αρ.Β4α, πίν.106.

⁴¹² Canziani 1970, σ.73-74.

⁴¹³ Gabelmann, σ.12. Θεωρείται και αυτό ασσυριακό στοιχείο.

⁴¹⁴ Για την περιγραφή της παράστασής της και για συγκρίσεις των στοιχείων της, βλ. Γκαλανάκη 2001, σ.105-119, 254-257(Δ38). Ο Canziani (1970, σ.76) αναφέρει, ότι ο τύπος της χαίτης του μεγάλου λιονταριού της αρ.6 εμφανίζεται στα λιοντάρια της εποχής του Sargon II (γ' τέταρτο του 8ου αιώνα π.Χ.). Έχει ίσως δίκιο σ' αυτή την παρατήρησή του, αλλά δεν μπορεί με αποκλειστικό κριτήριο τη διαμόρφωση της χαίτης να χρονολογηθεί η ασπίδα στο τέλος του 8ου αιώνα π.Χ. Και αυτό γιατί δεν μπορούν να παραβλεφθούν οι γενικές πολύ μεγάλες ομοιότητες της ασπίδας με τα βορειοσυριακά μνημεία των 9ου - 8ου ή να θεωρηθεί βαρύνον για τη χρονολόγηση ένα και μοναδικό στοιχείο οφειλόμενο ίσως σε σχηματοποιημένη μανιέρα ενός ντόπιου τεχνίτη: βλ. Demargne 1947, σ.233, Blome 1982, σ.19-22.

⁴¹⁵ Moortgat και Oppitz 1939, σ.40-41, αρ.Α 3.11, Α3.12, πίν.15 a-b, για ανάλυση της εικονογραφίας των μορφών των πολεμιστών.

π.Χ. αιώνα, όπως επανειλημμένα έχει προταθεί από κάποιους ερευνητές, διότι αυτές διατηρούν ακόμη διακριτά, ζωντανά, μη επεξεργασμένα στοιχεία, τα οποία αντλούνται από βορειοσυριακά μνημεία του 9ου αιώνα π.Χ.⁴¹⁶. Οι δύο προαναφερθείσες ασπίδες, δηλαδή η αρ.1 και 6, ανήκουν σαφώς σε μια εικονογραφική παράδοση διαφορετική από αυτήν της ασπίδας της Ελεύθερας και επομένως σωστά κατετάγησαν σε διαφορετική ομάδα από τον Kunze. Και στις δύο, παρά την έλλειψη συμμετρικών ή επαναλαμβανόμενων εικονογραφικών στοιχείων, ο ρυθμός έχει ζωντάνια, οι μορφές υπόσταση, σαφήνεια και αυτονομία, ταιριάζοντας καλά στο διαθέσιμο γι' αυτές χώρο, αποδιδόμενες σχεδόν πάντα με ανάγλυφο και όχι με χάραξη.

Ήδη προτάθηκε μια υψηλότερη από τη συνήθη χρονολόγηση της πλαστικής λεοντοκεφαλής της ασπίδας αρ.12 (PIN.39ii), καθώς πρόκειται για μια προτομή που πλησιάζει ποιοτικά την αντίστοιχη προτομή της ελευθερνιώτικης ασπίδας⁴¹⁷. Η ασπίδα αρ.10 (PIN.20), εξαιτίας της ζωντάνιας της προτομής της και της ομοιότητας των ανάλαφρων αίγαγρων της με αυτούς της ασπίδας αρ.6, πρέπει να χρονολογηθεί κάπως ψηλά στον 8ο αιώνα π.Χ..

Γύρω στα μέσα του 8ου αιώνα ή λίγο νωρίτερα θα μπορούσε να χρονολογηθεί και η εξαιρετική ασπίδα αρ.5⁴¹⁸ (PIN.17), με τις εύρωστες, χυμώδεις, συμπαγείς σφίγγες της που θυμίζουν στο ύφος τους τη σφίγγα της ασπίδας αρ.1 και τα λιοντάρια της αρ.6. Εδώ έχουμε για πρώτη φορά συνδυασμό στοιχείων από ασπίδες της ομάδας B και της ομάδας C, όπως αυτή εκπροσωπείται σε πρώιμο στάδιο από την ελευθερνιώτικη ασπίδα⁴¹⁹. Τα φτερά των άνω αντιθετικών σφιγγών της αρ.5 θυμίζουν το πτηνό της αρ.1 και δείχνουν έντονη φοινικική επιρροή. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου των σφιγγών της πάνω αντιθετικής ομάδας και ο βόστρυχος στον αυχένα τους θυμίζει τη σφίγγα της ίδιας ασπίδας. Η γυμνή θεά της ασπίδας αρ.5, η οποία κρατά τους παπύρους, έχει έντονα δηλωμένο το αιδοίο της και ζωντή την ανάμνηση των φοινικών προτύπων της. Η στάση των δυο κάτω σφιγγών της αρ.5 παραπέμπει στο μεγάλο λιοντάρι στο κέντρο της ασπίδας αρ.6. Η τοποθέτηση των σφιγγών σε αντιθετικές ομάδες, η γυμνή θεά και τα πόδια του λιονταριού που πατούν τις δυο κάτω σφίγγες μας συνδέουν ήδη θεματικά με την ασπίδα της Ελεύθερας. Η απόληξη

⁴¹⁶ Gabelmann 1965, σ.60-61, βλ και όπ.α., σ. 59, υπ.228.

⁴¹⁷ Όπ.α., υπ. 347.

⁴¹⁸ Για αναλυτική μελέτη των εικονογραφικών της στοιχείων, βλ. Γκαλανάκη 2001, σ. 82-86, 225-226 (B3). Στην παράδοση της αρ.5 πρέπει να ενταχθεί το υστερότερο της σπάραγμα αρ.19, στο οποίο οι σφίγγες αποδίδονται με ξηρότερο τρόπο: Kunze 1931, σ.17, Γκαλανάκη 2001, σ.240 (Γ18).

⁴¹⁹ Ο Kunze (1931, σ.192) αποδίδει τον συνδυασμό της γυμνής θεάς με παπύρους και σφίγγες στο κρητικό εργαστήριο. Υπάρχουν, ωστόσο, και απόψεις που αποδίδουν τη σύνδεση αυτή αμιγώς στην Ανατολή: Böhm 1990, σ.62-63. Αν ισχύει η άποψη του Kunze, εμφανίζονται και εδώ πειραματισμοί ανάλογοι με αυτούς που διακρίνονται στις ασπίδες αρ.6 και 1, οι οποίοι σε επιλογές Ελλήνων καλλιτεχνών.

των ποδιών της προτομής εξακολουθεί να μοιάζει κάπως με ανθρώπινο χέρι, όπως συμβαίνει και στο ελευθερνιώτικο παράδειγμα. Εδώ όμως δεν διαχωρίζεται ο αντίχειρας, ενώ σε υστερότερα δείγματα, όπως στην ασπίδα αρ.8 (ΠΙΝ.14), το χέρι γίνεται πλέον κανονικό πόδι λιονταριού. Ο ρυθμός εκφυλίζεται σταδιακά, εμφανίζεται περισσότερη χάραξη, υπάρχουν λάθη στην απόδοση των φτερών των κάτω σφιγγών, καθώς και χαμηλή ποιότητα παραπληρωματικών κοσμημάτων. Όλα αυτά μας προετοιμάζουν για αυτό που θα ακολουθήσει στο β' μισό του 8ου αιώνα⁴²⁰. Υστερότερα ακόμη θα πρέπει να τοποθετηθεί το σπάραγμα αρ.19, του οποίου οι σφίγγες ακολουθούν την παράδοση των κάτω σφιγγών της ασπίδας αρ.5⁴²¹.

Η ασπίδα αρ.3 (ΠΙΝ.11) συγκαταλέγεται στα χάλκινα που πρέπει μάλλον να χρονολογηθούν στο β' μισό του 8ου αιώνα π.Χ.⁴²². Αυτό το διαπιστώσαμε και κατά την εξέταση της πλαστικής της λεοντοκεφαλής. Η ασπίδα αρ.3 φαίνεται ότι αντλεί την διάταξη των ζωφόρων της από αντικείμενα όπως η ασπίδα αρ.10 (ΠΙΝ.20). Εδώ, ο τεχνίτης προσπαθεί να οργανώσει αντιθετικά τις μορφές, χωρίς όμως να φθάνει τη συνοχή της ασπίδας αρ.5. Η συνθετική αυστηρότητα αμβλύνεται, καθώς δεν υπάρχει πλέον πλατιά ζωφόρος για να οργανωθούν οι μορφές σε συμπαγείς αντιθετικές ομάδες. Εδώ αυτές αιωρούνται, επιμηκύνονται και καμπυλώνονται αφύσικα, προκειμένου να ενταχθούν σε μια στενή, άβολη γι' αυτές ζωφόρο⁴²³ (ΠΙΝ.13i). Επίσης γίνεται κατάχρηση του δικτύου των τετραγώνων. Οι ασπίδες αρ.10 και 3 έχουν στο κέντρο προτομή λιονταριού, η οποία δεν συνδέεται οργανικά με την κύρια ζωφόρο τους. Στις άλλες ασπίδες με αντιθετικές ομάδες, η σύνδεση επιτυγχάνεται με τα προτεταμένα πόδια του λιονταριού που πατούν τις σφίγγες. Στην ασπίδα αρ.10, αυτή η αποσύνδεση είναι κατανοητή, διότι στην κύρια ζωφόρο δεν αναπτύσσονται αντιθετικά ζεύγη, αλλά μια τρέχουσα σειρά αίγαγων. Όμως, στην ασπίδα αρ.3 υπάρχουν αντιθετικά συμπλέγματα που θα έπρεπε κανονικά να συνδέονται νοηματικά με την πλαστική κεφαλή του λιονταριού στο κέντρο της.

Κοντά στην ασπίδα αρ.3 και ίσως λίγο νωρίτερα θα πρέπει να χρονολογηθεί η ασπίδα αρ.2 (ΠΙΝ.9). Έχει την ίδια θεματολογία με την ασπίδα της Ελεύθερνας και

⁴²⁰Blome 1982, σ.22.

⁴²¹ Οι σφίγγες του σπαράγματος αρ.19, αν και ανήκουν στην παράδοση της ασπίδας αρ.5, αποδίδονται με σαφώς ξηρότερο τρόπο. Κοινά στοιχεία είναι το τετράγωνο κάλυμμα της κεφαλής, τα φτερά και το βαρύ στήθος: Kunze 1931, σ.17, Γκαλανάκη 2001, σ.240 (Γ18).

⁴²² Γκαλανάκη 2001, σ. 103-105, 251-252 (Δ34), για ανάλυση των εικονογραφικών της στοιχείων και για περιγραφή.

⁴²³ Ο Kunze (1931, σ.83, 241) εννοεί αυτή την προσπάθεια ως αποτύπωση μιας κινητικής διάθεσης που αντιτίθενται στην στατικότητα των ζωφόρων με τα αντιθετικά ζεύγη. Έτσι, χρονολογεί ψηλά αυτήν την ασπίδα, καθώς πιστεύει ότι διατηρεί κάτι από τη ζωντάνια της αρ.6. Αν την κρίνει κανείς από τη σκοπιά της συνοχής και του σφρίγγους της παράστασής της, ίσως να έχει δίκιο. Ταυτόχρονα, όμως, εμφανίζεται σ' αυτήν παρακμή της διάταξης σε αντιθετικές ομάδες, σε σχέση με αυτή που γνωρίζουμε από την ελευθερνιώτικη ασπίδα.

τις μορφές της διατεταγμένες σε αντιθετικές ομάδες. Στον τρόπο που φύονται τα φτερά, στα τριγωνικά άκρα πόδια, στη στάση ετοιμότητας για άλμα, οι σφίγγες της **(ΠΙΝ.10ii)** αντλούν από την παράδοση της ασπίδας αρ.5. Δεν υπάρχει όμως πλαστικότητα και οι μορφές είναι επίπεδες και κατακερματισμένες. Η κίνησή τους προς το άλμα είναι μακριά από τον δυναμισμό των σφιγγών της αρ.5. Υπάρχουν πολλοί νεωτερισμοί που εντοπίζονται στην κατ' ενόπιον παρουσίαση της κεφαλής των αντιθετικών λεόντων και στην περιέργη απόδοση της κόμμωσης της γυμνής θεάς⁴²⁴. Κεφαλές λεόντων κατ' ενόπιον υπάρχουν στη χιτιτική τέχνη της 2ης χιλιετίας π.Χ., αλλά ασφαλώς εμφανίζονται και σε μινωικές-μυκηναϊκές παραστάσεις σφραγισμάτων με αντιθετικά λιοντάρια⁴²⁵. **(ΠΙΝ.10i)** Σ' αυτή την περίοδο μάλλον θα χρονολογούσαμε και το σπάρωμα αρ.18, του οποίου οι αρσενικές σφίγγες έχουν ως πρότυπο τη σφίγγα αρ.1, αλλά απέχουν πολύ από αυτήν ποιοτικά. Οι σφίγγες του σπαράγματος αρ.18 **(ΠΙΝ.38ii)** είναι επίπεδες, βιαστικά εκτελεσμένες, καλυμμένες πλήρως με το δίκτυ των τετραγώνων⁴²⁶. Έχουμε εδώ εκφυλισμό του σφρίγους του προτύπου της λόγω της επανάληψης.

Η ασπίδα αρ.4 **(ΠΙΝ.12)** είναι εύλογο να τοποθετηθεί λίγο μετά την αρ.3. Αναφερθήκαμε ήδη στο ότι η προτομή της είναι κατώτερη ποιοτικά από αυτή της ασπίδας αρ.3. Οι μορφές τάσσονται αντιθετικά, αλλά η σύνθεση δεν είναι δεμένη. Τα σώματα μοιάζουν κατακερματισμένα, κομμένα στα δυο, εξαιρετικά μακριά, χωρίς καμία έννοια φυσικότητας στις κινήσεις τους. Έτσι, οι σφίγγες δεν δείχνουν να περπατούν, αλλά μάλλον να έρπουν **(ΠΙΝ.13ii)**. Υπάρχει πολύ χάραξη στην απόδοση, ενώ το δίκτυο των τετραγώνων καλύπτει πλήρως τις μορφές. Προς το τέλος του 8ου π.Χ. αιώνα, θα πρέπει να χρονολογηθούν οι αρ. 9 και 11, την αφαίρεση στην προτομή των οποίων σχολιάσαμε πιο πάνω⁴²⁷.

⁴²⁴ Ο Beyer (1976, σ.46-47) θεωρεί τα αιλουροειδή της ασπίδας αρ.5 σαφώς πρωιμότερα των πανθήρων του ναού Α στον Πριναί. Τα χρονολογεί όμως πολύ πρώιμα. Τα αντιθετικά κατ' ενόπιον εικονιζόμενα λιοντάρια της αρ.2 είναι ουσιαστικά λιοντάρια που θα ταίριαζαν σε προτομή ασπίδας, αλλά εδώ έχουν αποδοθεί σε ανάγλυφο: βλ. για παράδειγμα πόσο μοιάζουν με το λιοντάρι της προτομής της ασπίδας αρ.4. Για την θεά, βλ. Böhm 1990, σ.65, Canziani 1970, σ.111. Ο Kunze (1931, σ.194), εξηγεί έξοχα πώς συγγεί εδώ ο καλλιτέχνης την απόδοση κατ' ενόπιον με αυτήν σε κατατομή, όταν αποδίδει την κόμμωση της.

⁴²⁵ Akurgal 1949, σ.45, εικ.34, πίν.Β1, για το χιτιτικό παράδειγμα. Για μινωικά λιοντάρια σε σφραγίσματα, βλ. Evans 1935, σ.607-608, εικ.597Α, αρ.h-i. Τον 7ο αιώνα π.Χ., τα λιοντάρια με το πρόσωπο κατ' ενόπιον αποτελούν πολύ κοινό εικονογραφικό θέμα στην ελληνική τέχνη.

⁴²⁶ Ο Kunze (1931, σ.241) τοποθετεί κοντά τις σφίγγες του σπαράγματος αρ.18 με της ασπίδας αρ.1. Ωστόσο, αυτές, ενώ μοιάζουν στον τύπο, διαφέρουν στο ύφος. Ο Canziani (1970, σ.106) κάνει καλύτερα αυτή την διάκριση, καθώς διαπιστώνει ομοιότητες ανάμεσα στις σφίγγες της ασπίδας αρ.5 με αυτές του σπαράγματος αρ.18, επισημαίνοντας ταυτόχρονα την ανώτερη ποιότητα της πρώτης.

⁴²⁷ Όπ.α., σ.81, υπ.351.

Μεγάλη είναι η συζήτηση για τη χρονολόγηση της ασπίδας αρ.8 (ΠΙΝ.14) από το Παλαίικαστρο. Όλοι οι μελετητές αναγνωρίζουν σ' αυτή τον εξελληνισμένο χαρακτήρα της, συγκρίνοντάς τη με την ελληνική τέχνη του 7ου αιώνα π.Χ.⁴²⁸. Η γωνιώδης κατατομή του προσώπου των σφιγγών, το προτεταμένο πηγούνι και το ορθογώνιο κρανίο τους είναι δείγματα του εξελληνισμού τους. Το ίδιο συμβαίνει με το οξύ ρύγχος των λεόντων. Έτσι, από τους υποστηρικτές της υψηλής χρονολόγησης των κρητικών χάλκινων, η ασπίδα αυτή χρονολογείται στο τέλος του 8ου αιώνα π.Χ., ενώ από τους εκπρόσωπους της αντίθετης άποψης στο α' μισό του 7ου. Ωστόσο, η ασπίδα της Ελεύθερνας θέτει τη χρονολόγηση της ασπίδας αρ.8 σε νέα βάση. Οι σφίγγες της θυμίζουν έντονα αυτές από το ελευθερνιώτικο χάλκινο ως προς τη στάση, την κόμμωση, τα φτερά, την κατατομή του προσώπου, το καμπύλο στήθος και σε κάποιες λεπτομέρειες, όπως το βραχιόλι στο πόδι. Τα λιοντάρια της παραπέμπουν επίσης στην ελευθερνιώτικη ασπίδα, ως προς το σχήμα του κεφαλιού τους, τη στάση τους και το ελαστικό σώμα τους⁴²⁹. Ως προς τη διάταξη των μορφών στον χώρο, επίσης υπάρχουν εμφανείς ομοιότητες. Η ασπίδα αρ.8 τηρεί πλήρως το σύστημα διάταξης των μορφών που έχει η ασπίδα της Ελεύθερνας, κρατώντας τη συνοχή των μορφών στις αντιθετικές ομάδες, μολονότι αυτές έχουν κάπως επιμηκυνθεί. Οι μόνες σημαντικές εικονογραφικές διαφορές μεταξύ των δυο ασπίδων είναι η έλλειψη δευτερεύουσας ζωφόρου⁴³⁰ και το δέντρο της ζωής ανάμεσα στα αντιθετικά λιοντάρια της ασπίδας του Παλαίικαστρου. Όμως είναι δεδομένη η νοηματική συνάφεια ανάμεσα στο δέντρο και τη γυμνή θεά της ασπίδας της Ελεύθερνας⁴³¹.

Εκτός των εικονογραφικών ομοιοτήτων, υπάρχουν βαθύτερες ομοιότητες που συνδέουν την ασπίδα αρ.8 με την ασπίδα της Ελεύθερνας, επιβάλλοντας για την ασπίδα του Παλαίικαστρου μια πρωιμότερη χρονολόγηση από τις έως τώρα προτεινόμενες. Ο Kunze διέκρινε το ελληνικό πνεύμα στην ελαστικότητα και το ομαλό περίγραμμα των μορφών της ασπίδας αρ.8. Ήδη σημειώθηκε ότι αυτά τα χαρακτηριστικά εμφανίζονται από τα τέλη του 9ου αιώνα π.Χ. στην ελευθερνιώτικη ασπίδα⁴³². Παρά την πρωιμότητα του ελευθερνιώτικου παραδείγματος και τη στενή σχέση του με ανατολικά εικονογραφικά πρότυπα, σ' αυτό αναδύεται αμυδρά ένας ελληνικός πλέον ρυθμός. Η ασπίδα του Παλαίικαστρου είναι η μοναδική ασπίδα στην

⁴²⁸ Kunze 1931, σ.184-185, 242-243, Benton 1938-39, σ.55, 60, 62, Demargne 1947, σ.230, Matz 1950-1959, 94-95, Canziani 1970, σ.76-77, 108, Canziani 1979, σ.275, Blome 1982, σ.22. Οι S. Benton και F. Canziani τη χρονολογούν αρκετά βαθιά στον 7ο αιώνα π.Χ..

⁴²⁹ Οι λέοντες της ασπίδας αρ.8 συγκρίνονται γενικότερα με τα λιοντάρια του 7ου αιώνα, των οποίων θεωρούνται πρόδρομοι: Canziani 1970, σ.77, Blome 1982, σ.22.

⁴³⁰ Το σχηματοποιημένο φυτικό κόσμημα της δευτερεύουσας ζωφόρου της ασπίδας αρ.8, θυμίζει ανάλογα κοσμήματα από βάσεις κιόνων στο Tell Taynat της Συρίας, του 8ου αιώνα: π.Χ., Bossert 1942, σ.74, αρ.872.

⁴³¹ Όπ.α., σπ.248.

⁴³² Kunze 1931, σ.184-185.

οποία οι αντιθετικές ομάδες παραμένουν γεωμετρημένες, σχηματίζοντας νοητό εγγεγραμμένο ρόμβο εντός της κυρίας ζωφόρου, όπως συμβαίνει με την ασπίδα της Ελευθέρας⁴³³. Χωρίς να παραβλέπεται η αυξημένη πλέον παρουσία του ελληνικού πνεύματος στην ασπίδα αρ.8 και η σχέση της με την ελληνική τέχνη του 7ου αιώνα π.Χ., μια χρονολόγηση στο β' μισό του 8ου π.Χ. αιώνα, νωρίτερα ίσως από τις ασπίδες το αρ.2, 4 του Ιδαίου, θεωρείται πιθανή. Εδώ θα πρέπει χρονικά να τοποθετηθεί και το θραύσμα αρ.20 (ΠΙΝ.39i) που βρίσκεται στην παράδοση της ασπίδας της Ελευθέρας, δεν έχει όμως σχέση με την ποιότητα του προτύπου του⁴³⁴. Υπάρχουν λεπτομέρειες χωρίς νόημα, όπως οι κάθετες παράλληλες γραμμές στο σώμα των σφιγγών και η οριζόντια γραμμή που χωρίζει την κόμη από τον βόστρυχο του αυχένα και το πρόσωπο, σχηματοποιώντας ένα κράνος. Το επιμηκυμένο σώμα των όντων αποτελεί άλλη μια ένδειξη έκπτωσης του ρυθμού. Εδώ, το σχέδιο γίνεται βιαστικό και άτεχνο. Στο β' μισό του αιώνα 8ου π.Χ. πρέπει να τοποθετηθεί το σπάραγμα αρ.22⁴³⁵ της ίδιας παράδοσης και λίγο μετά, προς το τέλος του 8ου, μια φιάλη από τους Αρκάδες με λέοντες του τύπου της ασπίδας αρ. 8⁴³⁶.

Αν θέλαμε, συνοψίζοντας, να κατατάξουμε σε ένα πίνακα τα χάλκινα, στα οποία αναφερθήκαμε, θα προέκυπτε η ακόλουθη σειρά:

• Ασπίδα Ελευθέρας, χρυσό έλασμα τάφου Χανιαλή Τεκκέ	810-800 π.Χ.
• Φαρέτρα Φορτέτσας, Ζώνη Φορτέτσας	800 π.Χ.
• Ασπίδες αρ. 1, 6, προτομή αρ.12	775 π.Χ.
• Ασπίδες αρ.5, 10, χάλκινο έλασμα από Καβούσι	750 π.Χ.

⁴³³ Ο Blome 1982, σ.22-23, επιχειρεί μια ευρεία τεχνοτροπική ανάλυση στις αντιθετικές ομάδες των ασπίδων και ιδιαίτερα σε αυτές των σφιγγών, παρακολουθώντας την εξέλιξή τους από την ασπίδα αρ.5 ως την 8, την οποία και θεωρεί υστερότερη. Αναφέρεται στο πώς οργανώνεται βαθμιαία πιο συμμετρικά ο χώρος ανάμεσα στις σφίγγες, με αποκορύφωμα την πλήρως συμμετρική παράσταση της ασπίδας αρ.8. Σχετικά με το δέντρο της ζωής, θεωρεί ότι πρόκειται για ουσιαστικό στοιχείο της σύνθεσης, γύρω από το οποίο αναπτύσσονται τα δυο λιοντάρια. Παραδόξως ο Blome έρχεται σε αντίφαση με τα ίδια του τα λεγόμενα, καθώς αλλού υποστηρίζει την βαθμιαία διάλυση του ρυθμού στις προτομές των ασπίδων. Πώς όμως είναι δυνατόν να χαλαρώνει ο ρυθμός στις προτομές και ταυτόχρονα να γίνεται πιο στέρεος στις παραστάσεις των ζωφόρων; Η διαφορά έγκειται στο ότι η ασπίδα αρ.8 εμμένει απαρέγκλιτα στις εικονογραφικές αρχές ενός προτύπου, της εποχής της ασπίδας της Ελευθέρας, ενώ οι ασπίδες αρ.2, 3 και 4 αναμιγνύουν αδιακρίτως στοιχεία των ομάδων Β και C της κατάταξης του Kunze.

⁴³⁴ Για το σπάραγμα αρ.20, Kunze 1931, σ.17, Γκαλανάκη 2001, σ. 247-248 (Γ31).

⁴³⁵ Kunze 1931, σ.17.

⁴³⁶ Για τη φιάλη από τους Αρκάδες, βλ. Levi 1927-1929, σ.376-379, εικ.491α, Canziani 1970, σ.85.

<ul style="list-style-type: none"> • Ασπίδα αρ. 2, 8, θραύσμα αρ. 19, 20, 22 	750-725 π.Χ.
<ul style="list-style-type: none"> • Ασπίδες αρ.3, 4, θραύσμα αρ.18, προτομή αρ.15, φιάλη Αρκάδων 	725-700 π.Χ.
<ul style="list-style-type: none"> • Ασπίδες αρ. 9, 11 	700 π.Χ.

Οι επόμενες παρατηρήσεις αφορούν στην ομαδοποίηση των ασπίδων. Στην κατάταξη του Kunze προσδιορίστηκαν ως κύρια χαρακτηριστικά της ομάδας **C** το πλέγμα των τετραγώνων και η αντιθετική διάταξη των μορφών⁴³⁷. Παρατηρώντας τις υστερότερες χρονικά ασπίδες όπως τις αρ.**2, 3** και **4**, επισημάναμε ήδη κάποια στοιχεία που αντλούνται από πρωιμότερα τους παραδείγματα της ομάδας **B**. Έτσι οι σφίγγες των ασπίδων αρ.**2, 4**, βρίσκονται στην παράδοση της σφίγγας της ασπίδας αρ.**1**, ενώ, η αρ.**3** με το λιοντάρι αποκομμένο από το θέμα της κύριας ζωφόρου θυμίζει την ασπίδα αρ.**10** της ομάδας **B**. Όμως, αυτές οι ύστερες ασπίδες διατηρούν ακόμη τις μορφές τους σε αντιθετικές ομάδες ή τουλάχιστον έγινε προσπάθεια να τις διατηρήσουν, αν και δεν υπάρχει πλέον σε αυτές κανείς συμβολισμός. Αντίθετα, η ασπίδα αρ.**8**, της οποίας η αυστηρότητα στην διάταξη των αντιθετικών ομάδων παραπέμπει στην ασπίδα της Ελεύθερνας, δεν φέρει επιδράσεις από τα χάλκινα της ομάδας **B** του Kunze.

Ακολουθώντας, με βάση αυτές τις παρατηρήσεις, θα ανιχνεύαμε δυο τάσεις στις κρητικές ασπίδες. Μια είναι αυτή της ομάδας **B**, όπως εκπροσωπείται από τις ασπίδες αρ.**1, 6, 10 (ΠΙΝ.16, 18, 20)**. Η άλλη τάση, αυτή της ομάδας **C**, εκπροσωπείται σε ένα πρώιμο χρονικά στάδιο από την ασπίδα της Ελεύθερνας και στη συνέχεια την παρακολουθεί η ασπίδα αρ.**8 (ΠΙΝ.14)**. Ασπίδες, όπως οι αρ. **2, 3, 4 (ΠΙΝ.9, 11, 12)** του Ιδαίου δεν ανήκουν ούτε στην ομάδα **B**, ούτε στην **C** κατ' αποκλειστικότητα, αλλά αναμιγνύουν και τις δύο εικονογραφικές τάσεις. Αυτός ο βιαστικός εκλεκτικισμός και η άκριτη ανάμειξη επί μέρους εικονογραφικών στοιχείων, που δεν υπηρετούν πλέον κανένα συμβολισμό και κανένα νόημα, αποτελεί μια κύρια ένδειξη του εκφυλισμού του ύφους των παραστάσεων των ασπίδων, βάσει της οποίας μπορεί να υποστηριχθεί και η υστερότερη χρονολόγηση τους.

⁴³⁷ Kunze 1931, σ.241.

8. ΤΕΧΝΙΤΕΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ

Η μελέτη της εικονογραφίας της ασπίδας της Ελευθερνας κατέδειξε ορισμένα στοιχεία στη διακόσμηση της, που μπορούν να αποδοθούν στη δράση ενός Έλληνα τεχνίτη. Τέτοια είναι τα αλλεπάλληλα οφρυακά τόξα της προτομής, οι ρυτίδες σχήματος V στη μύτη της, η αρμονική σχέση της γυμνής θεάς με τα λιοντάρια, το σχήμα του σώματος της και η προσπάθεια κίνησής της, η τοποθέτηση των ζώων σαν να ανηφορίζουν σε ύψωμα για να την πλαισιώσουν, η κεφαλές τους που θυμίζουν σκύλους και τέλος το πλάσιμο των σωμάτων των σφιγγών και των λεόντων. Επιπλέον αυτή η δράση φανερώνεται σε κάποιες αμυδρές τροποποιήσεις στις μορφές και τα διακοσμητικά στοιχεία της ασπίδας σε σχέση με τα βορειοσυριακά τους πρότυπα. Το ανατολικό άρωμα είναι ακόμη ιδιαίτερα αισθητό, καθώς βρισκόμαστε στις απαρχές ανάπτυξης του ελληνικού ρυθμού τον οποίο πρώτος ο Kunze διέκρινε στα χάλκινα του Ιδαίου, χαρακτηρίζοντάς τα ανατολίζοντα και όχι ανατολικά αντικείμενα.

Η καταγωγή των τεχνιτών των χάλκινων του Ιδαίου από την Κρήτη υποστηρίχθηκε πειστικά από τον Kunze⁴³⁸ και είναι αποδεκτή από την έρευνα, παρά τις κατά καιρούς αντιρρήσεις που εκφράστηκαν⁴³⁹. Ένα ζήτημα που προκύπτει από αυτήν την παραδοχή είναι το πώς μεταδόθηκαν οι τεχνικές και τα ανατολικά εικονογραφικά και διακοσμητικά στοιχεία στους Έλληνες και ο βαθμός εμπλοκής ανατολιτών τεχνιτών στη διαδικασία παραγωγής των χάλκινων. Ο Kunze δέχθηκε ότι οι Έλληνες τεχνίτες είχαν τουλάχιστον στην αρχή την άμεση καθοδήγηση ανατολιτών τεχνιτών οι οποίοι είχαν μεταναστεύσει και εγκατασταθεί στην περιοχή⁴⁴⁰. Την περίοδο αυτή η παρουσία Κρητών τεχνιτών στην Ανατολή είναι ανύπαρκτη και η εξαγωγή προς τα εκεί κρητικών τεχνέργων και ειδικά μετάλλινων είναι μηδαμινή⁴⁴¹. Συνεπώς το ενδιαφέρον στρέφεται στις εισαγωγές και στις εγκαταστάσεις τεχνιτών της Εγγύς Ανατολής στο νησί.

⁴³⁸ Kunze 1931, σ.260-264.

⁴³⁹ Hoffman 1997, σ.160-165, για συνοπτική παρουσίαση και κριτική όλων των απόψεων.

⁴⁴⁰ Kunze 1931, σ. 264, Hoffman 1997, σ.161-165. .

⁴⁴¹ Jones 2000, σ.148 και 122-136, για τις κρητικές εξαγωγές αυτής της περιόδου Υποθέτει εύλογα ότι οι Κρήτες θα αγόραζαν τα υλικά και τα προϊόντα ανατολικής και κυπριακής προελεύσεως, ανταλλάσσοντας δικά τους, όπως γεωργικά προϊόντα, δέρματα, υφάσματα, τα οποία όμως δεν είναι ορατά στις ανασκαφές.

Οι Κρήτες εμφανίζονται αυτή την περίοδο περισσότερο ως δέκτες εισαγωγών, ξένων επιδράσεων, ακόμη και εγκαταστάσεων⁴⁴². Εκτός από ένα πλήθος εισηγμένων ανατολικών αντικειμένων, παρουσιάζονται σε κρητικές θέσεις εγκαταστάσεις εμπόρων ή μεταναστών από την Ανατολή. Κάποιες εγκαταστάσεις όπως στον Κομμό⁴⁴³ είναι μάλλον βέβαιες, ενώ άλλες, όπως για παράδειγμα το νεκροταφείο του 7ου π.Χ. αιώνα στους Αρκάδες με ταφές ανάλογες με αυτές του νεκροταφείου Yunus του Carchemish, αμφισβητούνται.⁴⁴⁴ Κάποιοι ερευνητές υποθέτουν την παρουσία ανατολικών τεχνιτών σε διάφορες θέσεις της Κρήτης, βασιζόμενοι στις εισαγωγές και τις ισχυρές ανατολικές επιρροές που παρουσιάζουν τα μνημεία τους. Τέτοιες είναι ο Πρινιάς (ναός Α), η Γόρτυνα, το νεκροταφείο της Φορτέτσας, η Αμνισός⁴⁴⁵ η Κνωσός με το υποτιθέμενο εργαστήριο δακρυδόχων⁴⁴⁶ και ο τάφος 2 του Χανιαλή Γεκέ με την ταφή του χρυσοχόου⁴⁴⁷. Παντού και ιδιαίτερα στο τελευταίο προβληματικό παράδειγμα⁴⁴⁸, η παρουσία των ανατολικών τεχνιτών αμφισβητείται σοβαρά.

Στην Ελεύθερνα σε αντίθεση με πολλές από τις παραπάνω θέσεις η παρουσία ανατολικών είναι μάλλον βέβαιη. Κυριότερη απόδειξη είναι μια σειρά λίθινων ταφικών σημάτων φοινικικού τύπου, τα οποία χρονολογούνται στον 8ο και στον 7ο π.Χ. αιώνα⁴⁴⁹. Άσχετα με το αν ανήκαν ή όχι στο ταφικό μνημείο-περίφραγμα Λ, οι στήλες, φτιαγμένες από τον τοπικό ασβεστόλιθο αποδεικνύουν την ύπαρξη Φοινίκων στην Ελεύθερνα και την ταφή τους στο νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας. Μια πρόσθετη απόδειξη παρουσίας ξένου στην Ελεύθερνα ίσως αποτελεί η τεφροδόχος κάλπη του τάφου ΑΙΚ1 με τα δύο εφυαλωμένα φοινικικά ΜΓ/ΥΓ ληκύθια και το ειδώλιο της θεάς Sekhmet από φαγεντιανή⁴⁵⁰. Η ισχυρή ανατολική επίδραση

⁴⁴² Coldstream 1977, σ.289. Βλ. πληρέστερες αναφορές σε εμπορικές συναλλαγές και εισηγμένα αντικείμενα, βλ. Σταμπολίδης 1998, σ.108-129 και Jones 2000, σ.142-149. Επίσης Για τη μίτρα με την αναφορά στον Σπενσίθεο ως *π(φ)οινικάστα*, βλ. Hoffman 1972, σ.49, 63 παραρτ. I, παρ.9.

⁴⁴³ Για το φοινικικό ιερό στον Κομμό, βλ. Shaw 1980, σ.233-237, Hoffman 1997, σ.172-176, 188, Jones 2000, σ.95-100, 149, Prent 2005, σ.523-527 και Shaw 1989, σ.165-172, 181-183, για τη φοινικική παρουσία στη νότια Κρήτη.

⁴⁴⁴ Coldstream 1977, σ.277, Boardman 1970, σ.20-23, Hoffman 1997, σ.165-172, 187-188.

⁴⁴⁵ Jones 2000, σ.120-122.

⁴⁴⁶ Hoffman 1997, σ.176-184, Γούλα 2006, σ.53-54, 61.

⁴⁴⁷ Boardman 1967, σ.57-75, Coldstream 1977, σ.100.

⁴⁴⁸ Για την κριτική στον Boardman, βλ. Hoffman 1997, σ.191-245, Σταμπολίδης 1998, σ. 110.

⁴⁴⁹ Stambolidis 1990α, σ.99-106, πίν.1-3, Stambolidis 2003, σ.221-226, Σταμπολίδης 2008, σ.139-140.

⁴⁵⁰ Σταμπολίδης 1998, σ.213, αρ.237-238 και σ.219, αρ.251.

διακρίνεται ακόμη και στο τοπικό αλφάβητο, όπου διατηρούνται ακόμη και στον 6ο π.Χ. αιώνα αμιγώς φοινικικά γράμματα⁴⁵¹.

Εκτός από τις εγκαταστάσεις, υπάρχουν πρόσθετοι λόγοι που αναδεικνύουν την Ελεύθερνα ως κομβικό σημείο εμπορίου και ως κέντρο διάδοσης ανατολικών προτύπων στην χαλκοτεχνία. Κατ' αρχάς η πόλη είχε εύκολη πρόσβαση στη θάλασσα, παρά τη θέση της στην ημιορεινή ενδοχώρα της κεντρικής Κρήτης. Στην Ελεύθερνα παρουσιάζεται, όπως και αλλού αναφέραμε και εξηγήσαμε⁴⁵², το μοναδικό φαινόμενο της συγκέντρωσης σε ένα σχετικά μικρό αριθμό τάφων, έναν πολύ μεγάλο αριθμό εξαιρετικών χάλκινων αντικειμένων που επάνω τους απηχείται μια ποικιλία επιρροών από διάφορες περιοχές της Εγγύς Ανατολής⁴⁵³. Αυτό δείχνει αναμφίβολα μια εξοικείωση και μια σταθερή προτίμηση της τοπικής κοινωνίας σε τέτοιου είδους αντικείμενα. Αυτή δεν θα υπήρχε εάν δεν περνούσαν από εκεί εμπορικοί δρόμοι και αν δεν στάθμευαν περιστασιακά ή μόνιμα εργαστήρια παραγωγής χάλκινων αντικειμένων. Στην επικράτεια της πόλης εντοπίστηκαν εκμεταλλεύσιμα κοιτάσματα σιδήρου, ενώ υπάρχουν μικρές αλλά σαφείς ενδείξεις μεταλλευτικής δραστηριότητας⁴⁵⁴.

Η Ελεύθερνα θα μπορούσε να αποτελεί ένα από τα κυριότερα ή για μία περίοδο (9ος-8ος αιώνας π.Χ.) το κυριότερο κέντρο εφοδιασμού του ιερού του Ιδαίου, τουλάχιστον όσον αφορά στα μέταλλα αντικείμενα που εξετάζονται εδώ⁴⁵⁵. Μια σειρά αντικειμένων από την Ελεύθερνα, όπως η ασπίδα της, οι χέρνιβες αλλά και κάποιες φιάλες⁴⁵⁶ βρίσκουν τα άμεσα αντίστοιχά τους ανάμεσα στα αντικείμενα του ιερού σπηλαιού⁴⁵⁷. Είδαμε πως υπάρχει μία βάσιμη πιθανότητα, να κατασκευάστηκε η ασπίδα της Ελεύθερνας επί τόπου για τις ανάγκες μιας ταφής⁴⁵⁸.

Ιερά όπως το Ιδαίον ήταν τοποθετημένα απόκεντρα, μακριά από τους κύριους δρόμους⁴⁵⁹. Η εύστοχη παρατήρηση κάποιων ερευνητών, ότι μόνο μια εποχιακή

⁴⁵¹ Παρόμοια εικόνα παρουσιάζει το αλφάβητο και στην γειτονική Αξό, I.C. II, xii 1-19 (σ. 146), Σταμπολίδης 2008, σ.169. Βλ. Beyer 1978, σ.45 για τις σχέσεις φοινικικού-κρητικού αλφαβήτου και Σταμπολίδης 1998, σ.118-119 για την εισαγωγή και αξιοποίηση των φοινικικών γραμμάτων στην Κρήτη.

⁴⁵² Όπ.α., σπ.131.

⁴⁵³ Σταμπολίδης 2004, σ.274-282, Σταμπολίδης 2008, σ.168.

⁴⁵⁴ Γούλα 2006, σ.51,64, Σταμπολίδης 2008, σ.55-57, 157, 169.

⁴⁵⁵ Η Prent 2005, σ.570, προτείνει και άλλα κέντρα για τις ασπίδες.

⁴⁵⁶ Καρέτσου 1998, σ.248-249, αρ.307-308 και Σταμπολίδης 1998, σ. 249, αρ.309.

⁴⁵⁷ Για συνολική παρουσίαση, βλ. Γούλα 2006, σ.65-66.

⁴⁵⁸ Όπ.α., σ.53-54.

⁴⁵⁹ Prent 2005, σ.567.

εγκατάσταση τεχνιτών είναι δυνατή στο Ιδαίον λόγω του μεγάλου υψομέτρου του⁴⁶⁰, αποδεικνύει ότι τα εργαστήρια θα αναζητούσαν να τοποθετηθούν χαμηλότερα και μονιμότερα επί των προσβάσεων του ιερού. Οι προσφορότερες θέσεις σε αυτές τις προσβάσεις, τουλάχιστον από τον Βορρά ήταν η Αξός και η Ελεύθερνα⁴⁶¹, γεγονός που αναιρεί την στενή αποκλειστική σύνδεση με την Κνωσό την οποία επιχειρούν κάποιοι μελετητές⁴⁶². Σε κάποιες περιπτώσεις αγνοείται την ευχέρεια που παρέχει η θάλασσα στις μεταφορές πρώτων υλών και αγαθών σε σχέση με τις δυσκολίες των χερσαίων δρόμων⁴⁶³. Τόσο η Ελεύθερνα όσο και η Αξός⁴⁶⁴ παρέχουν αυτή τη δυνατότητα της θαλάσσιας μεταφοράς. Ως εκ τούτου η Κνωσός θα πρέπει να αντιμετωπίζεται κυρίως ως κέντρο διασποράς των προϊόντων της δικής της παραγωγής και κυρίως της κεραμικής⁴⁶⁵.

Η προσπάθεια διάκρισης κάποιων μόνιμων εργαστηρίων είναι επίσης παρακινδυνευμένη⁴⁶⁶. Ομοιότητες, που και εδώ εντοπίσαμε ανάμεσα στην ασπίδα της Ελεύθερνας και τα χάλκινα της Φορτέτσας, ή αντίστοιχες ομοιότητες ανάμεσα στην Αξό και στο Αφρατί⁴⁶⁷, οδηγούν προς το παρόν σε ένα και μόνο συμπέρασμα: την αυξημένη κινητικότητα των ειδικευμένων τεχνιτών του χαλκού προκειμένου να ανταποκριθούν στην ζήτηση σε διαφορετικά σημεία του νησιού⁴⁶⁸. Τα ιερά με τις ετήσια επαναλαμβανόμενες ανάγκες τους για αναθήματα θα αποτελούσαν το επίκεντρο αυτής της ζήτησης. Ασφαλώς αυτές οι μετακινούμενες συντεχνίες θα διέθεταν κάποιο χώρο μόνιμης εγκατάστασης, αλλά η παραγωγή κάποιου

⁴⁶⁰ Ο Matthäus (2000, σ.542), πολύ σωστά παρατηρεί τις δυσκολίες πρόσβασης και μακράς παραμονής στο ιερό σπήλαιο καθώς και το πρόβλημα φύλαξης των αναθημάτων. Παραδόξως θεωρεί ως πηγή εφοδιασμού και κέντρο ελέγχου του Ιδαίου την πολύ απομακρυσμένη Κνωσό, εμμένοντας στις αναφορές των αρχαίων συγγραφέων για τη σύνδεση των δύο θέσεων. Παρομοίως Σακελλαράκης και Σαπουνά-Σακελλαράκη 2013, Β', σ.36, 40. Ο Anzalone 2015, σ.218, εξετάζοντας την σχέση Γόρτυνας-Ιδαίου, προτείνει ορθότερα έναν εκ περιτροπής έλεγχο του ιερού, ή καλύτερα μια εκ περιτροπής ευθύνη οργάνωσης των τελετών του.

⁴⁶¹ Stampolidis 2003, σ.226.

⁴⁶² Πολύ κατατοπιστική η ανάλυση της Γούλα 2006, σ.52-54.

⁴⁶³ Jones 2000, σ.116-117.

⁴⁶⁴ Για τους εμπορικούς δρόμους της Αξού βλ. Ηρόδοτος, *Ιστορία* IV, 154-156, I.C. II, v (σ.44), Σταμπολίδης 2006, σ.53-67. Βλ. επίσης Anzalone 2015, σ.217-218 για τη σχέση της Αξού με τους Ιδαίους Δακτύλους και κατ' επέκτασιν με το ιερό του Ιδαίου.

⁴⁶⁵ Kotsonas 2008, σ.237-242, για κνωσιακά αγγεία στον τάφο Α1Κ1.

⁴⁶⁶ Γκαλανάκη 2000, σ.196-211, όπου συνοψίζονται όλες οι απόψεις.

⁴⁶⁷ Λεμπέση 1985, σ. 202-203, Monaco 2006, σ. 127..

⁴⁶⁸ Σταμπολίδης 1998, σ.109-110.

εργαστηρίου δεν πρέπει να ανιχνεύεται μόνο εκεί και να συνδέεται αποκλειστικά με αυτή τη θέση.

Η εξοικείωση των Κρητών με εξωτικά αντικείμενα, όπως οι ασπίδες με προτομή θα προέκυψε από τη σταδιακή φυγή και την εγκατάσταση στο νησί προσφύγων προερχόμενων από την Εγγύς Ανατολή και ειδικότερα από τη βόρεια Συρία⁴⁶⁹. Ένα πρώτο κύμα προσφύγων λόγω της ασσυριακής εξάπλωσης επί Salmanaser III, θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά μεταξύ του 853 π.Χ. (μάχη Qargar) και του 809-803 π.Χ. (κατάληψη Tell Halaf και Δαμασκού αντίστοιχα από τους Ασσυρίους). Όμως η αντίστροφη πορεία συχνά αγνοείται, καθώς ελάχιστοι ερευνητές εστιάζουν στην παρουσία Κρητών μισθοφόρων στην Εγγύς Ανατολή, μια παρουσία που δύσκολα αφήνει σαφή αρχαιολογικά ίχνη. Η ύπαρξη ενός χιττιτο-ασσυριακού κωνικού κράνους του τέλους του 9ου π.Χ. αιώνα εντός του τάφου A1K1, αποδεικνύει ίσως αυτήν την παρουσία⁴⁷⁰.

⁴⁶⁹ Σταμπολίδης 1998, σ.109-110, Σταμπολίδης 2003, σ.56-57.

⁴⁷⁰ Σταμπολίδης 2004, σ.282, αρ.361.

9. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η χάλκινη ασπίδα της Ελεύθερνας, προερχόμενη από ένα αδιατάρακτο ταφικό σύνολο του γεωμετρικού νεκροταφείου της Ελεύθερνας, είναι αναμφισβήτητα ένα σημαντικό εύρημα, ξεχωριστό μεταξύ των ομοειδών του χάλκινων ασπίδων του τύπου του Ιδαίου Άντρου. Καθώς βρέθηκε σχεδόν ακέραιη, προσφέρει πολλά στοιχεία για την μελέτη των τεχνικών κατασκευής και διακόσμησης αυτών των αντικειμένων. Επιπλέον δίνει ουσιαστικές απαντήσεις σε πολλά από τα ζητήματα χρήσης, χρονολόγησης και τεχνοτροπίας που απασχόλησαν την έρευνα για τις συγγενείς της χάλκινες κρητικές ασπίδες με προτομή

Αυτές οι ασπίδες με προτομή, πολεμικές, χρηστικές ασπίδες στην Ασσυρία και στη Βόρεια Συρία τον 9ο αιώνα π.Χ., χρησιμοποιήθηκαν στην Κρήτη ως τελετουργικά όπλα επίδειξης κατά τη διάρκεια των τελετών ενηλικίωσης και ως αναθήματα μετά την ολοκλήρωσή τους. Η χρήση τους ως εμβλημάτων και αναθημάτων των μελών μιας πολεμικής *έταιρείας* αριστοκρατών είναι επίσης πολύ πιθανή. Τέτοια, μη χρηστικά όπλα κατέληγαν σε εξαιρετικές περιπτώσεις ως κτερίσματα σε τάφους, προκειμένου να τιμηθούν επιφανείς νεκροί. Αυτή η πρακτική που εμφανίζεται με την ασπίδα της Ελεύθερνας στον ύστερο 9ο αιώνα π.Χ., λειτούργησε ως πρότυπο, εξαπλώθηκε και ώθησε σε μετασχηματισμούς τα πήλινα πώματα των τεφροδόχων, ώστε και αυτά να ομοιάζουν στις ασπίδες. Παράλληλα, τα μεγάλα χάλκινα αναθήματα των ιερών αντιγράφηκαν γρήγορα σε μια σειρά μικρών πήλινων ομοιωμάτων ασπίδων.

Η πρώιμη χρονολόγηση του υπό εξέταση αντικειμένου στην ΠΓ εποχή τεκμηριώνεται επαρκώς, όχι μόνο από τα ανασκαφικά του συνευρήματα, αλλά και από την τεχνοτροπική του σύγκριση με μνημεία της Εγγύς Ανατολής και με σύγχρονα χάλκινα αντικείμενα από ταφικά σύνολα της Κρήτης, χρονολογούμενα στα τέλη του 9ου και στις αρχές του 8ου αιώνα π.Χ. Η ασπίδα της Ελεύθερνας επιβεβαιώνει, τόσο την πρώιμη χρονολόγηση των συγγενών της χάλκινων ασπίδων του Ιδαίου Άντρου στον 8ο π.Χ. αιώνα, όσο και την κατασκευή τους από Έλληνες τεχνίτες. Παρά τη διατήρηση με ζωντάνια και ακρίβεια των στοιχείων και των θεμάτων της Εγγύς Ανατολής, στην ασπίδα της Ελεύθερνας αναγνωρίζεται πλέον αμυδρά, αλλά με σαφήνεια, το ελληνικό ύφος.

Τέλος η ασπίδα της Ελεύθερνας, μαζί με μια μεγάλη ομάδα χάλκινων αντικειμένων που προέρχονται από την ίδια θέση, βεβαιώνουν ότι η πόλη αυτή κατείχε εξέχουσα θέση στην παραγωγή χάλκινων έργων της γεωμετρικής Κρήτης και σημαντικό μερίδιο στη διακίνησή τους. Η Ελεύθερνα αναδεικνύεται έτσι ως ένα από τα κύρια, αν όχι το κυριότερο, κέντρο δράσης των εργαστηρίων χαλκοτεχνίας που τροφοδοτούσαν το ιερό του Ιδαίου Άντρου.

10. SUMMARY

The Shield of Eleftherna. Cretan Bronze artifacts in the Iron Age.

The bronze shield of Eleftherna, emanating from an undisturbed burial set of the geometric age cemetery of Eleftherna, is undoubtedly an important find, unique amongst the equivalent bronze shields of the Ideon Andron. As it was found almost intact, it offers many insights to the study of the construction technique and decoration of these objects. In addition, it provides us with substantive responses to many of the issues regarding the usage, dating and style presented in the study of the affined bronze Cretan shields with bust.

These shields with bust, martial, utilitarian shields in Assyria and Northern Syria in the 9th century BC, were used in Crete as ceremonial weapons during the rites of passage to adulthood and as votive offerings after their completion. Their potential use as emblems and offerings by the members of a military elite of aristocrats (*etaireia*) is also very probable. Such non-utilitarian weapons ended up in exceptional cases as burial offerings in tombs in order to honour an eminent deceased person. This practice is first documented with the shield of Eleftherna in the late 9th century BC, and it served as a model, which spread and led into the transformation of clay lids of urns, so that they are similar to shields. At the same time, the large bronze votive offerings of sanctuaries were quickly replicated in a series of small clay models of shields.

The early dating of the object under examination in the EG era is documented adequately, not only from the excavated context, but also from the stylistic comparison with the monuments of the Middle East and with contemporary bronze burial assemblages from Crete, dated to the late 9th and early 8th century BC. The shield of Eleftherna confirms both the early dating of the equivalent bronze cave shields of the Ideon Andron in the 8th century BC, and their construction by Greek artisans. Despite maintaining with vividness and accuracy the content and the themes of the Middle East, the shield of Eleftherna is clearly, albeit discretely, of a distinct Greek style.

Finally, the shield of Eleftherna, alongside a large group of bronze objects that come from the same place, indicates that the city held a prominent position in bronze

production projects of Crete and an important share in their trade. Eleftherna is emerging as one of the main, if not the foremost, centres of bronze craftsmanship workshops that provided artifacts to the sanctuary of the Idaeon Andron.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Στο κείμενο, για λόγους διευκόλυνσης, χρησιμοποιούνται, εκτός των καθιερωμένων, οι ακόλουθες βραχυγραφίες:

αι.	αιώνας
Βλ / βλ.	βλέπε
εικ.	εικόνα / εικόνες
κ.λπ.	και τα λοιπά
Όπ. α., σ. / υπ.	όπως ανωτέρω σελίδα / υποσημείωση
πίν.	πίνακας / πίνακες
π.Χ.	προ Χριστού
σ.	σελίδα / σελίδες
ΥΧ	υστεροχιτιτική
υπ.	υποσημείωση

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Για τις βραχυγραφίες των αρχαιολογικών περιοδικών βλ. Archäologischer Anzeiger 2013.

Επιπλέον για αποσπάσματα επιγραφών και αρχαίων κειμένων:

- FGrH* Jacopy, F. 1957. *Fragmente der griechischen Historiker*, (ανατ.), Leipzig.
- I.C. II Guarducci, M., 1939. *Inscriptiones Creticae. Titulae Cretae Occidentalis*, II, Roma.

Βαρδάκη, Ε., 2006. Ο συμβολικός ρόλος της κατανάλωσης κρέατος. Μια εθνογραφική υπόθεση με αρχαιολογικές προεκτάσεις, στο Γαβριλάκη, Ει., Τζιφόπουλος, Ι. (εκδ.) *Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου «Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα έως σήμερα»* VII, Ρέθυμνο, σ. 213-228.

Γκαλανάκη, Κ., 2001. *Θεοί, δαίμονες και θνητοί σε χάλκινα τορεύματα από το Ιδαίο Άντρο. Εικονογραφική προσέγγιση*, (Πανεπιστήμιο Κρήτης, διδακτορική διατριβή), Ηράκλειο.

Γούλα, Ε., 2006. Παρατηρήσεις σχετικά με την καταγωγή των πρωτοανατολιζόντων τεχνέργων του Ιδαίου, στο Γαβριλάκη, Ει., Τζιφόπουλος, Ι. (εκδ.) *Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου «Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα έως σήμερα»* III, Ρέθυμνο, σ.31-83.

Θέμελης, Π., 2004. Ανατολικός ανασκαφικός Τομέας Ι, στο Σταμπολίδης, Ν. (εκδ.). *Ελεύθερνα. Πόλη, Ακρόπολη, Νεκρόπολη*, Αθήνα.

Καλπαξής, Θ., 2004. Ενεπίγραφοι στήλη, στο Σταμπολίδης, Ν. (εκδ.) *Ελεύθερνα. Πόλη, Ακρόπολη, Νεκρόπολη*, Αθήνα.

Κάντα, Αθ., Δαβάρας, Κ., 2011. «*Ελουθία Χαριστήιον*», το ιερό σπήλαιο της *Ειλειθίας* στον *Τσούτσουρο*, Ηράκλειο.

Καράντζαλη, Ε., 1998. Κωνικό ρυτό, στο Σταμπολίδης, Ν., Καρέτσου, Α. (εκδ.), *Ανατολική Μεσόγειος. Κύπρος-Δωδεκάνησα-Κρήτη, 16^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.* Ηράκλειο, σ.58:7.

Καρέτσου, Α., 1998. Χάλκινη κεφαλή αιλουροειδούς, Χάλκινη φιάλη, στο Σταμπολίδης, Ν., Καρέτσου, Α. (εκδ.), *Ανατολική Μεσόγειος. Κύπρος-Δωδεκάνησα-Κρήτη, 16^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.*, Ηράκλειο, σ.248-249:307-308, 256: 320.

Κοντολέων, Ν., 1961. Η γέννησις του Διός, *Κρητικά Χρονικά* ΙΕ΄-ΙΣΤ΄.1, σ.283-293.

- Κόπακα, Αι., Νικολακάκης, Γ. 2006. Διατροφή, τελετουργία και τρόποι τραπέζιου στον ορεινό Μυλοπόταμο, στο Γαβριλάκη, Ει., Τζιφόπουλος, Ι. (εκδ.) *Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου «Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα έως σήμερα»* VII, Ρέθυμνο, σ.229-241.
- Κοταρίδη, Α., 2001. Το έθιμο της καύσης και οι Μακεδόνες. Σκέψεις με αφορμή τα ευρήματα της νεκρόπολης των Αιγών, στο Σταμπολίδης, Ν. Χρ. (εκδ), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (Ρόδος, 29 Απριλίου-2 Μαΐου 1999)*, Αθήνα, σ.359-372.
- Λεμπέση, Α., 1985. *Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου Ι: Χάλκινα κρητικά τορεύματα*, Αθήνα.
- Λεμπέση, Α., 1976. *Οι στήλες του Πρινιά*, Αθήνα.
- Μανδαλάκη, Αι., 2004. *Κοινωνία και οικονομία στην Κρήτη κατά την Αρχαϊκή και την Κλασική περίοδο*, Ηράκλειο.
- Παναγόπουλος, Α., 1981. *Πλάτων και Κρήτη*, Αθήνα.
- Παναγόπουλος, Α., 1987. *Αριστοτέλης και Κρήτη*, Αθήνα.
- Σακελλαράκης, Γ., 1987. Εκατό χρόνια έρευνας στο Ιδαίον Άντρο, ΑΕ, σ.239-263.
- Σακελλαράκης, Γ., Σαπουνά-Σακελλαράκη, Ε., 2013. *Το Ιδαίο Άντρο. Ιερό και Μαντείο*, Α΄-Γ΄, Βιβλιοθήκη Αρχαιολογικής Εταιρείας 281, Αθήνα.
- Σακελλαρίου, Α. 1966. *Μυκηναϊκή σφραγιδογραφία*, Αθήνα.
- Σταϊνχάουερ, Γ., 2000. *Ο πόλεμος στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα.
- Σταμπολίδης, Ν., 1994. *Ελεύθερνα. Από τη γεωμετρική-αρχαϊκή νεκρόπολη. Ταφικές πυρές και ομηρικά έπη*. Ρέθυμνο.
- Σταμπολίδης, Ν., 1996. *Αντίποινα. Συμβολή στη μελέτη των ηθών και εθίμων της γεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου*, Ρέθυμνο.
- Σταμπολίδης, Ν., 1996α. Μια υπόθεση εργασίας, *Αριάδνη* 8, σ.65-69.
- Σταμπολίδης, Ν., 1998. Εισαγωγή Β΄ μέρος, στο Σταμπολίδης, Ν., Καρέτσου, Α. (εκδ.), *Ανατολική Μεσόγειος. Κύπρος-Δωδεκάνησα-Κρήτη, 16^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.*, Ηράκλειο, σ.102-134, 203-205, 213:237-238, 219:251,255: 223, 226, 227, 319.
- Σταμπολίδης, Ν., 2001. Οι ταφικές πυρές στην αρχαία Ελεύθερνα. Αφορμή για επανεξέταση, στο Σταμπολίδης, Ν. Χρ. (εκδ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (Ρόδος, 29 Απριλίου-2 Μαΐου 1999)*, Αθήνα, σ.187-199.

- Σταμπολίδης, Ν., 2003. Μια περιληπτική ματιά στη Μεσόγειο της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου/ Λέβης με γωνιώδη ώμο/ «Ασπίδα»/ Πυξιδίσκη με πόμα/ Πόμα Πρ.Γ Β/ Πόμα ΥΓ, στο Σταμπολίδης, Ν. Χρ. (εκδ.), *Πλόες...Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις λαών της Μεσογείου 16ος-6ος αιώνας π.Χ.*, Αθήνα 2003, σ.41-79/ 431 (αρ.722)/ 474 (αρ.853)/ σ.365 (αρ.518)/ 366 (αρ. 520)/ 366 (αρ. 521) .
- Σταμπολίδης, Ν., 2004. Δυτικός ανασκαφικός Τομέας ΙΙΙ στο Σταμπολίδης, Ν. (εκδ.), *Ελεύθερνα. Πόλη, Ακρόπολη, Νεκρόπολη*, Αθήνα.
- Σταμπολίδης, Ν., 2005-2006. Από την Ελεύθερνα και το Ιδαίον: μία απόπειρα ερμηνείας χαμένων τελετουργιών, *Ευλιμένη* 6-7, σ.183-205.
- Σταμπολίδης, Ν., 2008. *Αρχαία Ελεύθερνα. Δυτικός Τομέας*, Αθήνα.
- Σταμπολίδης, Ν, Κοτσώνας, Α., 2004. Αμφορέας, στο Σταμπολίδης, Ν. (εκδ.) *Ελεύθερνα. Πόλη, Ακρόπολη, Νεκρόπολη*, Αθήνα.
- Σταμπολίδης, Ν., Μπρεδάκη, Μ., 1998. Πυξιδίσκη με καπάκι / Πινάκιο, στο Σταμπολίδης, Ν., Καρέτσου, Α. (εκδ.), *Ανατολική Μεσόγειος. Κύπρος-Δωδεκάνησα-Κρήτη, 16^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.*, Ηράκλειο, σ.203: 223 / σ.207: 230.
- Τασούλας, Γ., 1998. Χρυσό περιάπτο, στο Σταμπολίδης, Ν., Καρέτσου, Α. (εκδ.), *Ανατολική Μεσόγειος. Κύπρος-Δωδεκάνησα-Κρήτη, 16ος-6ος αι. π.Χ.*, Ηράκλειο, σ.263-264: 328.
- Φλουρέντζος, Π., 1998. Χάλκινο διακοσμητικό εξάρτημα ιπποσκευής, στο Σταμπολίδης, Ν., Καρέτσου, Α. (εκδ.), *Ανατολική Μεσόγειος. Κύπρος-Δωδεκάνησα-Κρήτη, 16^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.*, Ηράκλειο, σ. 257: 322.
- Ψάλλη, Αθ., 2003. Λέβης με γωνιώδη ώμο, στο Σταμπολίδης, Ν. Χρ. (εκδ.), *Πλόες...Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις λαών της Μεσογείου 16ος-6ος αιώνας π.Χ.*, Αθήνα 2003, σ.431, αρ. 723.
- Agelarakis, A. P., 2005. *The Anthropology of the Tomb AIK1 of Orthi Petra in Eleutherna. A Narrative of the Bones: Aspects of the Human Condition in Geometric-Archaic Eleutherna*, Athens.
- Akurgal, E., 1949. *Späthethitische Bildkunst*, Ankara.
- Amandry, P., Lerat, L., και Pouilloux, J., 1950. Chronique des fouilles (Delphes), *BCH* 74, σ.328, πίν.38.2.
- Amiet, P., 1980. *Art of the Ancient Near East*, (επανέκ.) Ν. York.

- Andreae, W., 1943. *Die Kleinfunde, Sendschirli IV*, Berlin.
- André-Salvini, B., Salvini, M., 2014. The Myth of Ararat and the Fortresses of Urartu, στο Aruz, J., Graff, S. B., Rakic, Y. (eds), *Assyria to Iberia at the Dawn of the Classical Age*, New Haven, London, σ.83-92.
- Anzalone, R. M., 2015. *Città e territorio dal' Protogeometrico all' età Classica*, Gortina VII, Monografie della Scuola Archeologica di Athene e delle missioni Italiane in Oriente XXII, Atene.
- Azarpay, G., 1968. *Urartian Art and Artifacts*, Berkeley.
- Baitinger, H., 2011. *Waffenweihungen in griechischen Heiligtümern*, Mainz.
- Barnett, R. D., 1960. *Assyrian Palace Reliefs*, London.
- Barnett, R. D., 1982. Urartu, *The Cambridge Ancient History* III.1, σ.314-371, Cambridge.
- Barnett, R.D., 1950. The excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van, *IRAQ* 12, σ.1-43.
- Batmaz, A., 2010. The Bronze Shields found at the Ayanis Fortress (Van Region, Turkey): Manufacturing Techniques and Corrosion Phenomena, *Appl Phys A* 100, σ.793-800.
- Batmaz, A., 2013. A Lion-Headed Shield from Ayanis: An Identifier of the Urartian Culture?, στο Bombardieri, L., D'Agostino, A., Guarducci, G., Orsi, V., Valentini, S. (eds), *Identity and Connectivity, Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology (Florence, Italy, 1-3 March 2012)*, BAR International Series 2581.I, σ.243-252.
- Benton, S., 1939-1940. The Date of the Cretan Shields, *BSA* 39, σ.52-64.
- Bérard, C., 1970. *L' Herôon à la porte de l' ouest, Eretria Fouilles et Recherches* III, Bern.
- Bevan, E., 1986. *Representations of Animals in Sanctuaries of Artemis and other Olympian Deities* (BAR International Series 315), Oxford.
- Beyer, I., 1976. *Die Tempel von Dreros und Prinias A und die Chronologie der kretischen Kunst des 8. und 7. Jhd. v. Chr.*, Freiburg.
- Blome, P., 1982. *Die figurliche Bildwelt Kretas in der geometrischen und früharchaischen Periode*, Mainz am Rhein.
- Boardman, J., 1961. *The Cretan Collection in Oxford: The Dictaeon Cave and Iron Age Crete*, Oxford.
- Boardman, J., 1967. The Khaniale Teke Tombs, II, *BSA* 62, σ.57-75, πίν. 7-17.
- Boardman, J., 1970. Orientalen auf Kreta, στο *Dädalische Kunst auf Kreta im 7. Jhd.v.Chr.*, H. P. Isler (ed.), Hamburg.
- Böhm, St., 1990. *Die Nackte Göttin*, Mainz am Rhein.

- Borchardt, H., 1977. Frühgriechische Schildformen, στο Buchholz, H. G., Wiesner, J. (eds), *Kriegswesen, Schutzwaffen und Wehrbauten (Archaeologia Homerica 1, E1)*, Göttingen, σ.1-57.
- Borell, B., Rittig, D., 1998. *Orientalische und griechische bronzereliefs aus Olympia. Der Fundkomplex aus Brunnen 17, OF 26*, Berlin. New York.
- Born, H., Seidl, U., 1995. *Schutzwaffen aus Assyrien und Urartu, (Sammlung Axel Guttman IV)*, Berlin.
- Bosanquet, R. C., 1901-1902. Excavations at Praesos I, *BSA 8*, σ.231-270.
- Bosanquet, R. C., 1904-1905. Excavations at Palaikastro IV, *BSA 11*, σ.298-305.
- Bossert, H. Th., 1942. *Altanatolien Kunst und Handwerk in Kleinasien von den Anfängen bis zum völligen Aufgehen in der griechischen Kultur (Die ältesten Kulturen des Mittelmeerkreises 2)*, Berlin.
- Brock, J. K., 1957. *Fortetsa: Early Greek Tombs near Knossos (BSA Suppl. 2)*, Cambridge.
- Budge, E. A. W., 1922. *A Guide to the Babylonian and Assyrian Antiquities in the British Museum*, London.
- Canziani, F., 1970. *Bronzi orientali e orientalizzanti a Creta nell' VIII e VII s. a. Chr.*, Rome.
- Canziani, F., 1979. Éléments chypriotes dans les Bronzes crétois pendant la période orientalisante, στο Karageorghis, V. (eds), *Acts of the International Archaeological symposium: The Relations between Cyprus and Crete c.a. 2000-500 B.C., (Nicosia April 1978)*, Nicosia, σ.269-278.
- Carrington-Smith, J., 1996. The Medical Faculty site Tomb 19, στο Coldstream, J. N., Catling, H. W. (eds), *Knossos North Cemetery: Early Greek Tombs. I (BSA Suppl. 28)*, London, σ.70-72.
- Cavanagh, W., 1996. The Burial Customs, στο Coldstream, J. N., Catling, H. W. (eds), *Knossos North Cemetery: Early Greek Tombs. II, (BSA Suppl. 28)*, σ.651-675.
- Chahin, M., 1987. *The Kingdom of Armenia*, London.
- Cholidis, N., 2014. Syro-Hittite States: The Site of Tell Halaf (Ancient Guzana), στο Aruz, J., Graff, S. B., Rakic, Y. (eds), *Assyria to Iberia at the Dawn of the Classical Age*, New Haven, London, σ.93-103.
- Christou, Chr., 1968. *Potnia Theron: eine Untersuchung über Ursprung, Erscheinungsformen und Wandlungen der Gestalt einer Gottheit*, Thessaloniki.
- Coldstream, J. N., 1968. *Greek Geometric Pottery*, London.
- Coldstream, J. N., 1977. *Geometric Greece*, London.

- Coldstream, J. N., 1977a. *Deities in Ancient Art before and after the Dark Age*, Bedford.
- Coldstream, J. N., 1994. Urns with Lids: The Visible Face of the Knossian Dark Age, στο Evely, D., Hedges-Brock, H., Momigliano, N. (eds), *Knossos: A Labyrinth of History. Papers presented in honour of S. Hood*, Oxford, σ.105-121.
- Coldstream, J. N., 1996. The Protogeometric and Geometric Pottery, στο Coldstream, J. N., Catling, H. W. (eds), *Knossos North Cemetery: Early Greek Tombs, II (BSA Suppl. 28)*, London, σ.311-420.
- Coldstream, J. N., 1998. Μόνωτο κύπελλο / Χάλκινη επένδυση φαρέτρας / Χρυσό περίμμητο έλασμα, στο Σταμπολίδης, Ν., Καρέτσου, Α. (εκδ), *Ανατολική Μεσόγειος. Κύπρος-Δωδεκάνησα-Κρήτη, 16^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.*, Ηράκλειο, σ.206: 229, σ.256: 321, σ. 266: 334.
- Crawford, V. E., Harper, P., 1980. *Assyrian Reliefs and Ivories in the Metropolitan Museum of Art. Palace Reliefs of Assurnasirpal II and Ivory Carvings from Nimrud*, N. York.
- Crowley, J. L., 1989. *The Aegean and the East. An Investigation into the Transference of Artistic Motifs between the Aegean, Egypt and the Near East in the Bronze Age*, Jonsered.
- D'Acunto, M., 2006. The City Siege and the Lion, στο Niemeier, W-D., Pilz, O., Kaiser, I., (eds), *Kreta in der geometrischen und archaischen Zeit, Athenaia 2*, Αθήνα 27-29 Ιανουαρίου 2006, σ.471-487.
- D'Agatha, A. L., 2012. The Power of Images. A figured Krater from Thronos Kefala (Ancient Sybrita) and the Process of Polis Formation in Early Iron Age Crete, *SMEA 54*, σ.207-247.
- De Mertenfeld, Dechamps, C., 1954. *Inventaire commenté des ivoires phéniciens et apparentés découverts dans le Proche Orient*, Paris.
- De Poligniac, F., 2000. *La Naissance de la cité grecque*, (μτφ. Ν. Κυριαζόπουλος), Αθήνα.
- Demargne, P., 1947. *La Crète dédalique*, Paris.
- Demetriou, A., 1989. *Cypro-Aegean Relations in the Early Iron Age*, *SIMA 83*, Göteborg.
- Demisch, H., 1977. *Die Sphinx: Geschichte ihrer Darstellung von den Anfängen bis zum Gegenwart*, Stuttgart.
- Di Vita, A., 2010. *Gotrina di Creta. Quindici secoli di vita urbana*. Bibliotheca Archaeologica 45, Roma.
- Du Buisson, C. D., 1975. Le cylindre-sceau archaïque de Byblos reexaminé, *Berytus 24*, σ.89-120.

- Erikson, B. L., 2011. Public Feasts and Private Symposia in the Archaic and Classical Periods στο Glowacki, K., Vogeikoff-Brogan, N. (eds), *ΣΤΕΓΑ. The Archaeology of Houses and Households in Ancient Crete*, σ.381-391.
- Evans, A., 1935. *The Palace of Minos at Knossos* IV. 1,2, London.
- Frankfort, H., 1969. *Art and Architecture in Ancient Near East*⁴, London.
- Fittschen, K., 1975. Der Schild des Achilleus, στο Buchholz , H. G., Wiesner, J. (eds), *Bildkunst, Archaeologia Homerica* 2.1), Göttingen.
- Gabelmann, H., 1965. *Studien zum frühgriechischen Löwenbild*, Berlin.
- Gadd, C. J., 1934. *The Assyrian Sculptures*, London.
- Germond, Ph., 1981. *Sekhmet e la protection du Monde*, (*Aegyptiaca Helvetica* 9), Genève.
- Glock, A. E., 1978. Taanach, *Archaeological Excavations in the Holy Land* IV), Jerusalem.
- Grayson, A. K. 1982. Assyria: Ashur-dan II to Ashur-Nirari V 934-745 B.C, στο *The Cambridge Ancient History* III.1, Cambridge, σ.238-281.
- Gunter, A. C., 2014. Beyond ‘Orientalising’: Encounters Among Cultures in the Eastern Mediterranean, στο Aruz, J., Graff, S. B., Rakic, Y. (eds), *Assyria to Iberia at the Dawn of the Classical Age*, New Haven, London, σ.248-254.
- Halbherr, F., Orsi, P., 1888. *Antichità dell antro di Zeus Ideo e di alter località in Creta, Museo Italiano di Antichita Classica* II, Florence.
- Hampe, O. R., 1969. *Kretische Löwenschale des 7. Jhds v. Chr.*, S. B. Heidelberg 2, Heidelberg.
- Harmon, R., 2008. Pyrriche, *Brill’s New Pauly* 12, Leiden-Boston, σ.270-271.
- Haspels, C. H. E., 1971. *The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments*, I-II, Princeton.
- Hawkins, J. D., 1982. The Neo-Hittite States in Syria and Anatolia, στο *The Cambridge Ancient History* III.1, σ.372-441, Cambridge.
- Hermann, H. V., 1966. Urartu und Griechenland, *Jdl* 81, σ.79-141.
- Hermann, H. V., 1981. Eine Orientalische Löwenprotome, στο Mallwitz, A. (ed.), *Olympia Bericht* 10, Berlin, σ..
- Hoffman, G. L., 1997. *Imports and Immigrants*, Ann Arbor.
- Hoffman, H., 1972. *Early Cretan Armorers*, Mainz am Rhein.

- Hogarth, D. G., 1914. *Carchemish I*, London.
- James, E. O., 1950. *The Ancient Gods*, London.
- James, E. O., 1966. *The Tree of Life*, Leiden.
- Johannowsky, W., 2002. *Il santuario sull' Acropoli di Gortina II*, Monografie della scuola archeologica Italiana di Athene e delle missioni Italiane in Oriente XVI, Roma.
- Johnson, B., 1988. *The Lady of the Beasts*, New York.
- Jones, D. W., 2000. *External Relations of Early Iron Age Crete, 1100-600 B.C.*, *Archaeological Institute of America, Monographs 4*, Philadelphia.
- Kaiser, I., 2006. Protogeometric B: Minoan and Oriental Influences on a Cretan Pottery Style of the Second Half of the 9th Century B.C. στο Δετοράκης, Θ., Καλοκαιρινός, Α. (εκδ), *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001)*, Α5, Ηράκλειο, σ.63-70.
- Koch, K., 1993. *Geschichte der Ägyptischen Religion von den Pyramiden bis zu den Mysterien der Isis*, Berlin, Köln.
- Kohlmeyer, K., 1982. Altsyrischezeit, στο Kohlmeyer, K., Strommenger, E. (eds) *Land des Baal*, Mainz am Rhein, σ.90-91.
- Kotsonas, A., 2008. *The Archaeology of Tomb AIK1 of Orthi Petra in Eleutherna. The Early Iron Age Pottery*, Athens.
- Kübler, K., 1943. Neufunde aus der Nekropole des 11. und 10. Jahrhunderts, *Kerameikos IV*, Berlin.
- Kübler, K., 1954. Die Nekropole des 10. bis 8. Jahrhunderts, *Kerameikos V.1:1, 2*, Berlin.
- Kunze, E., 1931. *Kretische Bronzereliefs*, Stuttgart.
- Kyrieleis, H., 1972, Canziani, F., Bronzi orientali e orientalizzanti a Creta nell' VIII e VII s. a. Chr. Rome 1970, *GNOMON* 44, σ.704-708.
- Leick, G., 1991. *A Dictionary of the Near Eastern Mythology*, London.
- Lerat, L., 1951. Chronique des fouilles (Delphes), *BCH* 75, σ.140.
- Levi, D., 1927-1929. Arkades: Una città cretese all' alba della civiltà ellenica, *ASAtene* 10-12, σ.5-710.
- Levi, D., 1949. Gleanings from Crete, *AJA* 45, σ.293-313.

- Levi, D., 1955-1956. Gli scavi del 1954 sull'acropoli di Gortyna, *ASAtene* 33-34, σ. 207-288, πίν. I.
- Levi, D., 1969. *Early Hellenic Pottery of Crete*, Amsterdam.
- Lloyd, M., 2013. Death of a Swordsman, Death of a Sword: The Killing of Swords in the Early Iron Age Aegean (ca.1050 to ca.690 B.C.), *Ancient Warfare Workshop*, Aberystwyth Wales, σ.14-31.
- Lloyd, S., 1978. *The Archaeology of Mesopotamia*, London.
- Lonsdale, S. H., 1993. *Dance and Ritual Play in Greek Religion*, Baltimore, London.
- Loud, G., 1939. *The Meggido Ivories*, Chicago.
- Maass, M., 1978. *Die geometrischen DreifüÙe von Olympia*, (Ol. F 10), Berlin.
- Madhloom, J. A., 1970. *The Chronology of the Neo-Assyrian Art*, London.
- Mallwitz, A., Hermann, H. V., 1980. *Die Funde aus Olympia*, Athen.
- Maryon, H., 1949. Metalworking in the Ancient World, *AJA* 53, σ.93-125, πίν.16-20.
- Matthäus, H., 1985. *MetallgefäÙe und GefäÙuntersätze der Bronzezeit, der geometrischen und archaischen Periode auf Cypern*, PBF II 8, München.
- Matthäus, H., 1998. Χάλκινο φιαλίδιο, στο Σταμπολίδης, Ν., Καρέτσου, Α. (εκδ), *Ανατολική Μεσόγειος. Κύπρος-Δωδεκάνησα-Κρήτη, 16^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.*, Ηράκλειο, σ.247-248:306.
- Matthäus, H., 2000. Die Idäische Zeus-Grotte auf Kreta, *AA* 2000.4, σ.517-547.
- Matz, F., 1950-1951. Kretische Sphingen, *JdI* 65-66, σ.91-102.
- Mazar, A., 2014. The Lands of Bible, στο Aruz, J., Graff, S. B., Rakic, Y. (eds), *Assyria to Iberia at the Dawn of the Classical Age*, New Haven, London, σ.171-183.
- Moignard, E., 1996. The Orientalizing Pottery, στο Coldstream, J. N., Catling, H. W. (eds), *Knossos North Cemetery: Early Greek Tombs*, II (BSA Suppl. 28), London, σ.421-462.
- Monaco, M. Ch., 2006. Ιδέες και παρατηρήσεις σχετικά με τα όπλα στο ναό της Αφροδίτης της Αξού, στο Γαβριλάκη, Ει., Τζιφόπουλος, Ι. (εκδ), *Πρακτικά Διεθνούς συνεδρίου «Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα έως σήμερα» (Πάνορμος 24-30 Οκτωβρίου 2003)*, IV, Ρέθυμνο, σ.117-133.
- Moortgat, M., Oppitz, D., 1939. *Die Bildwerke. Tell Halaf III*, Berlin.
- Morenz, S., 1973. *Egyptian Religion*, Cambridge.
- Müller, P., 1978. *Löwen und Mischwesen in der archaischen griechischen Kunst*, Zürich.
- Müller-Karpe, A., 1994. *Altanatolisches Metallhandwerk*, (Offa Bücher 75), Neumünster.

- Niemeier, W. D., 2014. The Heraion at Samos, στο Aruz, J., Graff, S. B., Rakic, Y. (eds), *Assyria to Iberia at the Dawn of the Classical Age*, New Haven, London, σ.295-312.
- Niemeyer, H. G., 1972. Canziani, F., *Bronzi orientali e orientalizzanti a Creta nell' VIII e VII s. a. Chr.* Rome 1970, *Gymnasium* 79, σ.96-97.
- Nilsson, M. P., 1950. *The Minoan-Mycenean Religion and its Survival in Greek Religion*, Lund.
- Nilsson, M. P., 1993. *A History of Greek Religion* (μτφ. Α. Παπαθωμόπουλου), Αθήνα.
- Ohly, D., 1953. *Griechische Goldbleche des 8, Jhs. v. Chr.*, Berlin.
- Olmstead, A. J., 1960. *History of Assyria*, Chicago.
- Orchard, J. J., 1967. Equestrian Bridle Harness Ornaments. Ivories from Nimrud I.2, *Iraq*, London.
- Pappalardo, E., 2001. I bronzi dell' Antro Ideo nel contesto della produzione cretese coeva", *Creta Antica* 2, σ.169-198.
- Payne, H., 1927-1928. Early Greek Vases from Knossos, *BSA* 29, σ.224-229, πίν.5-25.
- Pearlman, P. J., 1995. Invocatio and Impecatio: the Hymn to the Greatest Kouros from Palaikastro and the oath in ancient Crete, *JHS* 115, σ.161-167.
- Prent, M., 2005. *Cretan Sanctuaries and Cults: Continuity and Change from Late Minoan IIIIC to the Archaic Period*, Leiden, Boston.
- Prent, M., 2009. The Survival of the Goddess with Upraised Arms: Early Iron Age Representations and Contexts, στο D'Agata, A. L. Van De Moortel, A. (eds), *Archaeologies of Cult (Hesperia Suppl. 42)*, Athens, σ.231-238.
- Quirke, St., 1992. *Ancient Egyptian Religion*, London.
- Rizza, G., Scrinari, V. S. M., 1968. *Il santuario sull' acropoli di Gortyna I*, Roma.
- Rizzotto, L. C., 2015. "Sein zum Tode...". *Untersuchungen zu den gesellschaftlichen Strukturen anhand der Nekropolen und Gräber der protogeometrischen und geometrischen Epoche aus Mittel und Ostkreta*, *BAR* 2749, Oxford 2015.
- Rodenwaldt, G., 1939. *Korkyra. Archaische Bauten und Bildwerke II*, Berlin.

- Saggs, H. W. F., 1984. *The Might that was Assyria*, London.
- Sayce, H., Litt, D., 1925. The Kingdom of Van, στο *The Cambridge Ancient History III*, Cambridge, σ.169-185,.
- Schefold, K., 1964. *Früharchaische Sagenbilder*, München.
- Schwenn, W., 1922. Kureten, στο Kroll, Th. (ed.), *RE* 22.1, Stuttgart, σ.2202-2209.
- Schäfer, J., 1957. *Studien zu den griechischen Reliefpithoi des 8-6 Jds v. Chr. aus Kreta, Rhodos, Tenos und Boiotien*, Kallmünz.
- Sergent, B., 1985. *L'homosexualité dans la mythologie grecque*, (μτφ. Ε. Πατρικίου), Αθήνα.
- Shaw, J., 1980. Excavations at Kommos, Crete, during 1979, *Hesperia* 49, σ.207-250, πίν.53-67.
- Shaw, J., 1989. Phoenicians in Southern Crete, *AJA* 93, σ.165-183.
- Sjögren, L., 2003. *Cretan Locations: Discerning Site Variations in Iron Age and Archaic Crete (800-500 B.C.)*, BAR International Series 1185, Oxford.
- Sjögren, L., 2008. *Fragments of Archaic Crete. Anthropological Studies on Time and Space*, *BOREAS* 31, Uppsala.
- Smith, S., 1925. The Foundation of Assyrian Empire, στο *The Cambridge Ancient History III*, σ.2-31, Cambridge.
- Snodgrass, A., 1964. *Early Greek Armour and Weapons*, Edimbourgh.
- Stampolidis, N., 1990. Eleutherna on Crete. An Interim Report on the Geometric-Archaic Cemetery, *BSA* 85, σ.375-404.
- Stampolidis, N., 1990a. A Funerary Cippus at Eleutherna. Evidence of Phoenician presence, *BICS* 37, σ.99-106, πίν.1-3.
- Stampolidis, N., 2003. On the Phoenician Presence in the Aegean, στο Stampolidis, N. Chr., Karageorghis, V. (eds), *Sea Routes... Interconnections in the Mediterranean 16-6th c. B.C.*, Athens, σ.41-79.
- Stampolidis, N., 2003a. Stone case for cinerary urn/Bronze cauldron, στο Stampolidis, N. Chr., Parlama, L. (eds), *The city beneath the city. Finds from excavations for the Metropolitan Railway of Athens*, Athens, σ.332-331, αρ. 350,351.
- Stampolidis, N., 2006. Herodotian locus and Eleuthernian locus, στο Γαβριλάκη, Ει., Τζιφόπουλος, Ι. (εκδ.) *Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου «Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα έως σήμερα» IV*, Ρέθυμνο, σ.53-67.

- Stampolidis, N., 2007. The “shields”: an Eleuthernian View to the Idaen Cave, στο Betancourt, Ph.P., Nelson, M.C., Williams, H. (eds), *Krinoi kai Limenes. Studies in Honor of Josef and Maria Shaw*, σ. 299-314.
- Stampolidis, N., 2007a. Πρωτοαρχαϊκή πλαστική από την Ελεύθερνα της Κρήτης, στο G. Kokkorou-Aletras, W. D. Niemeier, (eds), *Neue Funde Archaischer Plastik aus griechischen Heiligtümern und Nekropolen, Internationaleles Symposium, Athen 2-3 November 2007 (Athenaia 3)*, Athen, σ.1-14.
- Stampolidis, N., 2014. Near Eastern Imports and Imagery on Crete during the Early Iron Age, στο στο Aruz, J., Graff, S. B., Rakic, Y. (eds), *Assyria to Iberia at the Dawn of the Classical Age*, New Haven, London, σ.282-293.
- Stampolidis, N., 2014a. Eleutherna Orthi Petra, στο Karageorghis, V., Kanta, A., Stampolidis, N., †Sakellarakis, Y. (eds), *Kypriaka in Crete. From the Bronze Age to the End of the Archaic Period*, σ.35-56.
- Strommenger, E., 1963. *L'arte della Mesopotamia*, Firenze.
- Strommenger, E., 1982. Sockelrelief mit Löwe στο Kohlmeier, K., Strommenger, E. (eds) *Land des Baal*, Mainz am Rhein, σ.183, αρ.168.
- Tausend, K., 2008. Frühe kretische Krieger, στο Franek, Ch., Lamm, S., Neuhauser, T., Porod, B., Zöhrer, K. (eds), *THIASOS, Festschrift für Erwin Pochmarski zum 65. Geburtstag*, Wien, σ.1017-1032.
- Van Loon, M., 1966. *Urartian Art*, Istanbul.
- Van Effenterre, H., Καλπαξής, Θ. 1991. *Επιγραφές από το Πυργί και το Νησί*, ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ II.1, Ρέθυμνο.
- Vlasaki-Andreadaki, M., 1992. Κουρήτες, LIMC 6.1, Zürich-München, σ.134.
- Von Luschan, M., 1902. *Thorskulpturen, (Sendschirli III)*, Berlin.
- Wallace, S., 2010. *Ancient Crete. From Successful Collapse to Democracy's Alternatives, 12th-10th Centuries B.C.*, Cambridge.
- Wartke, R. B, 1998. *Urartu. Das Reich am Ararat*, Mainz am Rhein.
- Webb, V., 1978. *Archaic Greek Faience: Miniature Scent Bottles and Related Objects from East Greece, 650-500 B.C*, Warminster.
- Wiggins, P., 1990. The Myth of Asherah Lion Lady and Serpent Goddess, *UF* 23, σ.383-394.
- Willemsen, F., 1955. Der Delphische Dreifuß, *Jdl* 70, σ.85-104.

Willeys, R. F., 1962. *Cretan Cults and Festivals*, New York.

Winter, I. J., 1988. North Syria as a Bronzeworking Centre in the Early 1st Millennium B.C. Luxury Commodities at Home and Abroad, στο Curtiss, J. (ed.), *Bronzeworking Centres of Western Asia c.1000-539 B.C*, London, σ.193-226, πίν.125a-135.

Wooley, L., 1961. *Mésopotamie, Asie Antérieure*, (επανάκ.) Baden Baden.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ και ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ, «ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ».

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

*Η ΑΣΠΙΔΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΣ.
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΧΑΛΚΙΝΩΝ
ΤΗΣ ΠΡΩΪΜΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ.*

ΤΕΥΧΟΣ 2

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΣ ΦΟΙΤΗΤΗΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗΣ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΧΡ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2017

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΠΙΝΑΚΩΝ ΚΑΙ ΧΑΡΤΩΝ

- ΠΙΝ. 1** Stampolidis 2014, σ.289
- ΠΙΝ. 2** Stampolidis 2014, σ.288
- ΠΙΝ. 3** Stampolidis 2014, σ.289
- ΠΙΝ. 4** Stampolidis 2014, σ.289
- ΠΙΝ. 5** Stampolidis 2014, σ.289
- ΠΙΝ. 6** **i.** Σταμπολίδης 2008, σ.113, εικ.55
ii. Σταμπολίδης 2008, σ.114, εικ.56
iii. Σταμπολίδης 2004, σ.127, εικ.14
- ΠΙΝ. 7** **i.** Σταμπολίδης 1996α, σ.66, εικ.1.
ii. Σταμπολίδης 1996α σ.67, εικ.2.
- ΠΙΝ. 8** **i.** Kotsonas 2008, σ. 105, αρ.143
ii. Kotsonas 2008, σ. 240, αρ.178
- ΠΙΝ. 9** Blome 1982, πίν.8.1
- ΠΙΝ. 10** **i.** Kunze 1931, πίν.5.2
ii. Blome 1982, πίν.8.2
- ΠΙΝ. 11** Kunze 1931, πίν.4
- ΠΙΝ. 12** Blome 1982, πίν.8.3
- ΠΙΝ. 13** **i.** Kunze 1931, πίν.5.3
ii. Blome 1982, πίν.8.4
- ΠΙΝ. 14** Blome 1982, πίν.9.1.2
- ΠΙΝ. 15** Kunze 1931, πίν.28
- ΠΙΝ. 16** Blome 1982, σ.18, εικ.6.
- ΠΙΝ. 17** Blome 1982, πίν.7.1.2
- ΠΙΝ. 18** Blome 1982, σ.20, εικ.7
- ΠΙΝ. 19** Blome 1982, πίν.6.1.2
- ΠΙΝ. 20** Kunze 1931, πίν.26
- ΠΙΝ. 21** Γκαλανάκη 2001, σχ.5

- ΠΙΝ. 22** i. Frankfort 1969, εικ. 84 / kids.britannica.com
ii. alamy.com
- ΠΙΝ. 23** i. Amiet 1980, σ.406, εικ. 602
ii. Madhloom 1970, πίν.XXVIII6
- ΠΙΝ. 24** i. Strommenger 1963, εικ.210.
ii. Von Luschan, σ.211, εικ. 102
- ΠΙΝ. 25** i. Olmstead 1960, εικ.101
ii. Olmstead 1960, εικ.102
- ΠΙΝ. 26** i. Orchardt 1967, πίν.XXVIII, XXX
ii. Andreae 1943, σ.79, εικ.90
- ΠΙΝ. 27** i.-iv. Σχ. Ν.Μαραγκουδάκης (τροποποίηση από σχ. Kunze 1931, Beilage 1)
- ΠΙΝ. 28** i. Bérard 1970, πιν.5,εικ.21
ii. Bérard 1970, πιν.8, εικ.31
- ΠΙΝ. 29** Matthäus 1985, πιν. 57.
- ΠΙΝ. 30** i. Matthäus 1985, πιν. 53.
ii. Stampolidis 2003a, σ.333, αρ.351
- ΠΙΝ. 31** i. Wartke 1998, σ.163, εικ.84 / tac entral.com
ii. Barnett 1950, πίν.XXII
- ΠΙΝ. 32** i. Barnett 1950, πίν.IX
ii. André-Salvini, B και Salvini, M., 2014. σ. 89
- ΠΙΝ. 33** Batmaz 2013, σ. 250, εικ.8 / σ.251, εικ.9, 11 / σ.252, εικ.15
- ΠΙΝ. 34** Σταμπολίδης 1998, σ.115, 205
- ΠΙΝ. 35** i. Σταμπολίδης 1998, σ.204
ii. Di Vita 2010, σ.29, εικ. 49
- ΠΙΝ. 36** D'Agatha 2012, σ.209, εικ. 2a-c
- ΠΙΝ. 37** Blome1982, σ.85, εικ.18
- ΠΙΝ. 38** i. Γκαλανάκη 2001, σχ.1
ii. Kunze 1931, πίν.30
- ΠΙΝ. 39** i. Γκαλανάκη 2001, σχ.11α

- ii. Σταμπολίδης 1998, σ.256
 - iii. Kunze 1931, πίν.39
- ΠΙΝ. 40** Blome1982, πίν.2.2/ Brock 1957, πίν.169
- ΠΙΝ. 41** i. Blome 1982, πίν.3,1.2.
ii. Boardman 1967, πίν.12.3.
iii. Blome1982, σ.11, εικ.3
- ΠΙΝ. 42** i. Evans 1935, σ.609-610,εικ. 597A a,c, 598b
ii Andreae 1943, σ.80, εικ.91, αρ.3779.
- ΠΙΝ. 43** i. Loud 1939, πίν.44, αρ.191-192.
ii. pinterest.com / Bossert1949, σ.75, αρ.899.
iii. pinterest.com / Hogarth 1914, πίν.B11a.
- ΠΙΝ. 44** i. Wooley 1961, σ.137, εικ. 53 / pinterest.com
ii. museum of Anatolian Civilizations (Ankara) /Akurgal 1949, σ.47, πίν.8b.
- ΠΙΝ. 45** i. Strommenger 1963, εικ.201 / gettyimages.
ii. Budge 1922, σ. 188, αρ.107.
iii. Crawford και Harper 1980, σ.37, εικ.27 / pinterest.com
- ΠΙΝ. 46** i. Frankfort 1969, σ.156 / ablogabouthistory.com
ii. classics.unc.edu
- ΠΙΝ. 47** i. pinterest.com
ii. Akurgal 1949, πίν.9b.
- ΠΙΝ. 48** i. Moortgat και Oppitz, 1939, αρ.Βα4, πίν.106.
ii. Strommenger 1982, σ.183, αρ.168.
- ΠΙΝ. 49** i. Moortgat και Oppitz, 1939, Α3.52, πίν.38.
ii. pinterest.com
- ΠΙΝ. 50** i. lessing archives / Bossert1949, σ.75, αρ.900
ii. Moortgat και Oppitz, 1939, αρ.Βd4, πίν.145.

ΠΙΝ. 51 i. Frankfort 1969, εκ.87.

ii. Strommenger 1963, εκ.198.

iii. Blome 1982, σ.18, εκ.6.

iv. Blome 1982, σ.20, εκ.7.

ΧΑΡΤΗΣ 1 Aruz, J., Graff, S. B., Rakic, Y. (eds), *Assyria to Iberia at the Dawn of the Classical Age*, New Haven, London, πίν.XXI.

ΧΑΡΤΗΣ 2 Aruz, J., Graff, S. B., Rakic, Y. (eds), *Assyria to Iberia at the Dawn of the Classical Age*, New Haven, London, πίν.XXIV.

ΠΙΝΑΚΕΣ – ΧΑΡΤΕΣ

Η χάλκινη ασπίδα της Ελεύθερας.

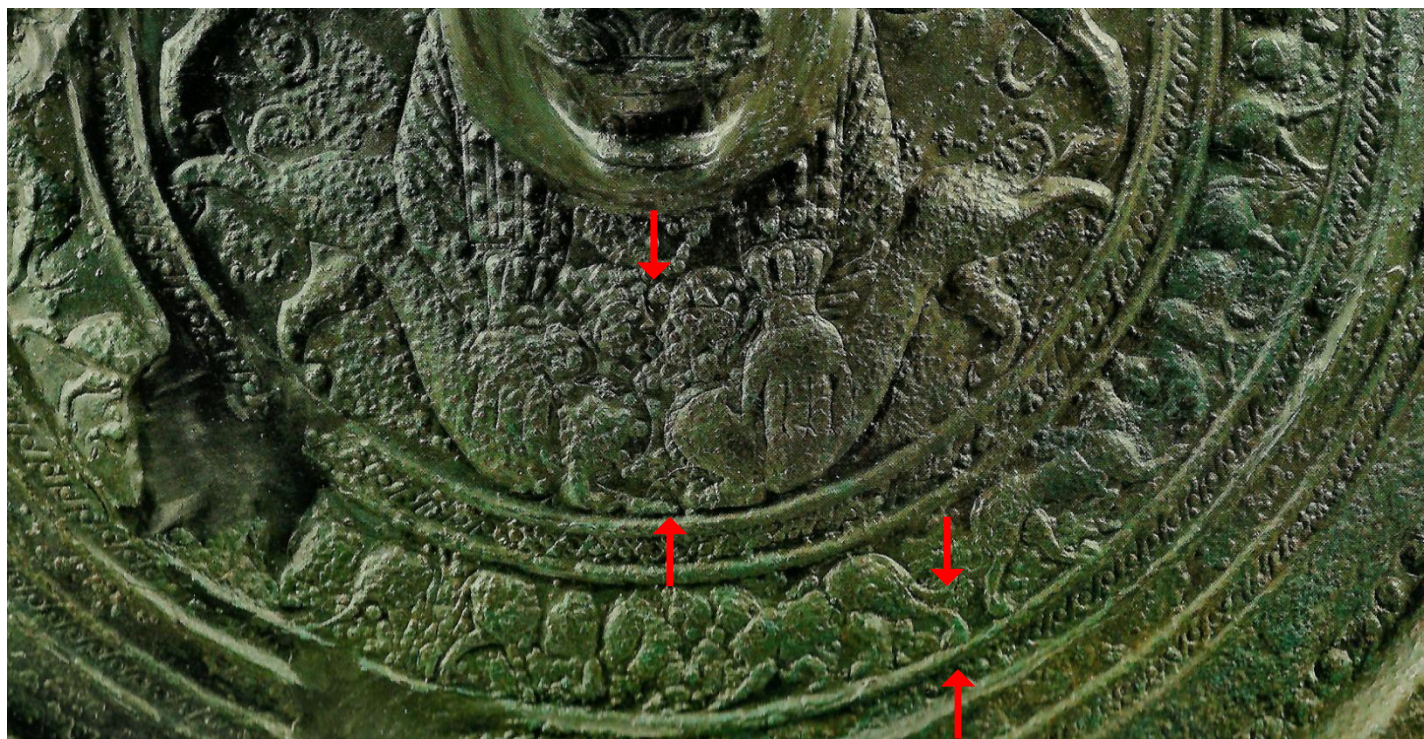
Η χάλκινη ασπίδα της Ελεύθερας.

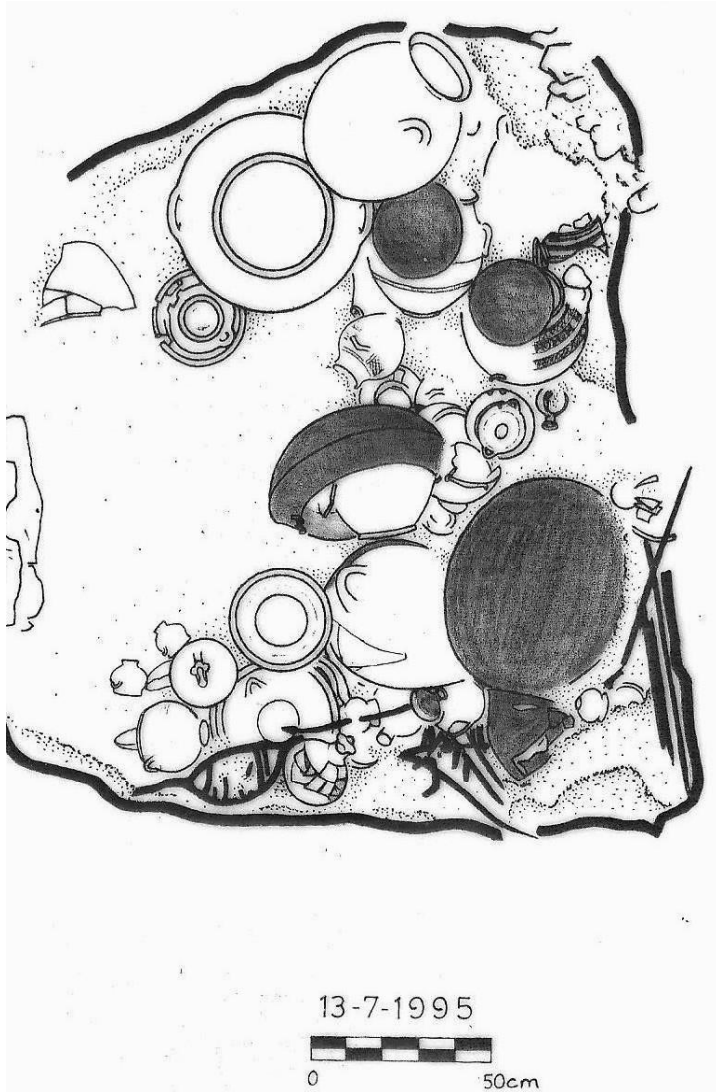
Η ασπίδα της Ελεύθερας. Η προτομή του λέοντος και η κύρια ανάγλυφη ζωφόρος με τα αντιθετικά ζεύγη των λεόντων και των σφιγγών.

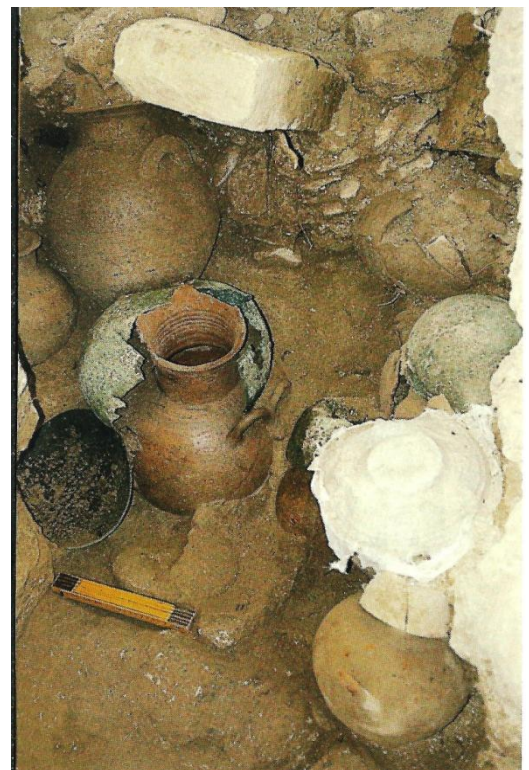
i/ii. Η ασπίδα της Ελεύθερας. Λεπτομέρειες της δευτερεύουσας ανάγλυφης ζωφόρου με τα συμπλεκόμενα ζώα.

Η ασπίδα της Ελεύθερας. Λεπτομέρεια. Σημειώνονται άξονες αντικατοπτρισμού στοιχείων του σχεδίου της ανάγλυφης παράστασης.

i. Κάτοψη του τάφου Α1Κ1 της Ορθής Πέτρας

ii/iii. Εικόνες του εσωτερικού του τάφου Α1Κ1 με τα τεφροδόχα αγγεία.

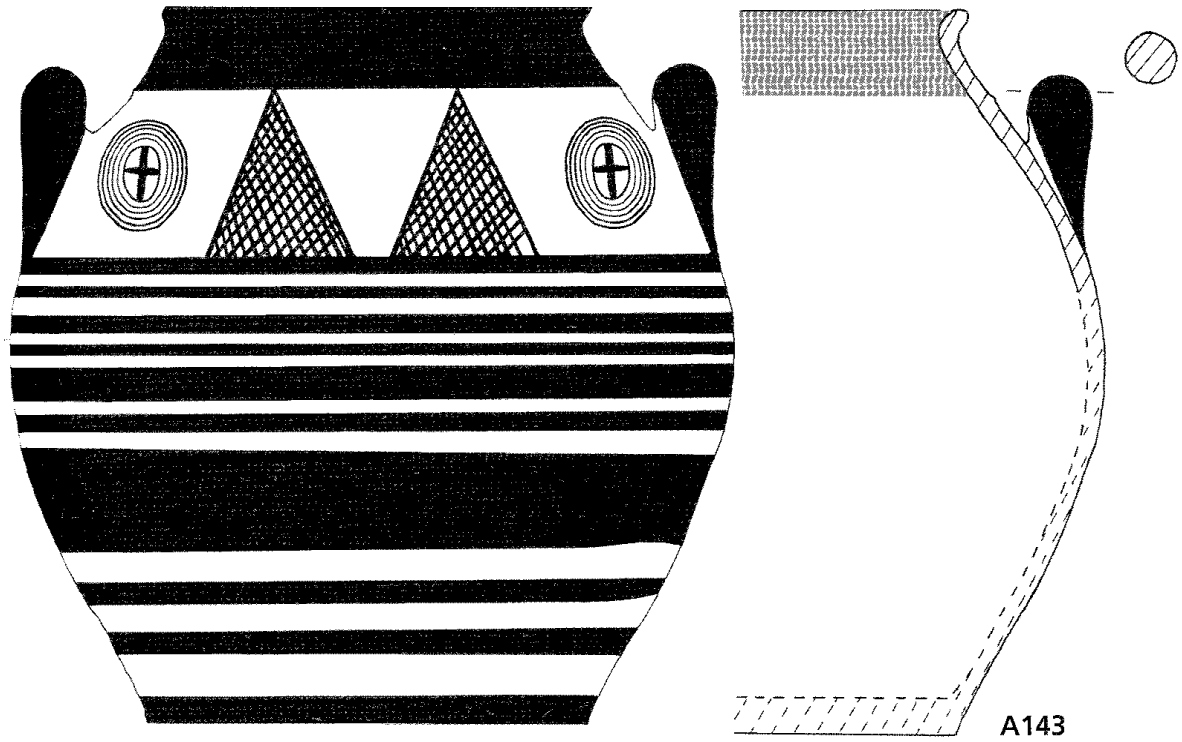
i. Η ασπίδα της Ελεύθερνας επί του λίθου και του πιθαμοφόρα A173.

Δεξιά, ανεστραμμένο το ληκύθιο A178.

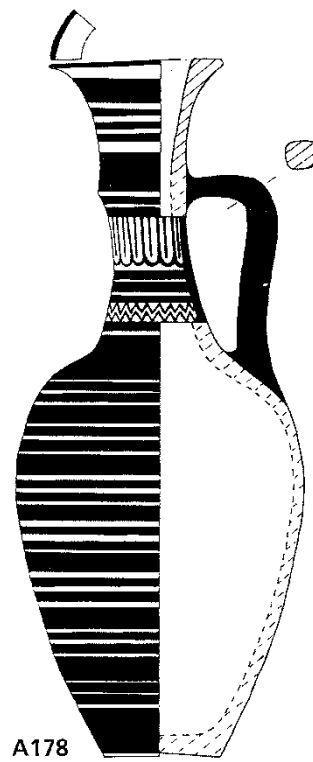

ii. Λεπτομέρεια, έπειτα από την αφαίρεση του λίθου.

Διακρίνεται ο A143 και το στόμιο του ληκυθίου A178.

i. Σχέδιο του ΠΓ τεφροδόχου πιθαμοφορέα A173.

ii. Σχέδιο του ΥΓ ληκυθίου A178.

Η χάλκινη ασπίδα αρ.2 από το Ιδαίον.

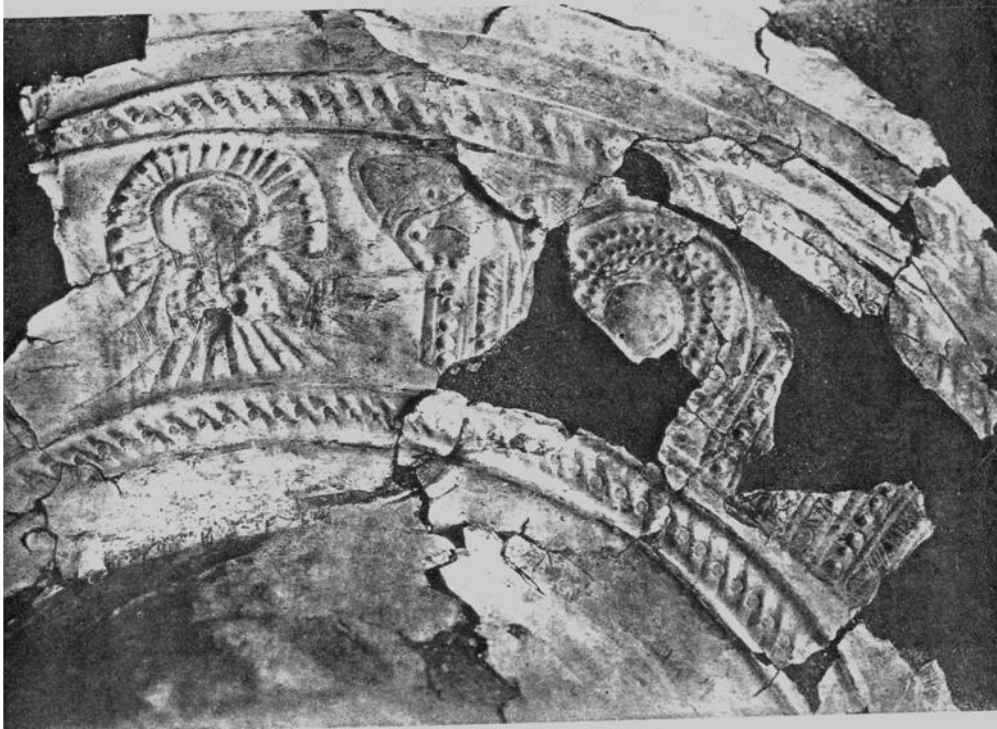
i/ii. Η χάλκινη ασπίδα αρ.2 από το Ιδαίον. Λεπτομέρειες.

Η χάλκινη ασπίδα αρ.3 από το Ιδαίον.

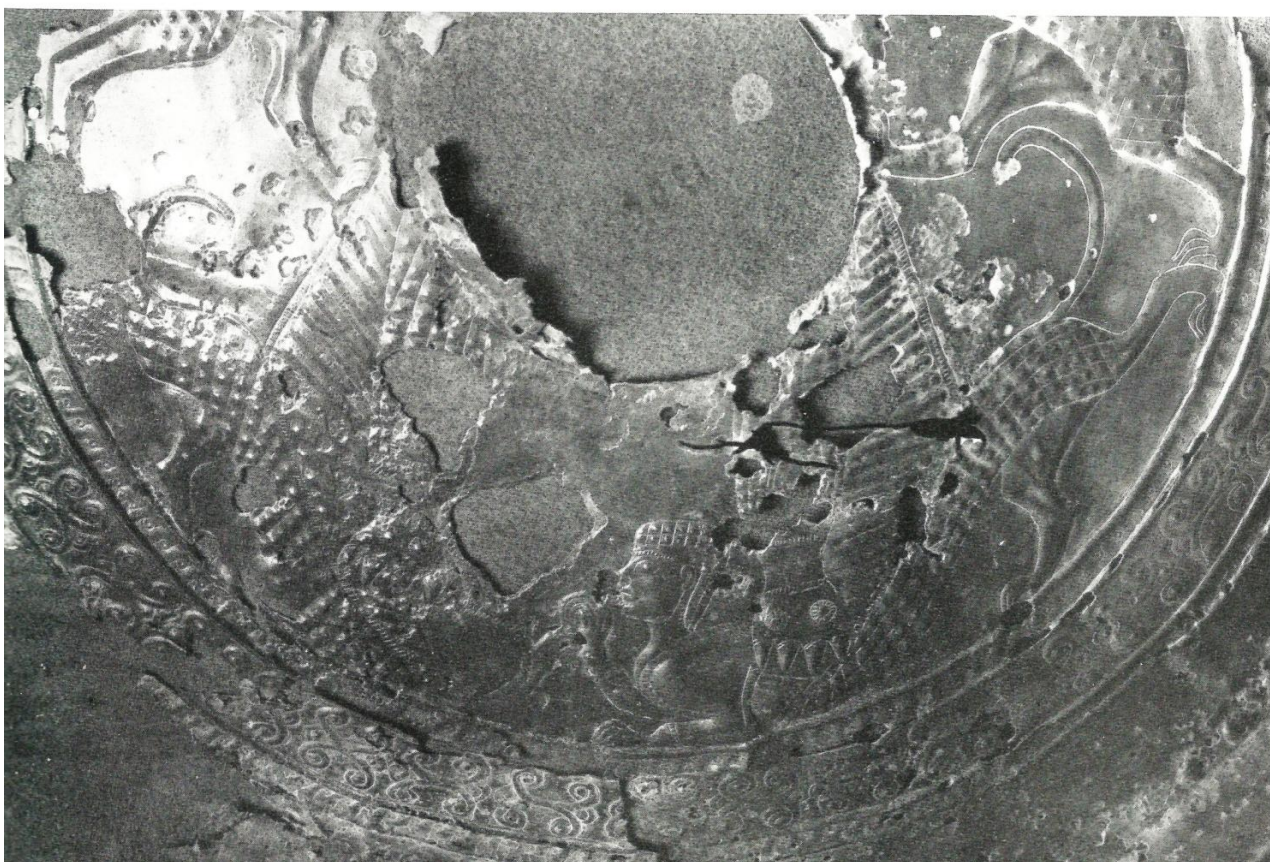
Η χάλκινη ασπίδα αρ.4 από το Ιδαίον.

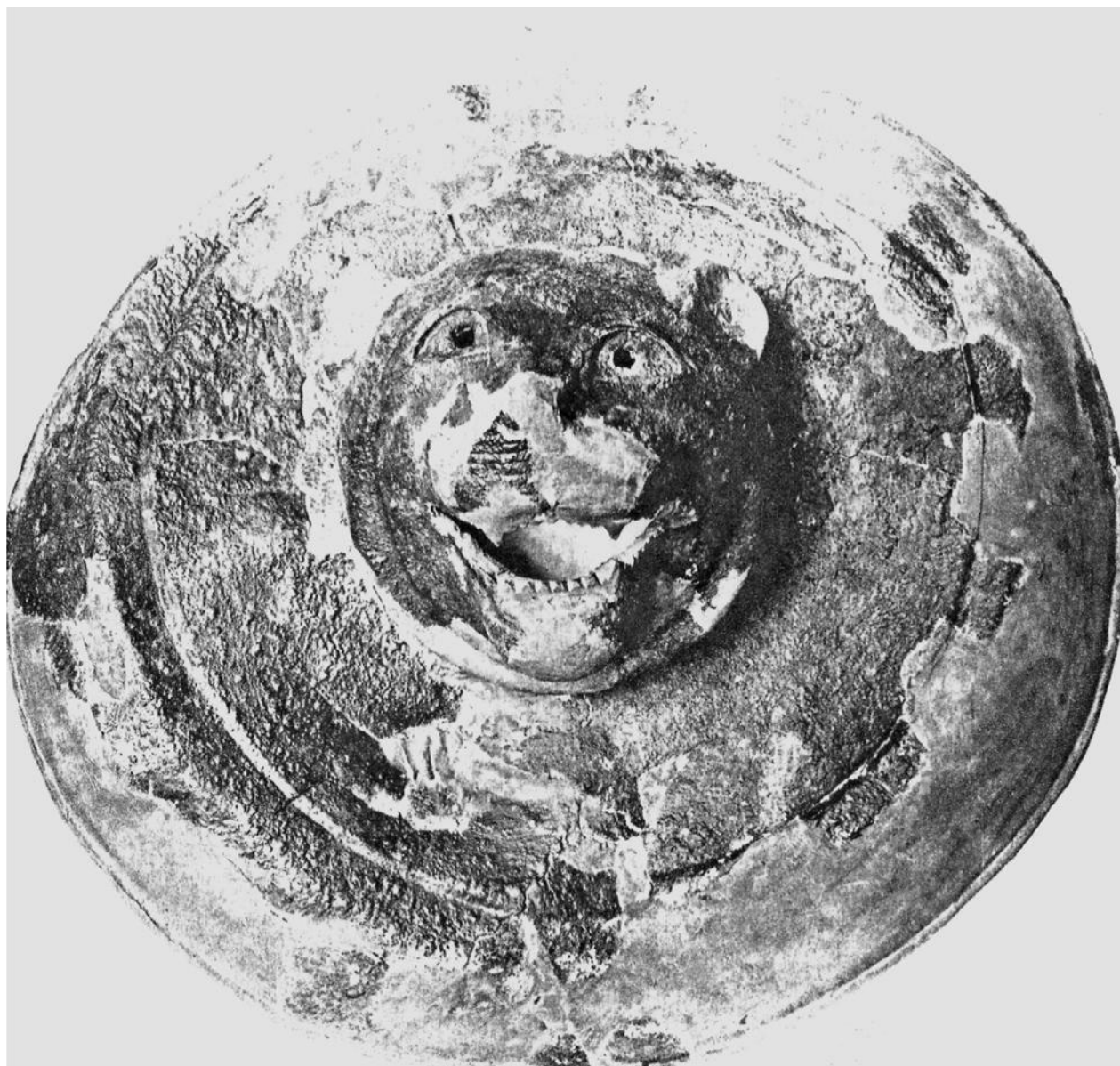
i. Η χάλκινη ασπίδα αρ.3 από το Ιδαίον. Λεπτομέρεια.

ii. Η χάλκινη ασπίδα αρ.4 από το Ιδαίον. Λεπτομέρεια.

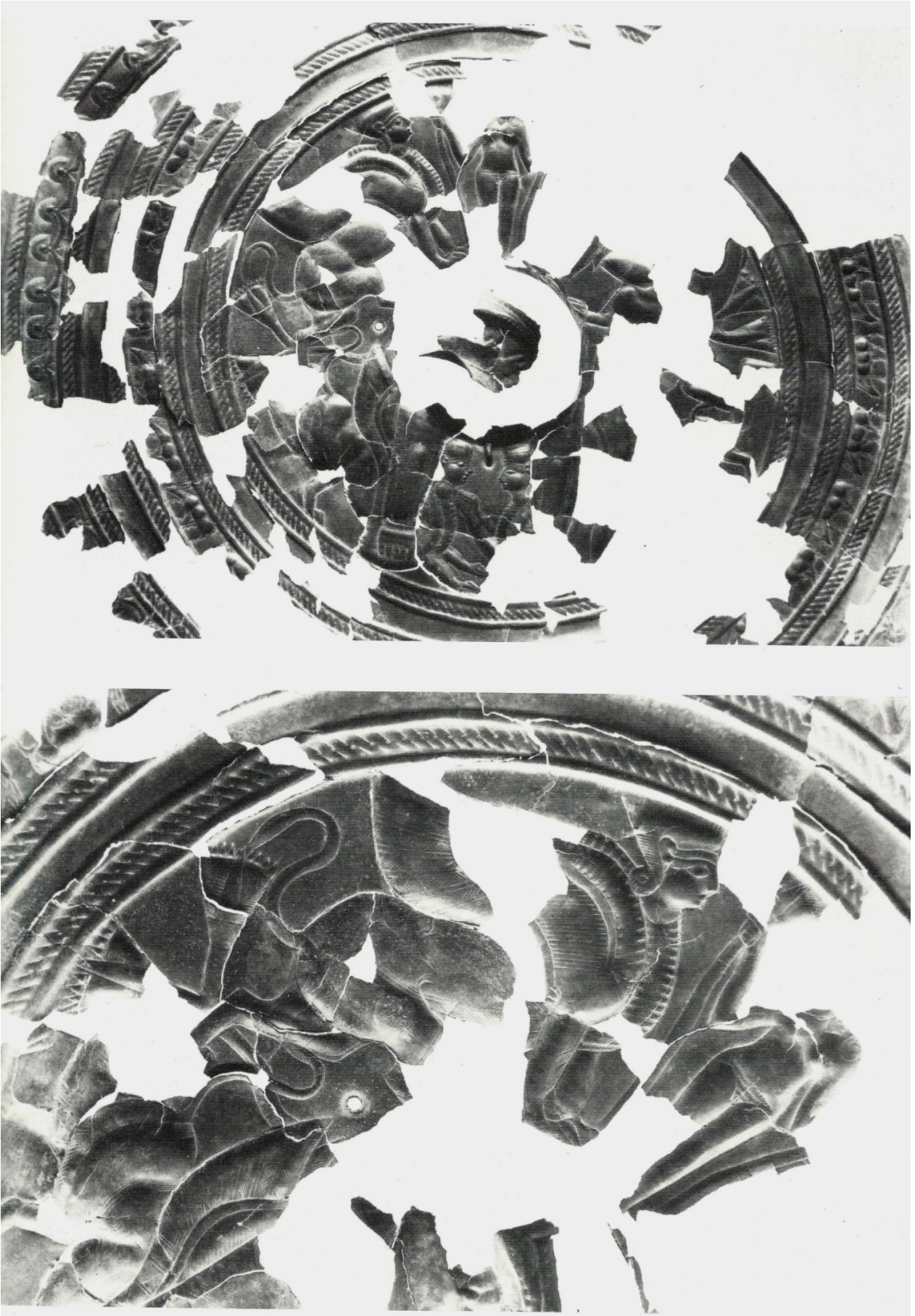
Η χάλκινη ασπίδα αρ.8 από το Παλαίκαстро.

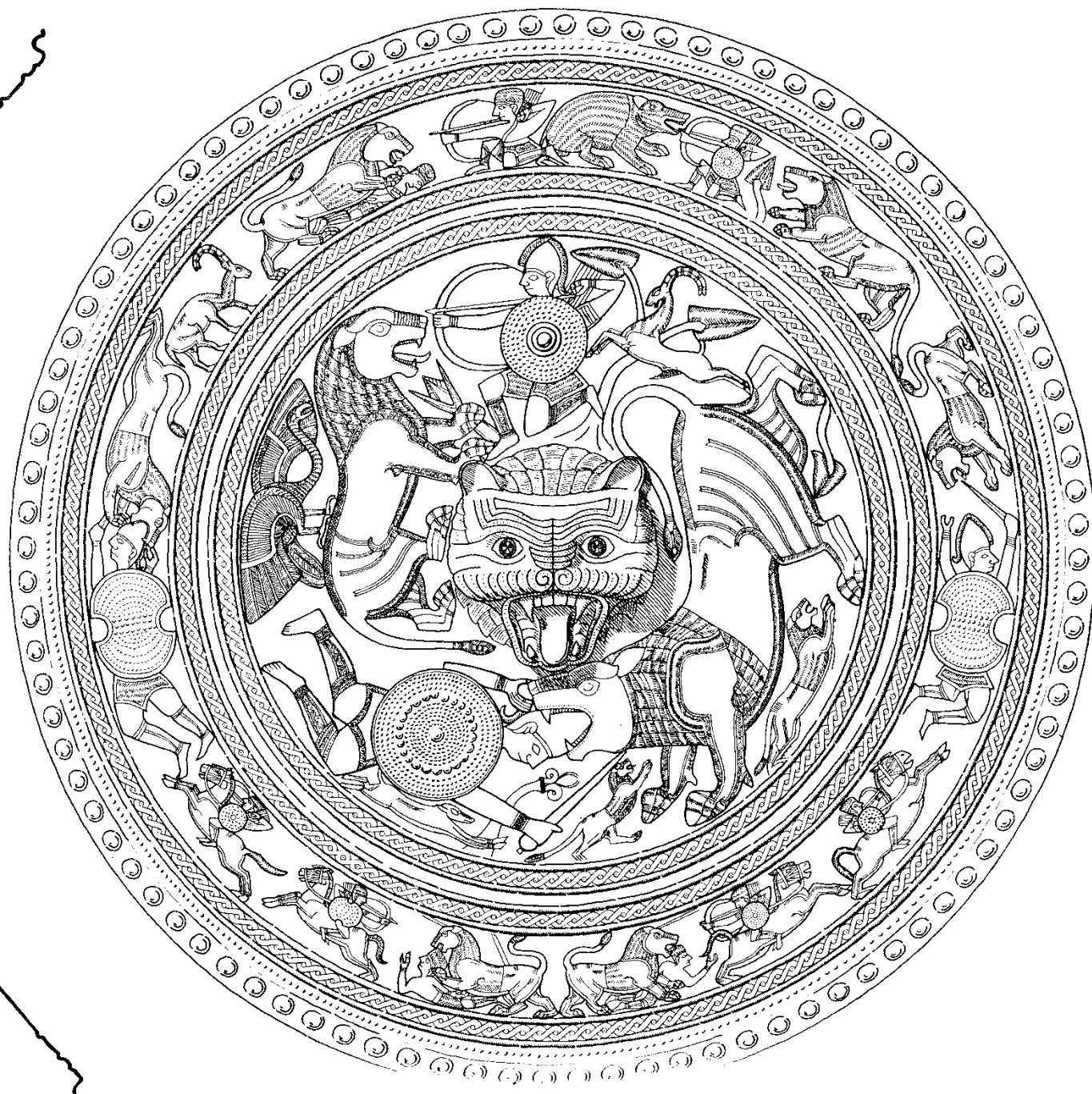
Η χάλκινη ασπίδα αρ.11 από τους Αρκάδες.

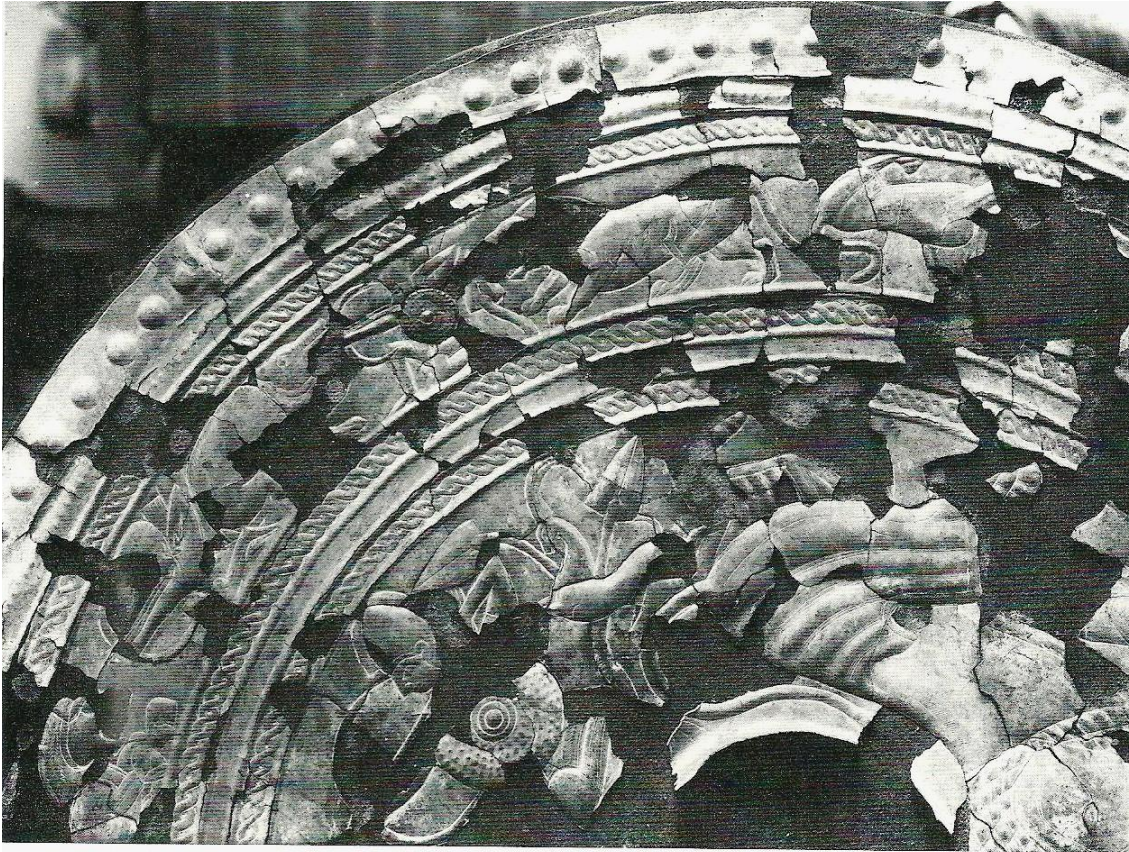
Η χάλκινη ασπίδα αρ.1 από το Ιδαίον (σχέδιο).

Η χάλκινη ασπίδα αρ.5 από το Ιδαίον.

Η χάλκινη ασπίδα αρ.6 από το Ιδαίον (σχέδιο).

Η χάλκινη ασπίδα αρ.6 από το Ιδαίον. Λεπτομέρειες.

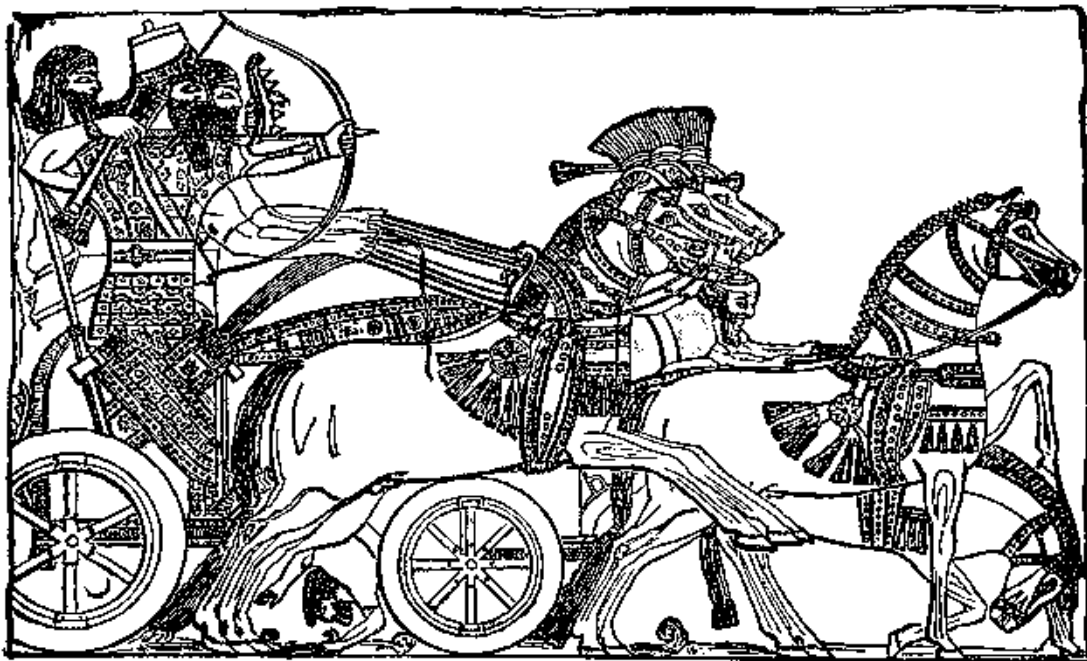
Η χάλκινη ασπίδα αρ.10 από το Ιδαίον.

Η χάλκινη ασπίδα από τους Δελφούς (σχέδιο).

i. Τμήμα ασσυριακού αναγλύφου από το ανάκτορο του Assurnasirpal II (883-859 π.Χ.) στη Nimrud.

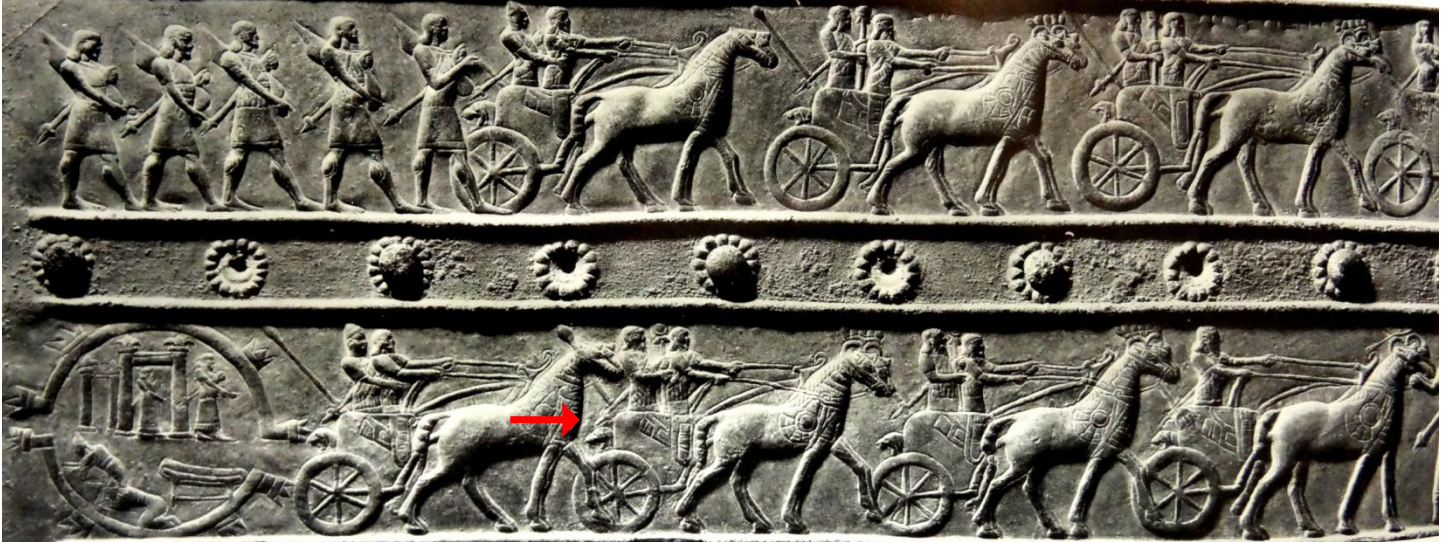
ii. Σχέδιο τμήματος του ίδιου αναγλύφου της Nimrud (9ος αι. π.Χ.).

i. Ασσυριακό λίθινο ανάγλυφο από το ανάκτορο του Assurnasirpal II (883-859 π.Χ.) στη Nimrud.

ii. Λεπτομέρεια σε σχέδιο του ίδιου αναγλύφου της Nimrud (9ος αι. π.Χ.).

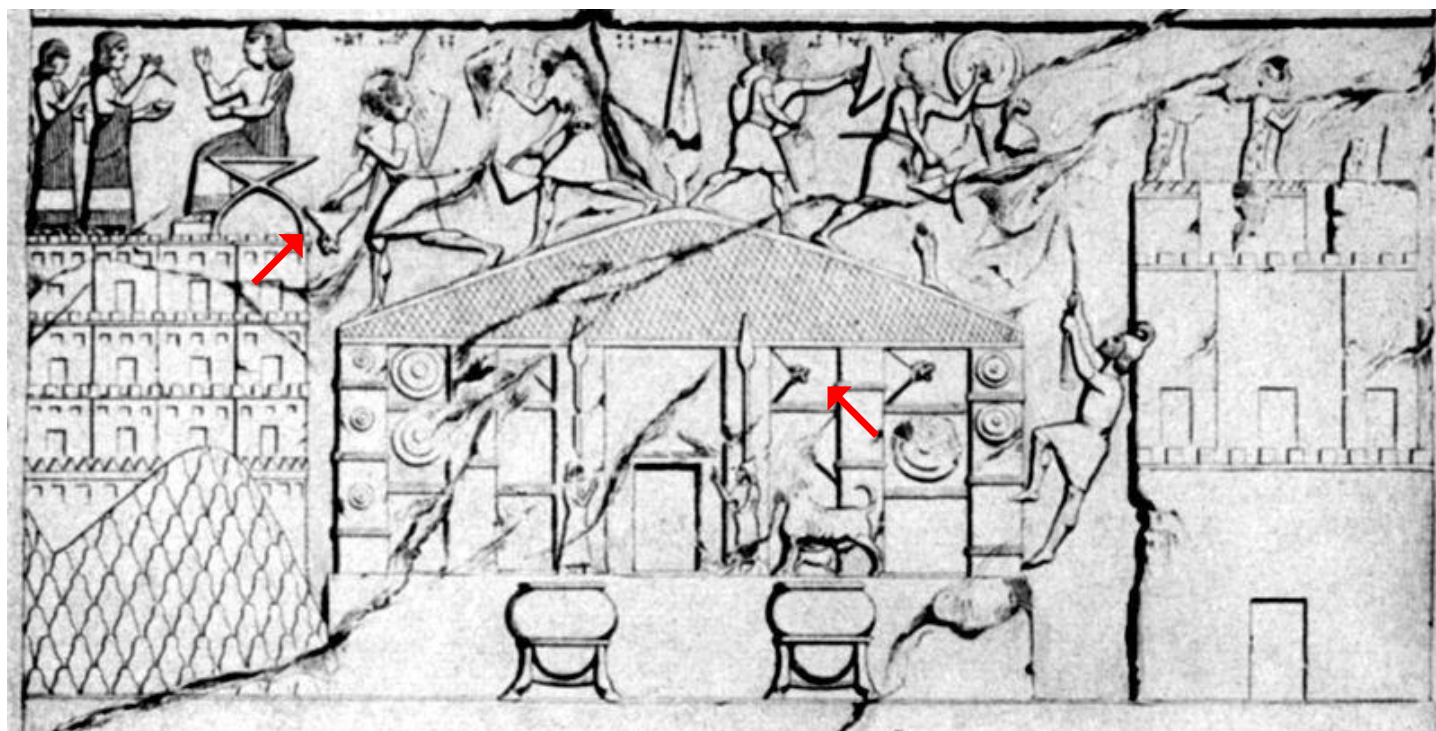
i. Τμήμα ανάγλυφης παράστασης από τη χάλκινη επένδυση των θυρών του Salmaneser III (859-824) στο Balawat

ii. Παράσταση άρματος από ανάγλυφο λίθινο ορθοστάτη από το Sendschirli (9ος αι. π.Χ.).

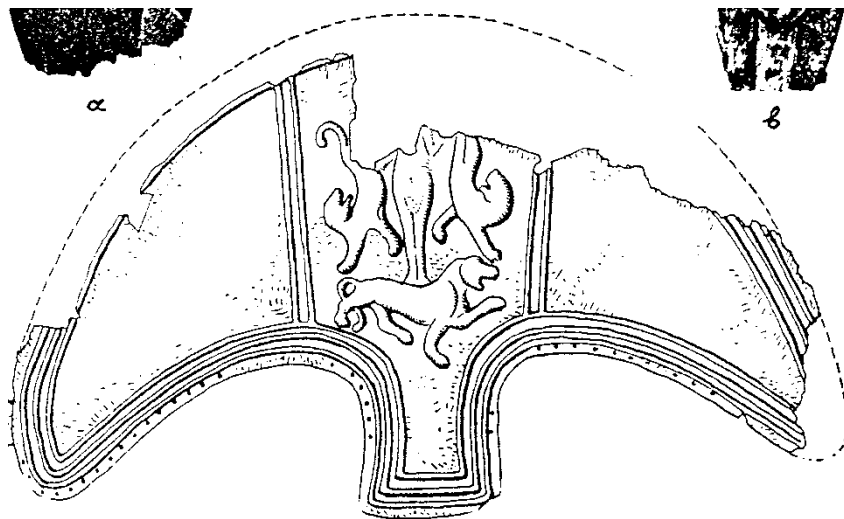
i. Σχέδιο τμήματος ασσυριακού αναγλύφου του ανακτόρου του Sargon II (721-705 π.Χ.) στο Khorsabad με παράσταση της λεηλασίας του ναού του Haldi στο Musasir.

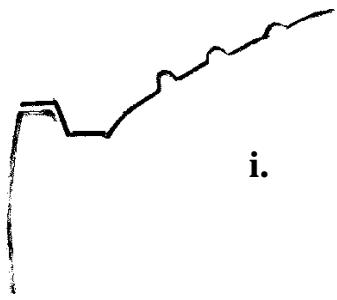
ii. Σχέδιο τμήματος ασσυριακού αναγλύφου του ανακτόρου του Sargon II (721-705 π.Χ.) στο Khorsabad με παράσταση της λεηλασίας του ναού του Haldi στο Musasir.

i. Φοινικικές ελεφαντοστέινες προμετωπίδες αλόγων από το Fort Salmanaser (8ος αι. π.Χ.).

ii. Τμήμα χάλκινης επένδυσης ζυγού άρματος από το Sendschirli (8ος αι. π.Χ.).

i.

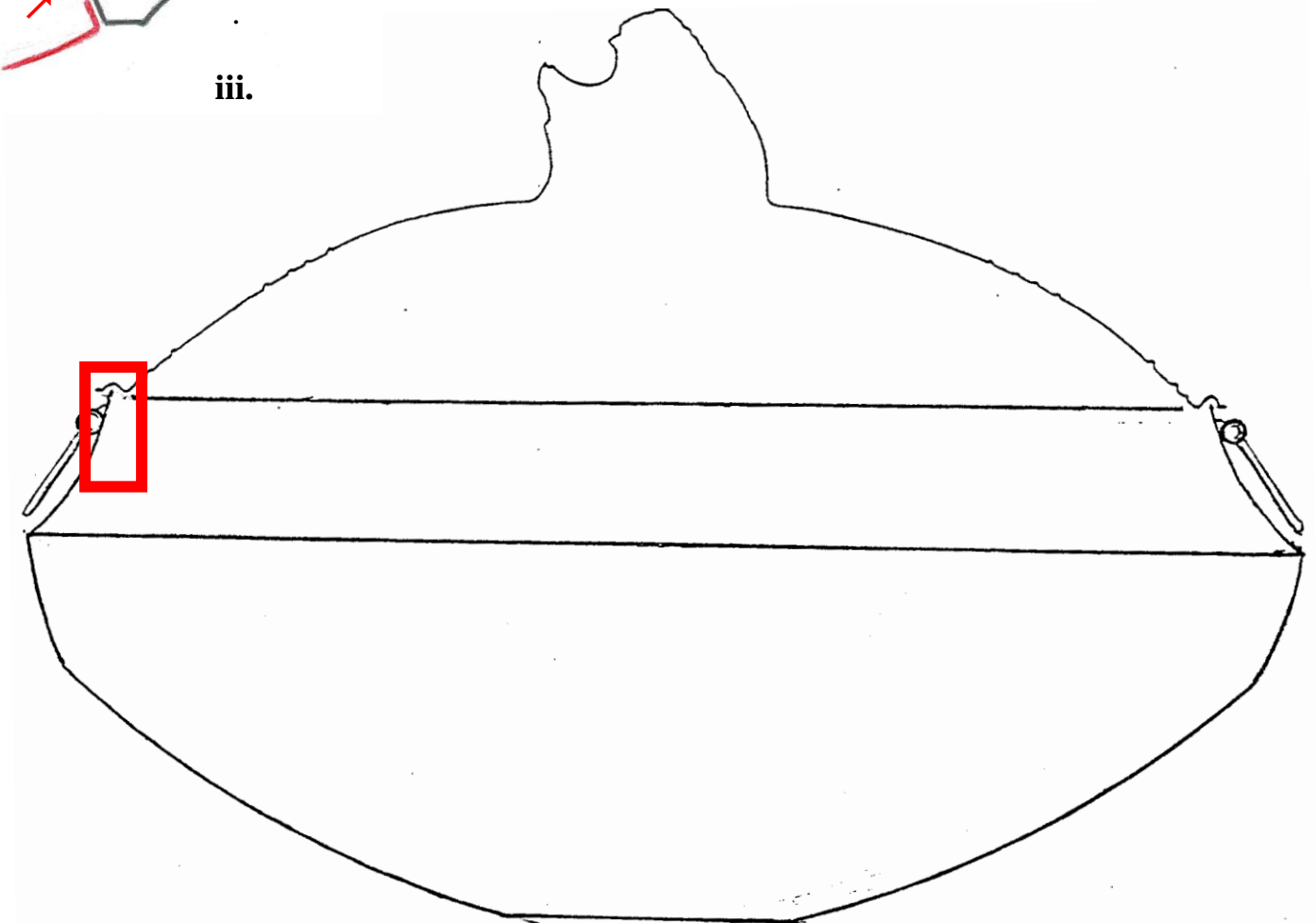

ii.

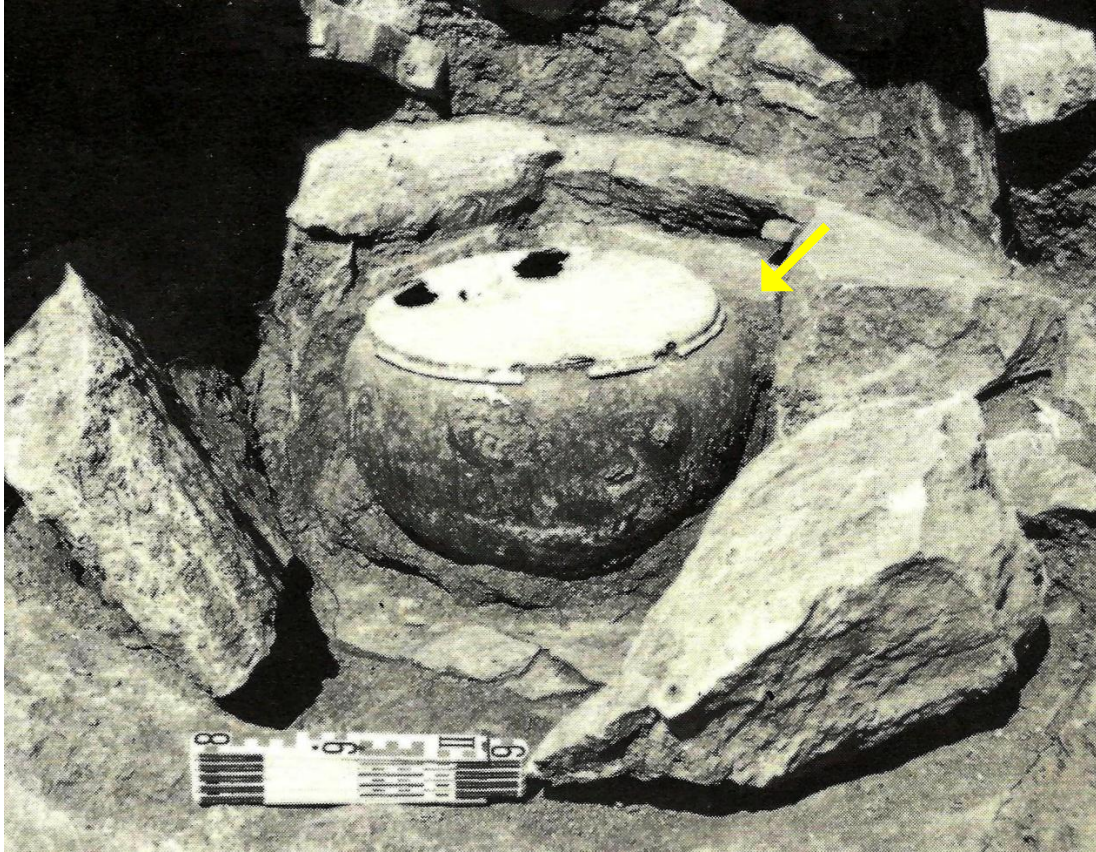
Λεπτομέρειες θεωρητικά σωστής (i/ii) και λάθος (iii) εφαρμογής ασπίδας-πώματος με λέβητα σύμφωνα με την υπόθεση των πωμάτων.

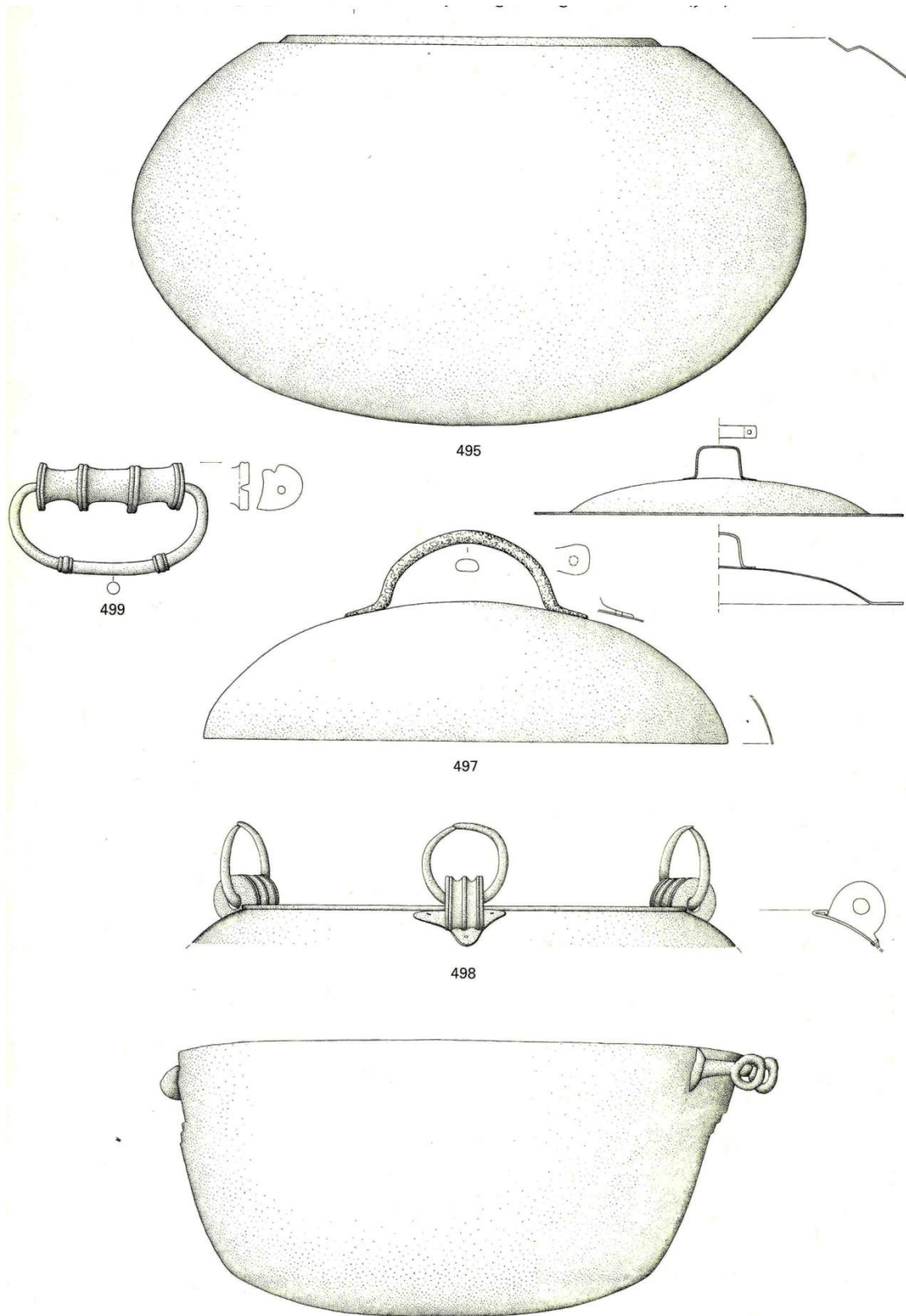
iii.

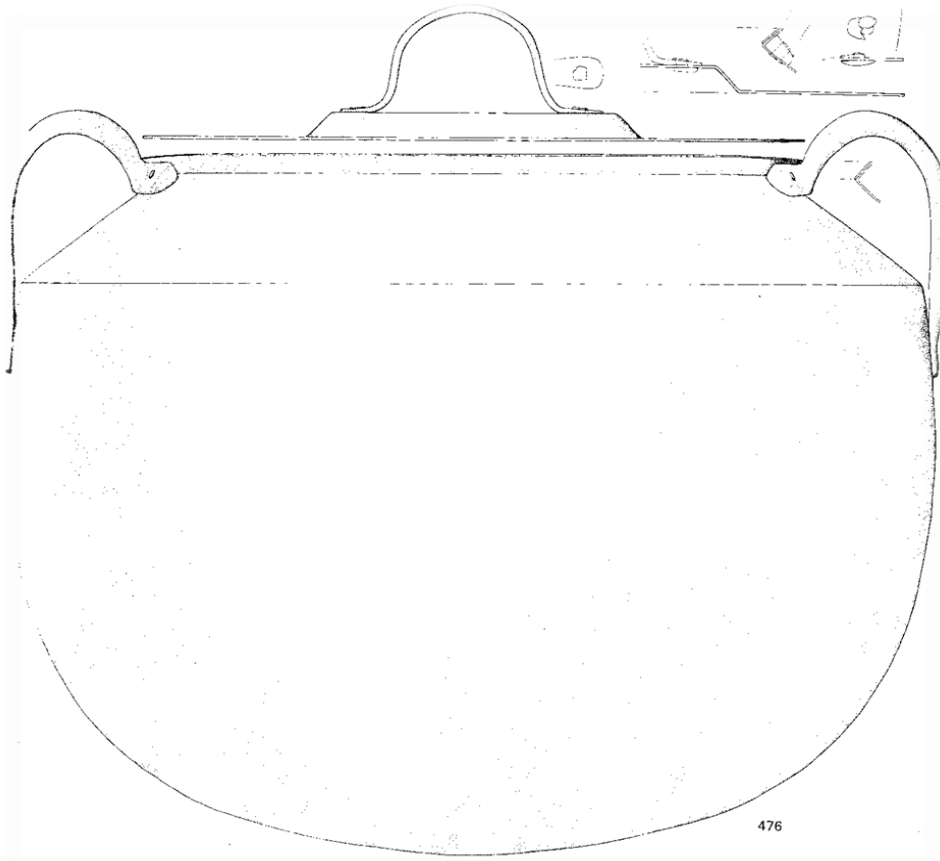
iv. Εφαρμογή της ασπίδας στο χείλος χάλκινου λέβητα σύμφωνα με την υπόθεση των πωμάτων.

i/ii. Τεφροδόχος λέβης με επίπεδο πώμα από την Ερέτρια (8ος αι. π.Χ).

Χάλκινοι λέβητες και πόματα από την Κύπρο (7ος αι. π.Χ).

i) Χάλκινος λέβης και πώμα από την Κύπρο.

ii) Χάλκινος τεφροδόχος λέβητας με πώμα σε σχήμα οπλιτικής ασπίδας (5ος αιώνας π.Χ.).

- i. Ασημένιο πώμα ουραρτιανού λέβητα ποικιλιμένο με χρυσά διαζώματα, από το Karmir Blur (8ος αι. π.Χ).

- ii. Χάλκινος ουραρτιανός λέβητας με πώμα επάνω σε τρίποδα από το Altintepe του Ercinzan (8ος αι. π.Χ).

i. Χάλκινη ουραρτιανή ασπίδα του Arghistis I, από το Karmir Blur (8ος αι. π.Χ).

ii. Χάλκινη ουραρτιανή ασπίδα του Rusas I, από το Karmir Blur (8ος αι. π.Χ).

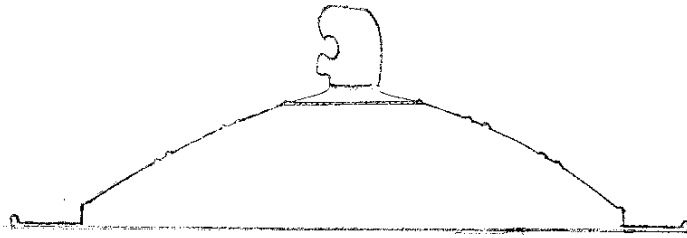
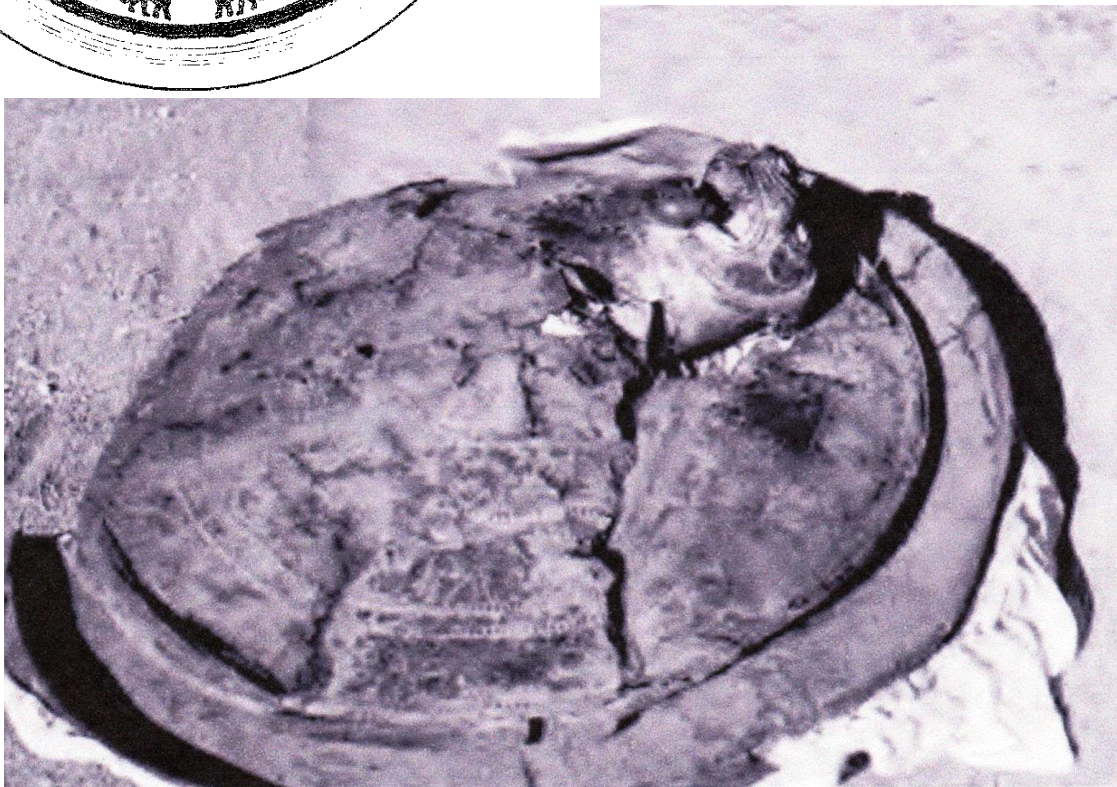
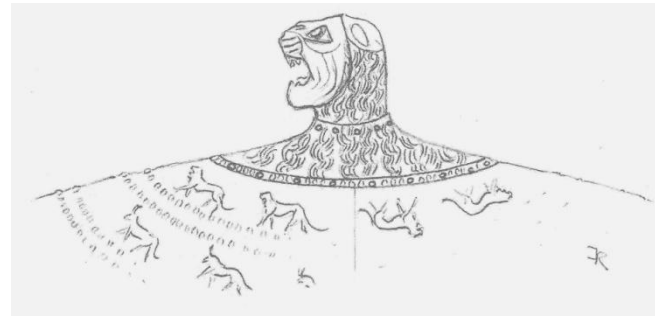
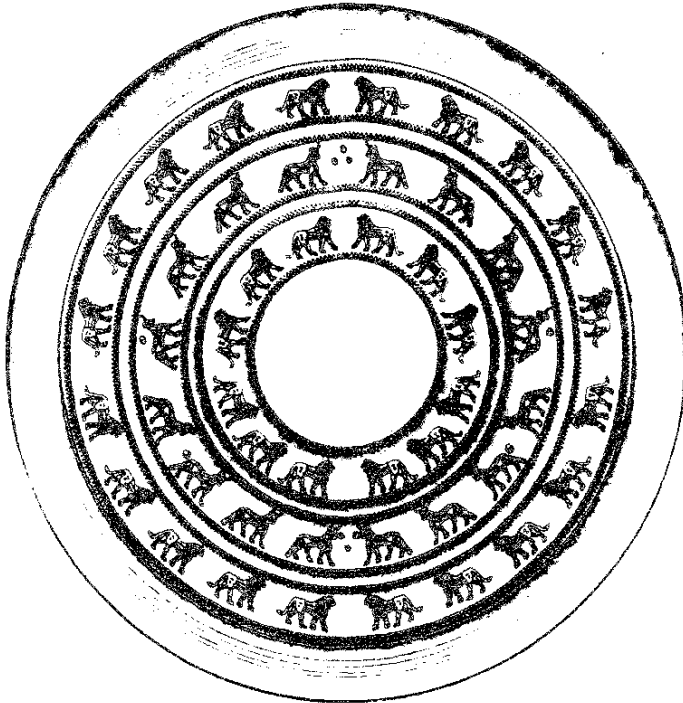

Figure 9: Profile drawing of lion-headed shield from Ayanis.

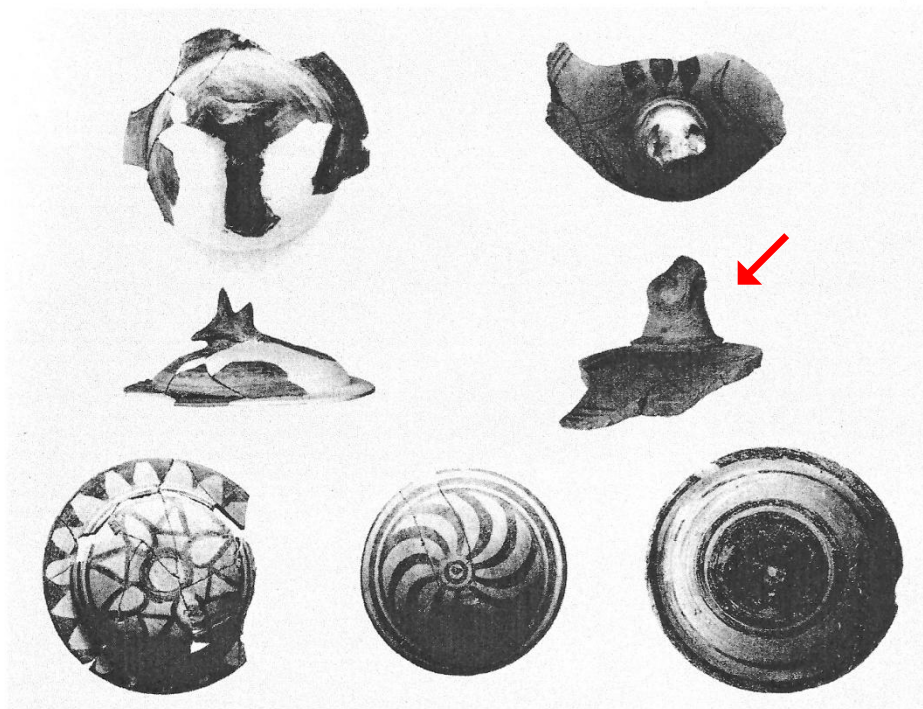
Χάλκινη ασπίδα του Rusas II (680-639 π.Χ.) με προτομή lionταριού από το Ayanis της Urartu.

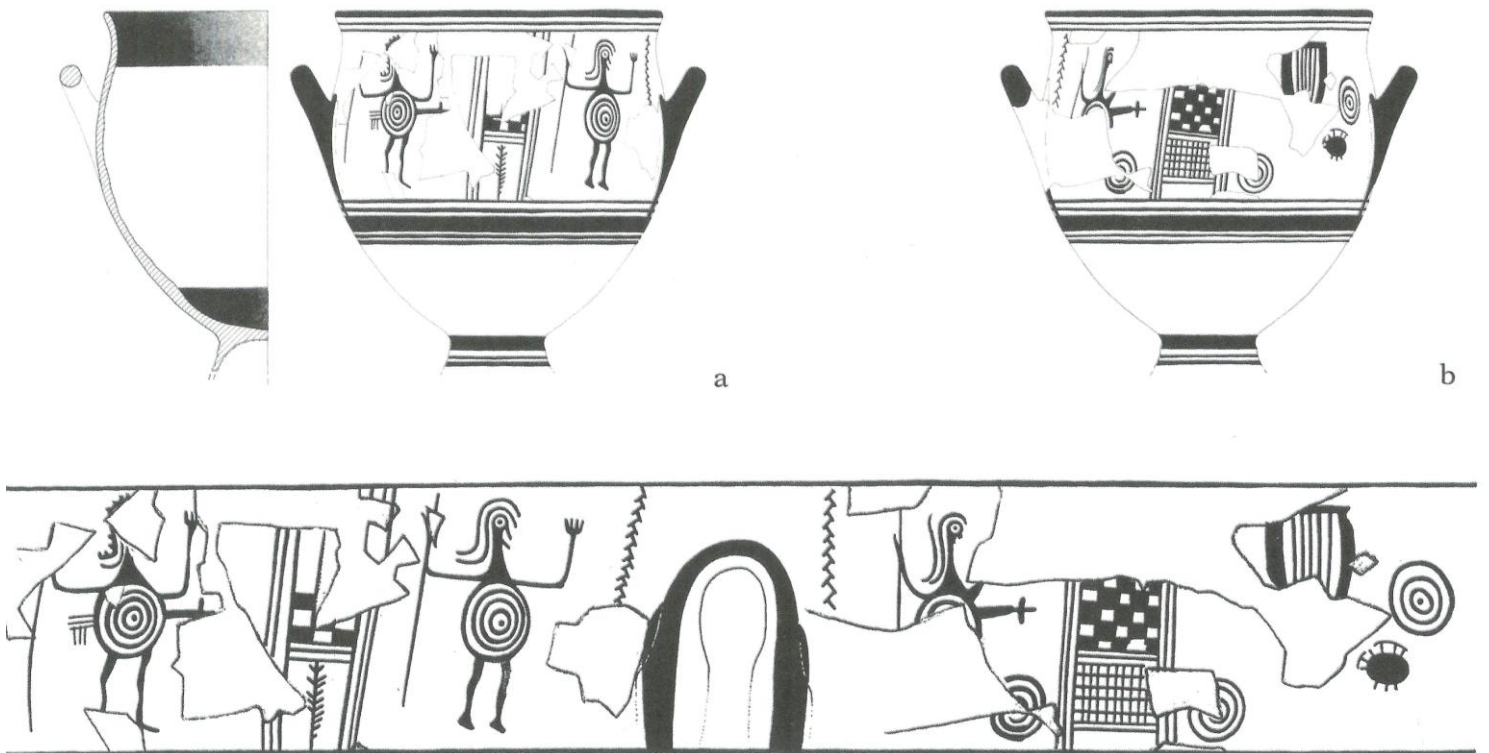
Η ΥΓ ασπιδίσκη αρ. 1414 από τον τάφο Ρ της Φορτέτσας και λεπτομέρεια της παράστασής της

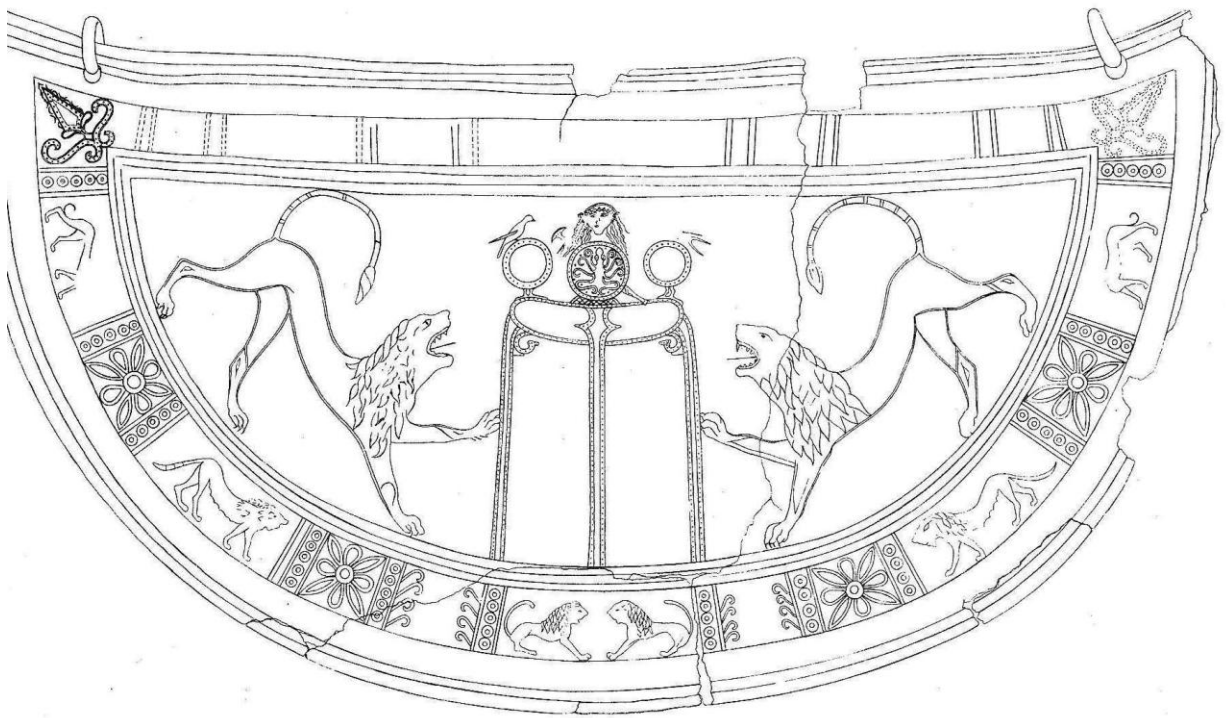
i. Το πήλινο ΠρΓ Β πώμα αρ.1439 από τον τάφο Ρ της Φορτέτσας.

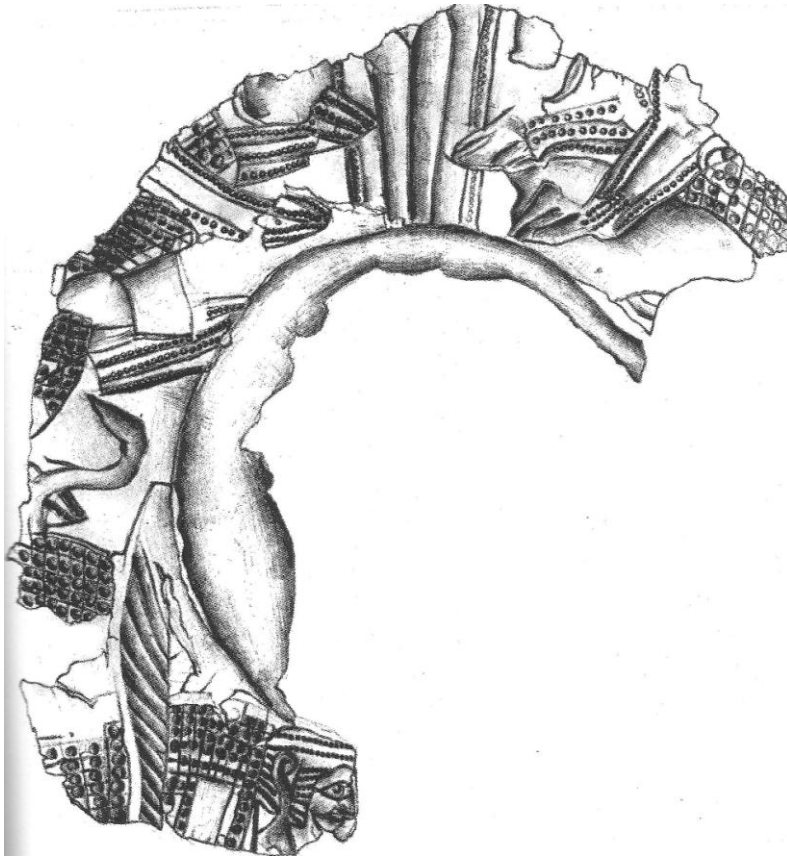
ii. Πήλινες αναθηματικές ασπίδες από τη Γόρτυνα.

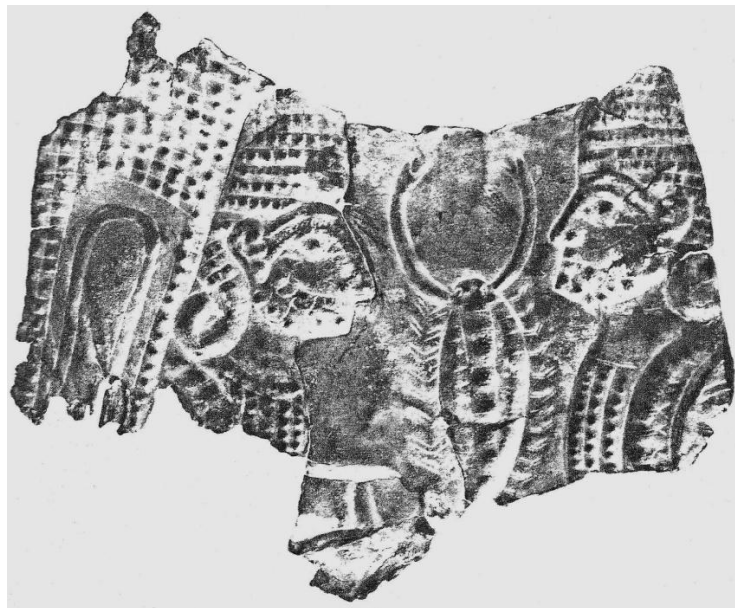
Σχέδιο της γραπτής παράστασης από τον κρατήρα της Συβρίτου (10ος αι. π.Χ).

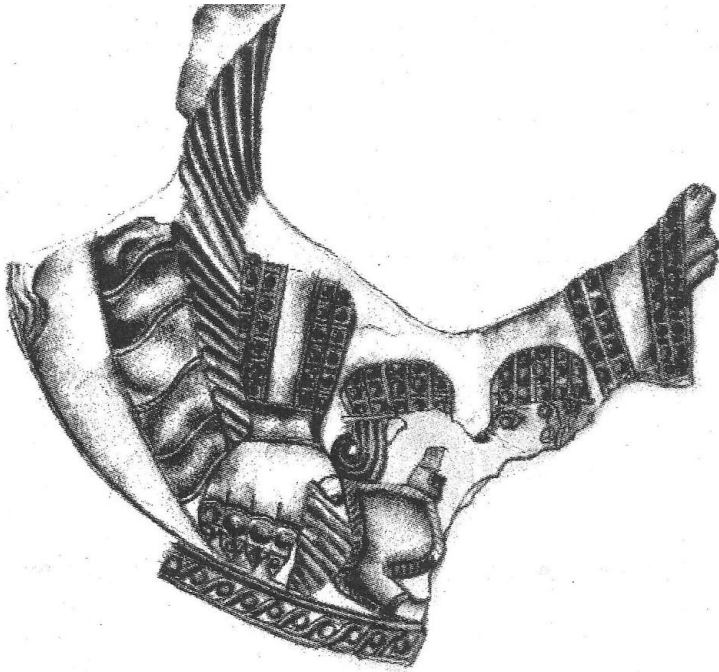
Σχέδιο της παράστασης της μίτρας της Αξού (7ος αι. π.Χ).

i. Το θραύσμα αρ.7 από το Ιδαίον.

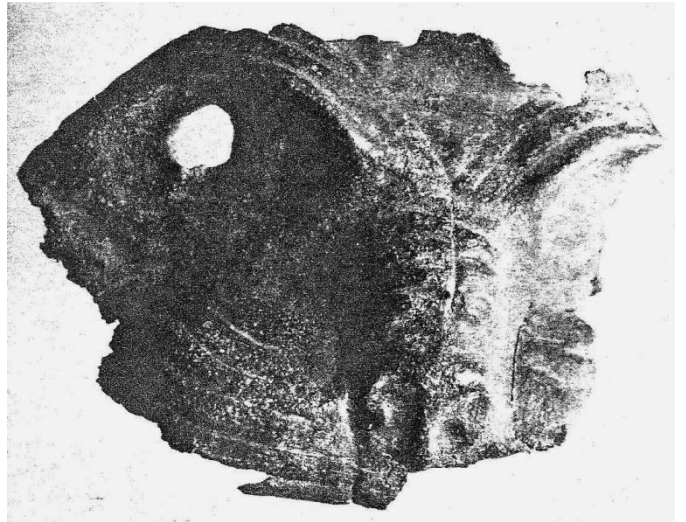
ii. Το θραύσμα αρ.18 από το Ιδαίον.

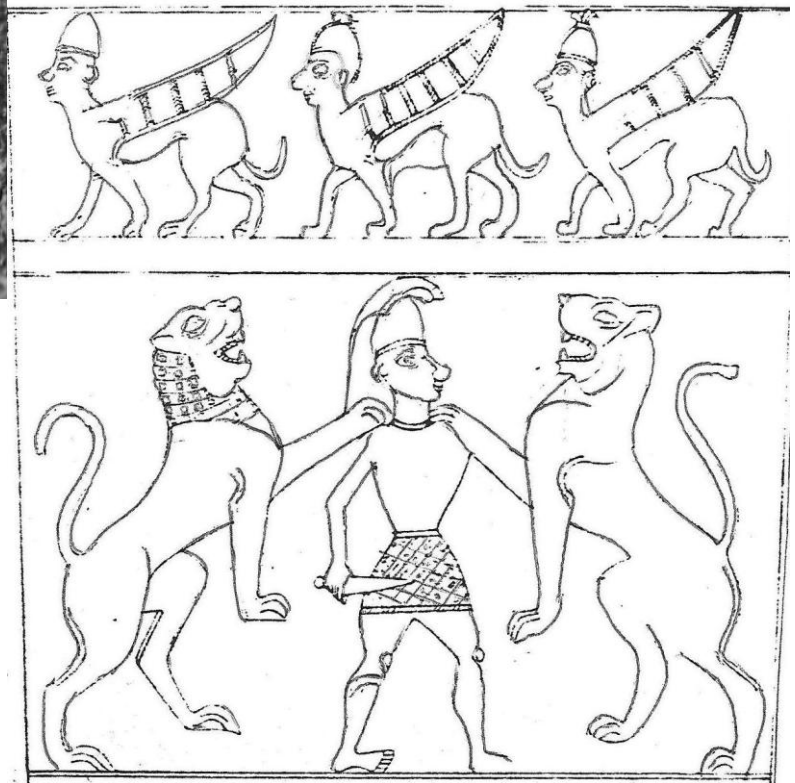
i. Το θραύσμα αρ.20 από το Ιδαίον.

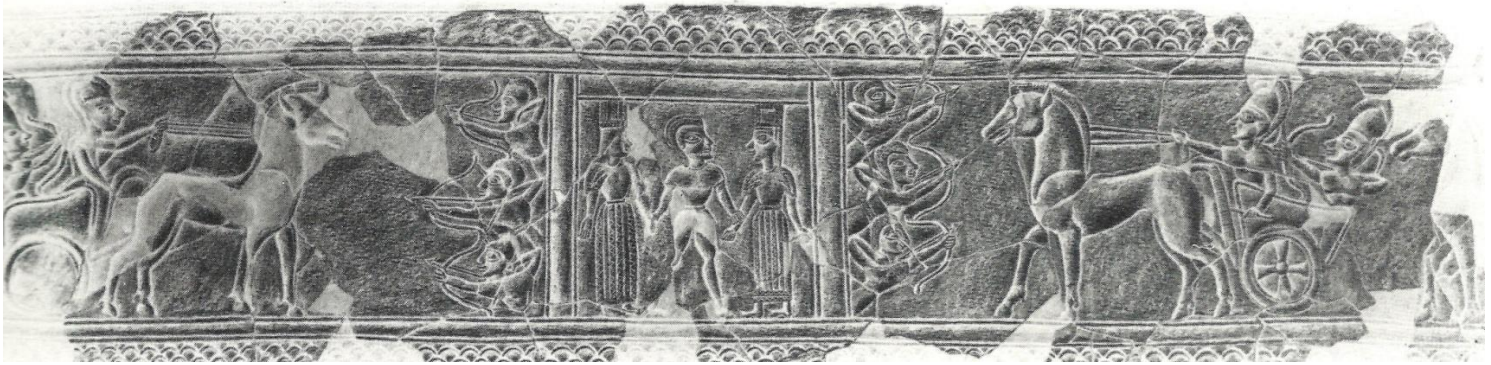
ii. Η κεφαλή αρ.12 από το Ιδαίον.

iii. Η κεφαλή αρ.15 από το Ιδαίον.

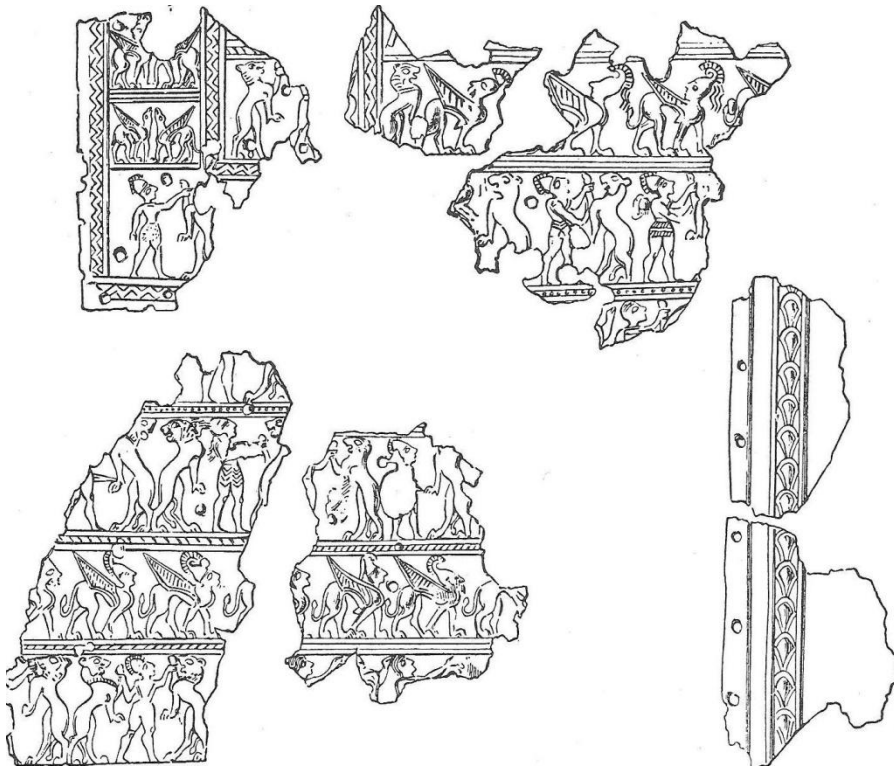
Τμήμα της παράστασης του χάλκινου καλύμματος φαρέτρας από την Φορτέτσα (9ος/8ος αι. π.Χ).

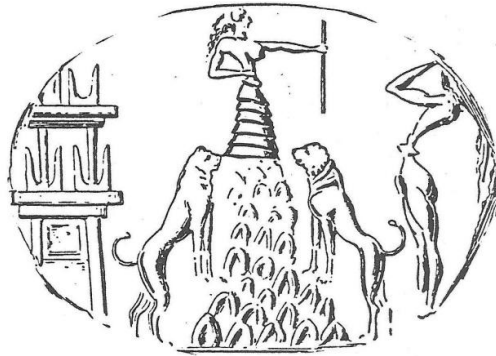
i. Τμήμα της χάλκινης επένδυσης ζώνης από την Φορτέτσα.

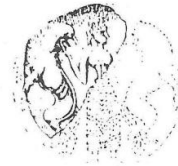
ii. Χρυσή ταινία από τον τάφο του Χανιαλή Τεκκέ (9ος αι. π.Χ).

iii. Χάλκινο έλασμα από το Καβούσι (8ος αι. π.Χ).

α

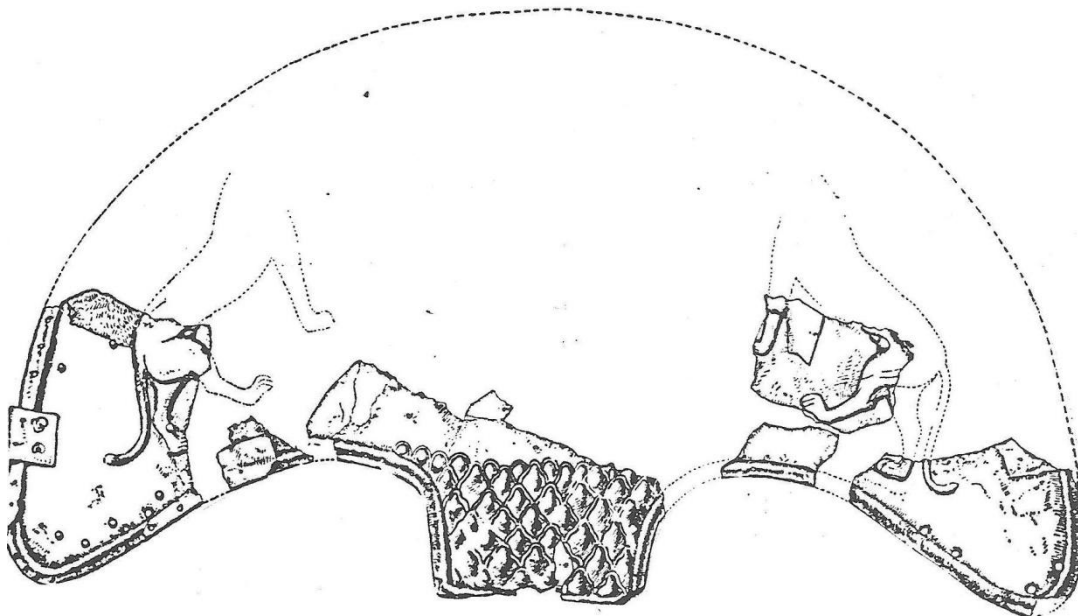

β

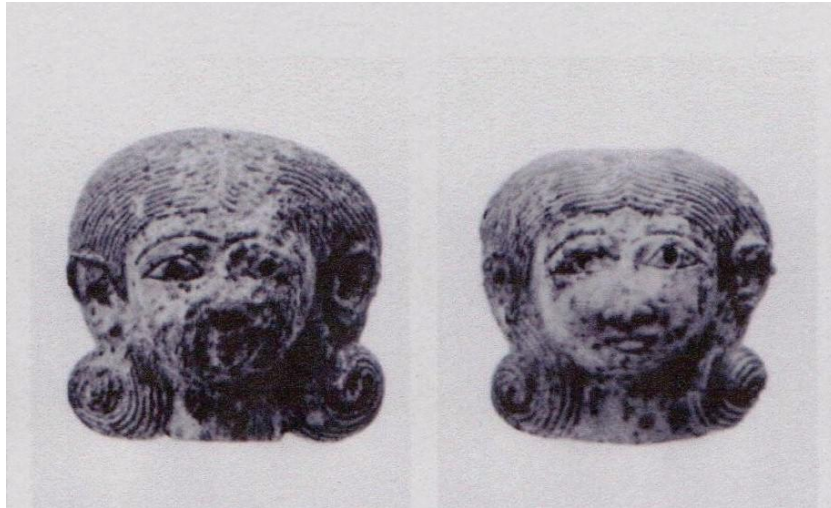

γ

i. Μινωϊκά σφραγίσματα με παράσταση «κυρίας των λεόντων» από την Κνωσό (α, β) και αντίστοιχο μυκηναϊκό σφράγισμα (γ).

ii. Τμήμα χάλκινου ζυγού από το Sendschirli (9ος/8ος αι. π.Χ).

i. Ελεφαντοστέινες κεφαλές από το Meggido (9ος αι. π.Χ).

ii. Κεφαλή σφίγγας από το Sendschirli (8ος αι. π.Χ).

iii. Κεφαλή από το Carchemish (10ος/9ος αι. π.Χ).

i. Λίθινη κεφαλή λέοντος από το Carchemish (9ος αι. π.Χ.).

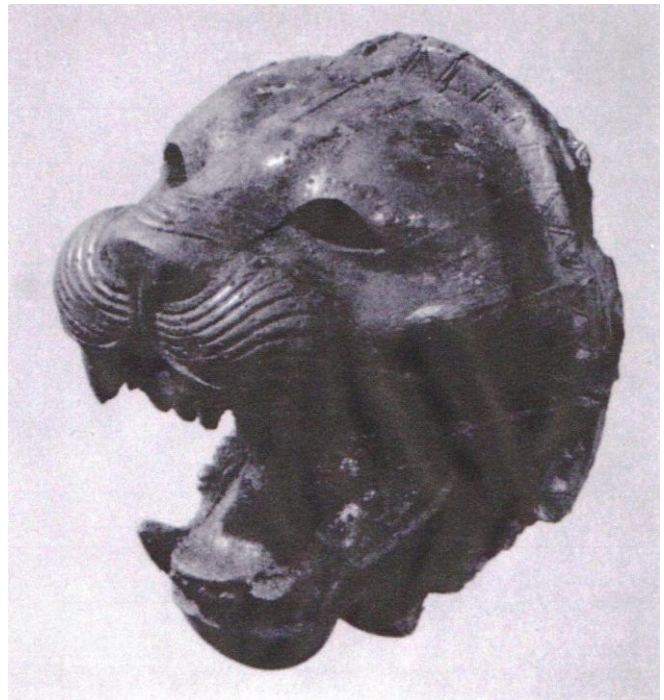
ii. Λέοντες από βάση κίονα στο Carchemish (9ος αι. π.Χ.).

i. Κεφαλή λίθινου ασσυριακού λέοντος από το ανάκτορο της Nimrud (9ος αι. π.Χ.).

ii. Κεφαλή ασσυριακού λέοντος από τη Nimrud (9ος αι. π.Χ.).

iii. Ελεφαντοστέινη ασσυριακή λεοντοκεφαλή από το Fort Salmanaser (9ος αι. π.Χ.).

i. Λέοντες από βάση κίονα στο Tell Taynat.

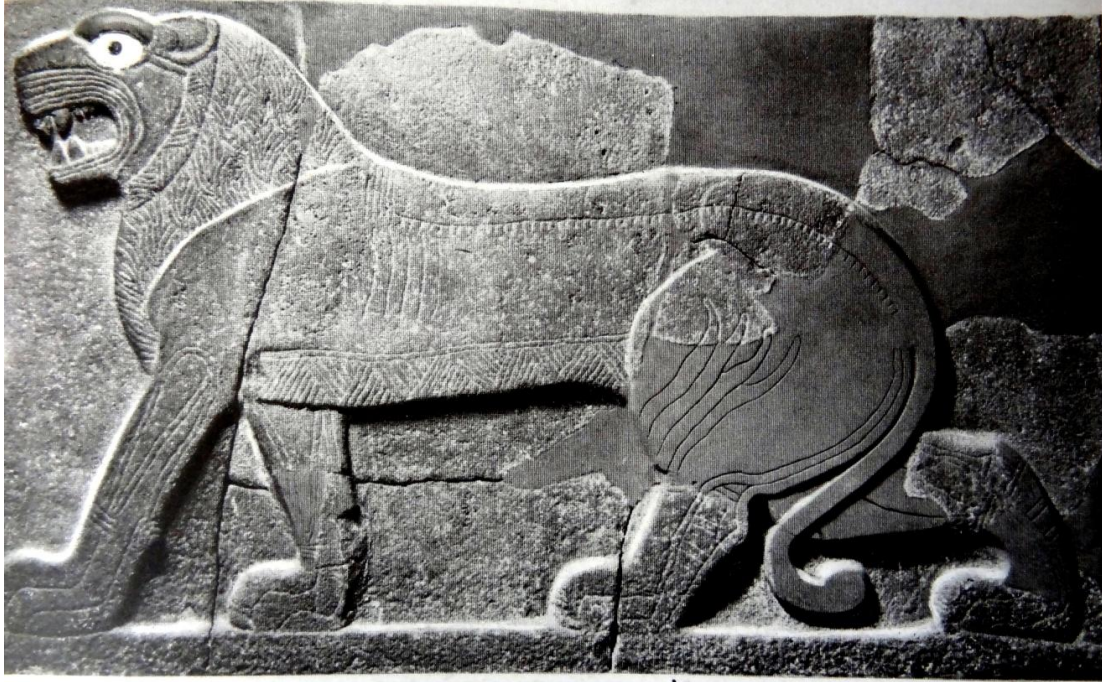
ii. Λέοντες από το βάθρο του θεού Adad στο Carchemish.

i. Λέοντες από ανάγλυφο ορθοστάτη στο Carchemish.

ii. Οκλάζων λέων από ανάγλυφο ορθοστάτη της θεάς Kubaba στο Carchemish.

i. Λέων από ανάγλυφο ορθοστάτη του Tell Halaf (9ος αι. π.Χ.).

ii. Λέων από ανάγλυφο ορθοστάτη του Tell Halaf (9ος αι. π.Χ.).

i. Λέων με τοξότη από ανάγλυφο ορθοστάτη του Tell Halaf (9ος αι. π.Χ.).

ii. Τοξότης από ανάγλυφο ορθοστάτη του Carchemish.

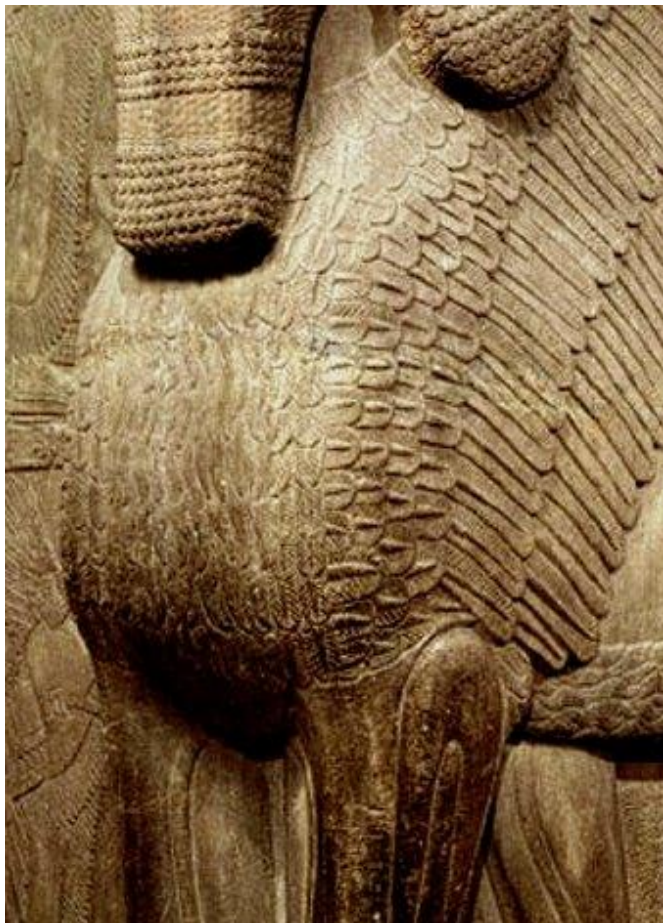
i. Σφίγγες από βάση κίονα στο Sendschirli (8ος αι. π.Χ.).

ii. Χίμαιρα-σκορπιός από παραστάδα θύρας του Tell Halaf (9ος αι. π.Χ.).

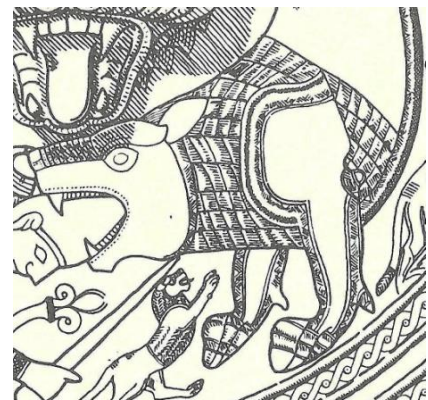
i. Ασσυριακός λέων από λίθινο ανάγλυφο του από το ανάκτορο της Nimrud του Assurnasirpal II (883-859 π.Χ.).

ii. Κολοσσικός λίθινος «φρουρός» από τη Nimrud (9ος αι. π.Χ.). Λεπτομέρεια.

iii. Λεπτομέρεια της ασπίδας αρ.1 του Ιδαίου.

iv. Λεπτομέρεια της ασπίδας αρ.6 του Ιδαίου.

XΑΡΤΗΣ 2

	Mesopotamia	Iran	Syria and the Levant	Anatolia/North Syria
1200	BABYLONIA Nebuchadnezzar I (1125–1104) ASSYRIA Tiglath-Pileser I (1114–1076)	Iron Age II, 1250–800	Iron Age I, 1200–900 Sea Peoples incursions	Syro-Hittite and Aramaean kingdoms, 1200–800 Traditional date of Trojan War, 1184
1100				
1000	Neo-Babylonian period, 1000–539 Neo-Assyrian empire, 911–612 Adad-nirari II (911–891)	Neo-Elamite period, 1000–539	Philistine city-states founded in 10th century	
900	ASSYRIA Ashurnasirpal II (883–859) Assyrian capital moved to Nimrud/Kalhu, 878 Shalmaneser III (858–824)		Iron Age II, 900–700 Battle of Qarqar, 853 Hazael of Aram-Damascus (843–806)	Sarduri I (840–830) founds royal dynasty of Urartu
800	Assyrian rule in Babylonia, 729–625 ASSYRIA Tiglath-Pileser III (744–727) Sargon II (721–705) Assyrian capital moved to Khorsabad/Dur-Sharrukin, 717 BABYLONIA Marduk-apla-iddina II, 721–711 ASSYRIA Sennacherib (704–681) Assyrian capital moved to Nineveh/Kuyunjik, 704	Iron Age III, 800–550	Assyria conquers Samaria, 722 Assyria conquers Philistine city-states, 714–712 Assyrian sieges of Lachish and Jerusalem, 701	URARTU Argishti I (785/780–756) Sarduri II (756–730) Rusa I (730–714/713) PHRYGIA Midas (contemporary with Sargon II of Assyria) Assyrian sack of Haldi Temple, Musasir, 714
700	Sennacherib destroys Babylon, 689 ASSYRIA Esarhaddon (680–669) Ashurbanipal (668–627) War between Ashurbanipal and Shamash-shuma-ukin, 652–649 Fall of Nineveh, 612 BABYLONIA Nabopolassar (626–605) Neo-Babylonian kingdom, 626–612 Neo-Babylonian empire, 612–539 Nebuchadnezzar II (604–562)	Battle of Til Tuba, 653 Assyrian sack of Susa, 646 Median empire, 625–550	Iron Age III, 700–550 Babylonian rule, 605–539	URARTU Rusa II (first half of 7th century) LYDIA Mermnad dynasty, 680–546 Battle of Carchemish, 605
600	Nabonidus (555–539) Persian conquest of Babylon, 539 Achaemenid rule, 539–330	Achaemenid dynasty, 559–330 Bisutun relief of Darius I, 521	Babylonian sack of Jerusalem and destruction of Temple, 587 Achaemenid rule, 550–330	LYDIA Croesus (560–546) Achaemenid rule, 546–330
500				Ionian Revolt, 499–498

Χρονολογικός πίνακας περιοχών της Εγγύς Ανατολής (1400-600 π.Χ.)